تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 63

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور

ISSN: 1992-6545

چھیماہی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں ....(مدیر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-75/1/ مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق سارے پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

چھیماہی کھوج لاہور

جلد32 | جولائی ۔ دسمبر 2009ء | شمارہ نمبر1

مسلسل شمارہ نمبر 63

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخباراں نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح /کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info@punjabi.pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

کویں میں اوہ تصویراں کھچ کے دنیا کول لیاواں
کویں میں اج دے شہراں نوں اوہ حسن دی جھلک وکھاواں
شہر مبارک اُنہاں دناں دے سوہنیاں دُھپاں چھاواں
جنہاں چ پھریا شام سویرے احمدؐ دا پرچھاواں

منیر نیازی

فہرست

اداریہ

معزز قارئین!

کھوج دا تازہ شمارہ حاضر اے۔ ایہدے وچ دس تحقیقی مقالے شامل کیتے گئے نیں۔ چنگی کھوج دے نال نال اسیں ایہہ آہر وی کردے ہاں کہ پنجابی زبان تے ادب دے سارے انگاں رنگاں بارے کھوج لیکھ ہر مجلّے وچ شامل کیتے جان۔ ایس سدھر نوں توڑ چاڑھن لئی سانوں جو کھوج لیکھ کھوجکاراں ولوں گھلے جاندے نیں اوہناں نوں طے کیتے ضابطے مطابق پرکھ مگروں ''کھوج'' دا حصہ بنایا جاندا اے۔

کھوج دے ایس شمارے وچ شامل پہلے تحقیقی مقالے وچ لوک شاعری دی معروف تے اہم صنف لوری نوں موضوع بنایا گیا اے۔ دوجے تحقیقی مقالے وچ صوفیانہ تعلیم دے سماج نال سمبندھ بارے صوفیاں دیاں ذاتی تے قلبی وارداتاں دے حوالے نال کجھ اہم پہلوواں اُتے گل کیتی گئی اے۔ تیجے مقالے راہیں کلاسیکی تے صوفیانہ شاعری وچوں حمدیہ رنگ نوں اگھاڑن دی کوشش کیتی گئی اے۔ چوتھا مقالہ کلاسیکی تے صوفیانہ ریت دی لڑی دے اک اہم پر غیر معروف شاعر سید میراں شاہ جالندھری دی حیاتی تے فن دے حوالے نال اے۔ پنجویں مقالے وچ ثقافت تے زبان دے آپسی سمبندھ دا نتارا کیتا گیا اے۔ چھیویں مقالے وچ پنجابی شعری ادب اُتے گہرے اثرات مرتب کرن والے فارسی دے معروف شاعر مولانا نور الدین عبدالرحمٰن جامیؒ دی حیاتی تے فن بارے جانکاری دتی گئی اے۔ ایہہ مقالہ چھاپن دا مقصد فارسی دے اک عہد ساز شاعر دا مکمل تعارف کروانا اے تاں جے پنجابی زبان دے طالب علماں لکھاریاں نوں ایہہ واقفیت

مل سکے کہ دوجیاں زباناں دے وڈے لکھاری کس کم پاروں وڈے بنے تے اسیں اوہناں دی تقلید راہیں اپنی زبان تے ادب لئی کیہ کرسکدے ہاں۔ستویں مقالے وچ پنجابی دی کلاسیکی لڑی دے معروف شاعر علی حیدر ملتانی دی پختہ خیالی نوں کھوجکاری دا سرناواں بنایا گیا اے۔ اٹھویں مقالے وچ میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' دے دو معروف اردو ترجمیاں دے تقابل راہیں ایہناں دے علمی ادبی معیار بارے وچار سانجھے کیتے گئے نیں۔ ناواں مقالہ'' کلاسیک کیہ اے؟'' وچ کلاسیک دی اصطلاح نوں معبر حوالیاں راہیں سمجھن سمجھان دا جتن کیتا گیا اے۔ دسواں مقالہ ہندوستانی پنجاب دی معروف شاعرہ ہرنام کور دی حیاتی تے شاعری بارے اے۔جس وچ شاعرہ دے جیون تے فن دے اہم پہلوآں بارے دس پائی گئی اے۔ گیارواں مقالہ معروف پنجابی ناول ''نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں'' دے تجزیاتی مطالعے دے حوالے نال اے۔ جدوں کہ آخری مقالے دا عنوان'' پنجابی قصہ 'ہیر ورانجھا' لکھنے والے فارسی شعراء کا مختصر تعارف'' اے۔

امید اے پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق دے حوالے نال مجلّہ کھوج وچ شامل موضوعات دی ایہہ رنگا رنگی جتھے پڑھن والیاں نوں پسند آوے گی، اوتھے معلومات تے تحقیق دے حوالے نال کئی نویں پہلو وی سامنے لیاوے گی۔

پنجابی زبان وچ نکلن والے مجلیاں وچوں کھوج اوہ واحد تحقیقی مجلّہ اے جیہدے اعلیٰ تحقیقی معیار پاروں ایہنوں HEC نے باقاعدہ منظور کیتا اے۔ کھوج دے ہر شمارے وچ جتھے نویں توں نویں جانکاری دین دی کوشش کیتی جاندی اے اوتھے ایہہ جتن وی کیتا جاندا اے کہ تحقیق دا معیار پہلے نالوں اُچا ہووے۔ ساڈے بعض لکھاری مقالہ گھلن توں بعد ایس گل اُتے اصرار کردے نیں کہ اوہناں دا مقالہ فوری چھاپ دتا جاوے۔ ایجیہے لکھاریاں دی اطلاع لئی گزارش اے کہ کھوج وچ شامل کیتے جان والے مقالے Blind Review لئی دو ماہراں نوں گھلے جاندے نیں۔ یونیورسٹی دے ضابطے مطابق اوہناں دی رائے نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ایہناں مقالیاں دے چھاپن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔

—— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 09-40

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

پنجابی لوریاں: تعریف، روایت اَتے صورتِ حال

☆ ڈاکٹر درشن سنگھ آشٹ

Abstract

This comprehensive article is written by Dr. Darshan Singh Ashit, who has defined "Punjabi Lori" and discussed its structure. The writer has also analyzed the work of some modern poets in this field. The beauty of the article is that it comprises of the analytical study of the "Punjabi Loris" written by the poets of Pakistani Punjab as well as Indian Punjab. The writer has supported his views by quoting some 'Loris' of these poets.

جویں کسے قوم دی ثقافت وچ تبدیلیاں ہوندیاں رہندیاں ہن، اوسے طرح معاشرے دی پچھلی پیڑھی وی اپنی نویں پیڑھی نوں لوک ادب اَتے ثقافت دی دولت بخشدی آئی ہے۔ گوہ نال ویکھئے تاں عالمی لوک دھارا دے پڑ وچ لوک ادب نوں اہم جگہ حاصل ہے۔ پنجابی لوک

☆ پنجابی یونیورسٹی (E-78 کیمپس) پٹیالہ، انڈیا

ادب دی سانجھے پنجاب نوں وڈی دین ہے۔ایس خطے دی اپنی اک لمی وراثت ہے جس نے سچی لوکائی نوں اک لڑی وچ بنھ کے رکھیا ہویا ہے جے اک پاسے پنجابی لوک ناٹک یا لوک کلاواں نے اپنی شناخت کروائی ہے تاں دوجے پاسے لوک پرمپرا دے روپ وچ لوک عقیدے، لوک دھندے، لوک منورنجن، لوک کہانیاں، لوک وارتا ،متھ کہانیاں، بجھارتاں،اکھاناں اتے محاوریاں دی اک وسیع روایت پنجابی لوک ادب دے پچھوکڑ وچ پئی وکھائی دیندی ہے۔لوک پرمپرا دیاں ایہناں ونگیاں وچ لوریاں دی وی اپنی خاصیت ہے۔ایہناں لوریاں داتعلق بچے نال جُڑیا ہوندا ہے۔لوریاں چھوٹی عمر دے بچے نوں موسیقی اتے لئی مئی انداز وچ سنائیاں جاندیاں ہن جس نوں پیار نال''گیگا'' آ کھیا جاندا ہے۔''گیگا'' مٹی دے کھڈونے نوں کیہا جاندا ہے۔ ماواں بچے نوں ایس پاروں گیگے نال تُلنا دیندیاں ہن کیوں جواوہناں دا نھامُنا وی مٹی دے کھڈونے وانگ ہی اوہناں دے پورے پریوارلئی من پرچاوے دااک ذریعہ ہوندا ہے پرایس دا مطلب ایہہ نہیں لیا جانا چاہیدا کہ لوریاں کیول (صرف) ''گیگے'' نوں ہی دتیاں جاسکدیاں ہن۔لوریاں دے ذریعے اٹھ توں لے کے دس سال تک دی عمر والے بچے نوں وی پرچایا اَتے لڈایا جاسکدا ہے۔

'لوری'سنسکرت زبان دے'لول'لفظ داوِگڑیا ہویا روپ ہے۔'لول' داارتھ ہے ہلاؤنا ڈلاؤنا یا ہولی ہولی تھاپڑنا۔ایہہ انگریزی لفظ''Lullaby'' داپریائے واچی (synonymous) ہے۔

فارسی زبان وچ ''لوری'' دے لفظی معنے مستی، بھکاری، منگتا، بازی گر، نٹ، مسخرہ، گویا، ناچا یاپڑی واس ہن۔عربی، فارسی وچ اک جنگلی قوم دا ناں وی''لوری'' ہی ہے۔ بھارت دے اُتر پردیس دے کُجھ کھیتراں وچ ''لوری'' طوطے دی اک قسم دا ناں ہے پر دنیا دیاں عام زباناں دی لوک کاو وچ لوری نوں ماں، دادی، نانی، سکے سمبندھیاں اتے بچے داسُکھ منگن والی بھین، ماسی، تائی، چاچی اتے بھُوآ یا ہور پیشہ ور ذاتیاں ولوں بچے نوں ورچاتے لاڈ لڈا کے سواؤن والی شاعری داذریعہ منیا گیا ہے جس وچ ممتامئی بھاوناواں (جذبات) سموئیاں ہوندیاں ہن۔

لوری نوں دنیا دا پہلا لوک گیت منیا جاندا ہے۔ کیہا جاندا ہے کہ جدوں دنیا وچ ماں نے پہلی وار بچے نوں جنم دتا ہووے گا ، اودوں اوس (ماں) نے بچے نوں اپنی ہِک نال لا کے اوس نال اپنے جذبات سانجھے کرن اَتے اوس دا دل پرچاون دے مقصد نال اپنے کولوں ہی مِٹھی لوری گھڑ کے اوس دے کنیں پائی ہووے گی۔ایہہ لوری اوس دے من وچوں رس دے پریم

وچ خود بخود اُپجی ہووے گی۔ ایس لوک شعری صنف دی مٹھاس سامنے دوجے عام گیت وی پھِکے پھِکے لگدے ہن۔ بالزاک نے وی ایسے دلیل نال اپنی رضامندی ظاہر کردیاں لکھیا سی:

''دنیا دا سب توں مٹھا گیت اوہ لوری ہے جیہڑی اسیں جمن توں بعد ای ماں دے مونہوں سننا شروع کر دینے آں''(1)

منور ماشرما نے لوری نوں اک اجیہے گیت نال تلنا دتی ہے جیہڑی ماں ولوں اپنے بچے نوں سواؤن لئی گائی جاندی ہے:

"Woman, particularly, the mothers sing some songs in melodious tunes to put the child to sleep" (2)

بنیادی طور تے لوری وچ کوئی نہ کوئی معنی ضرور چھپیا ہوندا ہے۔ لوری دے ذریعے نیند نوں سدّا دتا جاندا ہے، جیویں:

''آ جا نیندے چھیتی آ، میرے لال دے نیناں وچ گھُل مل جا''(3)

کجھ دانشوراں مطابق لوری دی اجے تک کوئی خاص تعریف نہیں ہو سکی۔ ایس حوالے نال ہندی دے مقبول لکھاری مرحوم نرنکار دیوسیوک دا منّنا ہے، لوری دی کوئی خاص تعریف نہ بن سکن دے کارن اجیہے سارے گیتاں نوں اسیں لوریاں دے تحت لے سکدے ہاں جیہناں وچ ماواں ولوں بالاں لئی موہ ممتا دا جذبہ ہووے۔ ہر مذہب دا اپنا عقیدہ ہوندا ہے۔ گُرمت دے مقصد مطابق لوری نوں تعریفی نظریے اتے نیک خیالاں نوں ظاہر کیتا ہے'':(4)

''بچے کو سُلانے کی غرض سے جو استریایں (عورتاں) مُکھ سے ایک سُر الاپتی ہیں اور ہاتھ اتھوا (جاں) پنگھوڑے پر بچے کو جھولاتی ہیں، اس کا نام ''لوری'' ہے۔''(5)

بھائی کانھ سنگھ مطابق ''لوری'' دا مطلب ''بالک'' دے لالن (لڈاؤن) اَتے سُلاؤن لئی سُر دا الاپ ہے''(6)

ایسے حوالے وچ ہی مقبول ودوان ڈاکٹر سوہندر سنگھ بیدی دا نظریہ وکھری قسم دا ہے۔ اوس مطابق:

''ماواں یا بھیناں چھوٹے بچیاں دا من پرچاون لئی یا روندیاں نوں ورچاون

لئی کُجھ ٹکّاں الاپدیاں ہن، جیہناں وچ ماں دیاں پُتر لئی سدھراں تے
ریجھاں اُلیکیاں ہوندیاں ہن، ایہہ لوریاں اکھواندیاں ہن''۔[7]

جدوں کہ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند نے لوریاں نوں لوک گیتاں نال ٹکنا دیندیاں لکھیا ہے:

''لوریاں پنجاب دے اجیہے لوک گیت ہن جیہڑے ماں یا بھین ولوں روندے
بچے نوں چُپ کراؤن، پرچاؤن اَتے سلاؤن لئی گائے جاندے ہن''۔[8]

پاکستانی پنجاب یعنی لہندے پنجاب وچ لوک ادب، بال ادب، ساج شاستر اَتے لوک دھارا دے پڑاں نال جُڑے تنقید نگاراں نے وی سانجھے پنجاب دی رہتل، نوں مدِ نظر رکھدیاں لوری نوں آپو اپنے تنقیدی نظریے توں ڈِفائین کرن دی کوشش کیتی ہے۔ سجاد حیدر نے لوری وِچلے جذبیاں نوں نہ صرف ماں دی ممتا نال جوڑیا ہے بلکہ ایس روپ نوں اجیہا ذریعہ دسیا ہے جس وچ ماں اپنے بچے دے سنہرے مستقبل لئی خواب سرجدی ہے۔ سخی سرورؒ دیاں لوریاں دے حوالے نال لکھدے نیں کہ: لوری ماں دی ممتا دا منہ بولدا اظہار ہوندا ہے۔ اوہناں پیار بھرے بولاں وچ ماں دے دل وچوں نکلدیاں ہوئیاں دعاواں توں علاوہ اوہ سنہری خواب وی شامل ہوندے ہن جو ہر ماں اپنے بچے دے روشن بھوِکھ بارے سوچدی ہے۔ ایس سادہ پر قدیمی لوک گیت وچ جذبہ اَتے ایہناں دا رنگ وی خاص طور تے شامل ہوندا ہے جس کارن اک مسلمان گھرانے وچ پیدا ہون والے بچے دے کناں وچ ''اذان'' توں بعد سب توں پہلی لوری دا واسطہ دیندیاں خدا اَتے اوس دے رسول دا ناں پیندا ہے۔[9]

پنجابی لوک گیتاں دی تحقیق (کھوج) اَتے تنقید (آلوچنا) نال جُڑے لکھاری ڈاکٹر اسلم رانا نے لوری نوں مقدس اتے ممتا پرچےّ جذبات دی آواز تسلیم کردیاں ایس دی قدیمی اہمیت نوں ایس طرح ترجیح دتی ہے، ''لوری ماں تے بھین دا گیت اے۔ ایہہ ماں دے مقدس جذبیاں دی آواز تے بھین دی روح دی پکار اے۔ لوری دنیا بھر دے گیتاں نالوں سب توں مٹھا گیت ہے۔ ایہدے وچ ماں دیاں دعاواں تے بھیناں دیاں سدھراں لُکیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں پر جے اسیں ایہہ وی آکھیے کہ ایہہ ضروری نہیں کہ لوری دے کُجھ بول ای ہوون، جہڑے بال نوں سنائے جاون تاں غلط نہیں ہووے گا کیوں جو اصل وچ قدیم زمانے وچ وی تے ہُن دے جدید دور وچ وی لوری دی ضرورت ہر اوس ماں نوں پیندی اے جیہڑی اپنے بال نوں سواؤنا، بہلاؤنا یا

پرچاوَنا چاہندی اے''۔[10]

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے خیال وچ لوری اپنے اندر بالاں لئی ای نہیں سگوں بالاں والیاں لئی وی خوشی دا سامان رکھدی ہے:

''لوریاں کیوں جے انسان دے مُڈھ توں ای اوہدے نال ٹُردیاں نیں ایس لئی جے ایہناں دے بولاں وچ اک پاسے بال نوں سوان لئی اک خاص لَے یا ردھم پائی جاندی اے جیہڑی بال دے اعصاب اُتے خوشی تے سکون دی اجیہی لہر چھڈ دی اے کہ بال روندا روندا اپنے آپ چپ کر کے نیندر دی آغوش وچ چلا جاندا اے تے دوجے پاسے ایس توں وکھ لوری بالاں والیاں لئی دلی تے روحانی خوشی دا باعث ضرور ہوندی اے۔ کیوں جے ایہدے بول عام طور تے وڈیاں نے آپوں بنائے ہوندے نیں جیہناں وچ بال دے نال اپنی فطری محبت دا اظہار ہوندا اے۔ اوہ بال نوں ویکھ کے نرے خوش ای نہیں ہوندے سگوں اوہدی لمی عمر، اوہدے چنگے مستقبل تے عملی حیاتی وچ اوہدی کامیابی لئی دعا گو وی ہوندے نیں۔ انج اوہ جے اک پاسے بال واسطے اک خاص ردھم دے تحت سکون دا بندوبست کر رہے ہوندے نیں تے اوہدے نالوں زیادہ اوہناں دی اپنی خوشی تے خوشی دے فطری جذبے دا اظہار لوری راہیں ہور ہیا ہوندا اے۔''[11]

عبدالغفور درشن دی سوچ ایہہ ہے کہ: لوری عام طور تے اوس ننھے مُنے جیہے گیت نوں کیہا جاندا ہے جو ماں اپنے بچے نوں سواوَن واسطے گاوَندی یا جھولے وچ پا کے گنگناوَندی ہے۔ ایہی اوہ ابتدائی موسیقی اَتے شاعری ہے جس نوں بچہ ہوش سنبھالن توں پہلاں سُن دا ہے۔ لوری دنیا دے ہر اوس حصے وچ جس جگہ ماں دی ممتا ہے، اپنی پوری شان تے شوکت نال موجود ہے۔[12]

مقصود ناصر چودھری نے وی لوری نوں اجیہا مٹھاس نال بھرپور سوما تسلیم کیتا ہے جس وچ ماں دیاں بےشمار اُمنگاں تے سدھراں شامل ہوندیاں نیں۔ سینہ بہ سینہ ایہہ وراثت اک نسل توں دوجی نسل تک ٹُر دی رہندی ہے، پنجابی لوک گیتاں وچ لوریاں اک خاص جذبے نال تعلق رکھدیاں نیں۔ لوری اوہ مٹھا گیت ہے جیہنوں بچہ اپنی زندگی دے پہلے دن ماں دے مونہوں سُن

دا اے۔ بچے دی پیدائش دے نال ماں دی ہِت دی زندگی حرکت وچ آ جاندی اے۔ بچے نوں لاڈ کرنا، پچکارنا، ورچاؤنا ضروری ہو جاندا اے تاں لوری دا سہارا لیندی اے۔[13]

اِیوں مختلف نظریات دے مدِنظر کیہا جا سکدا ہے کہ لوری ممتامئی جذبیاں نال لبریز اوہ مختصر شاعری ہے جیہڑا سنگیتک لَے اَتے سُر وچ کسے ننھے مُنے بالک نوں لاڈ لڈاؤن، پرچاؤن، روندے نوں چُپ کروان اَتے سُواؤن وِچ ذکر یوگ رول نبھاؤندی ہے۔ بھارت وچ ماں دا اپنے پیٹ وچ پل رہے بچے نال ممتامئی رشتہ اوددوں توں دن بہ دن ودھدا ہی جاندا ہے، جدوں توں اوہ ماں دے پیٹ وچ سریک ہِل جُل کرن لگ جاندا ہے۔ مُنڈا ہون دیاں قیاس آرائیاں بارے تاں پنجابی لوک من وچ کئی قسم دیاں گلاں مقبول ہن۔

سانجھے پنجاب دی تقسیم توں پہلاں تاں منڈا جمن دی خوشی وچ نِنان نوں مجھ یا گاں تک دے دتی جاندی سی جس نوں اوہ اپنے ویاہ سمے اپنے نال سوہرے گھر لجان داحق رکھدی سی۔ نویں جمے بال نوں بدروحاں توں بچاؤن لئی موتیاں اَتے گھنگروآں والی کالی ڈوری لک دوآلے بنھی جاندی ہے۔ متھے تے کالخ دا ٹکا لایا جاندا ہے۔ رات سمے جدوں نویں جمے بال دی وڈی بھین اپنے چھوٹے بھرا یعنی ''گیگے'' نوں گودی وچ لے کے اپنیاں خوشی بھریاں بھاوناواں دا اظہار ایہناں بولاں نال کردی ہے تاں گھر دا ماحول ہور سنکھاّ ہو جاندا ہے:

''دھن دھن وے ویرا بھین تیری، جس توں گود کھڈایا''

ایس توں بعد بچے نوں لوریاں دین دا باقاعدہ سلسلہ شروع ہو جاندا ہے۔ بھارت وچ لوریاں دین دی روایت مُڈھ قدیماں توں چلی آ رہی ہے۔ لوریاں دے پہلے شاعر سورداس نے ننھے مُنھے کرشن بھگوان نوں جھولے وچ سُواؤندے سمے ماں یشودا دے ممتامئی بولاں نوں لوری دا روپ دتا ہے۔ ایس وچ نیند دا مانویکرن (personification) کیتا گیا ہے۔ ماں یشودا نیند نال گفتگو کردی ہوئی اوس نوں یعنی نیند نوں چھیتی آ ؤن لئی کہندی ہے کیونکہ ایس دا بال کرشن ایس نوں بُلا رہیا ہے:

میرے لال کی آؤ ندریا ، کاہے نہ آن سلاوے

''بال گیت'' نوں لوری نہیں کیہا جا سکدا لوری دی اپنی بنتر اَتے بُنتر ہے۔ بال گیت وچ بچے دیاں سدھراں سموئیاں ہوندیاں ہن جد کہ لوریاں وچ ماں دی ممتا غالب ہوندی ہے اَتے

اوہناں وچ کیول بچے نال ہی گلاں کیتیاں جاندیاں ہن۔ بھاویں کئی واری لوری وچ کسے ہور وستونوں وی مخاطب کیتا گیا ہوندا ہے، پرلوری دا مرکز بچہ ہی رہندا ہے۔ بال گیت رچے جاندے ہن جد کہ لوریاں ماں دے من دیاں ڈونگھائیاں وچوں خود بخود پھٹد یاں رہندیاں ہن۔ بالاں نوں سنائیاں جان والیاں کہانیاں دا بنیادی مقصد اوہناں نوں سواؤنا نہیں سگوں اوہناں نوں جگا کے اوہناں دا ہنگارا حاصل کردے رہنا ہے جدوں کہ (جویں اُپر وی اشارہ کیتا جاچُکا ہے) لوری دا مقصد اوس نوں پرچاؤنا، لڈاؤنا تے سُواونا ہوندا ہے۔

پنجابی بال ادب دے پڑ وچ جدوں وی لوریاں دی قدیمی روایت دی گل چلدی ہے تاں عقیدت دے نظریے توں تیرہویں صدی عیسوی وچ پیدا ہوئے سخی سرور دا ذکر خود بخود آ جاندا ہے۔ جیہناں دیاں لوریاں بہت مقبول ہن۔ سخی سرور (جیہناں دا اصل ناں سید احمد سی) دا ناں اک مقبول پیر وجھوں کافی جانیا پچھانیا ہے۔ بھارت اتے پاکستان توں علاوہ کجھ اک ادھ ہور گوانڈھی ملکاں دیاں وکھ وکھ ذاتاں اَتے فرقیاں دے ان گنت پیروکار بھاری گنتی وچ سخی سرور دے مزار تے پجُدے ہن۔ لوک ایس پیر نوں ''روہیاں والا''، ''لکھ داتا''، ''لالاں والا پیر''، ''سلطان پیر'' وغیرہ دیاں صفتاں نال وی سددے ہن۔ اوہناں نے کجھ سماں دھونکل (گوجرانوالہ) جو اجکل پاکستان وچ ہے، گزاریا ایس کارن اوہناں نوں ''دھونکلی والا پیر'' وی آکھدے ہن۔ سخی سرور نے اپنی حیاتی دے آخری ورھے نگاہا وچ بتیت کیتے، ایس پاروں اوس نوں ''پیر نگاہے والا'' وی آکھیا جاندا ہے۔ دنیا وچ ایس پیر دے ان گنت عقیدت ستھان ہن پر ایس پیر دی سب توں وڈی زیارت اجوکے پاکستان دے کوہ سلیمان دے دامن وچ ضلع ڈیرہ غازی خاں (پنجاب) وچ واقع ہے۔ پیر دے مزار تے ہر سال وساکھ مہینے وچ لکھاں پنجابی پیروکار ہُم ہُما کے اپنے نویں جمے بالاں دی سُکھ لاہن اَتے دعاواں کرن لئی پجُدے ہن۔ ایس موقعے تے ''بھرائی'' لوریاں گاؤندے ہَن اَتے بچے دی تندرستی اَتے اوس دے ودھن پھُلن لئی دعاواں کردے ہن۔ ونجارا بیدی انوسار مطابق:

> ''لاہور انارکلی وچ سخی سرورؒ دے پیرخانے وچ ماگھ دے مہینے، نواں چن چڑھن مگروں، پہلے سوموار نوں، اک بھاری میلہ لگدا ہے جس نوں 'قدماں دا میلہ' کہندے ہن۔ ایتھے اوس دن کافی رونق ہوندی ہے۔ جیہناں لوکاں

دے گھر، ایتھے منت منّن کر کے اولاد پیدا ہوئی ہوندی ہے، اوہ ایس دن
ایتھے آ کے، اپنے بچے نوں سخی سرور دی بھینٹ کر دیندے ہن۔ بعد وچ اوہ
مُل تار کے اپنے بچے نوں خرید لیندے ہن''(14)۔

بچے نوں کیول گھر پریوار، داد کے نانکے یا آنڈھ گوانڈھ دیاں عورتاں ولوں ای لوریاں نہیں دتیاں جاندیاں سگوں کئی پیشہ ور ذاتیاں وی بچے نوں لوری دے کے اوس دے سُکھ تے خوش حالی لئی دُعا کر دیاں ہن۔ ایہناں پیشہ ور ذاتیاں وچ ''کُھسرے'' اَتے ''بھرائی'' شامل ہن جہڑے گیت سنگیت والا ماحول پیدا کر کے بچے نوں گُھڑے چُک کے لوریاں گاؤندے ہن اَتے منڈے والیاں دے ماپیاں کولوں ودھائی یا ''لاگ'' حاصل کر دے ہن۔ ''لاگ'' دائیاں، نائی، جھیور، سینہسی جاتی دیاں عورتاں اَتے گھر دا کم کار کرن والیاں عورتاں وی منگدیاں ہن پر اوہ لوریاں نہیں گاؤندیاں۔

پنجاب دے کُھسرے شہراں اَتے قصبیاں وچ ڈیریاں دی شکل وچ رہندے ہن۔ ایہہ منڈے والیاں دے گھر لوریاں گا کے اپنی خوشی سانجھی کر دے ہن۔ منڈے والیاں دے گھر عام کر کے تن یا چار کُھسرے لوریاں گا کے منگن لئی آؤندے ہن۔ ایہناں وچ اک یا دو کُھسرے ناچے ہوندے ہن، اک ڈھولکی وجاندا ہے اَتے اک ہارمونیم۔ کئی وار ڈفلی والا کُھسرا وی نال ہوندا ہے۔ ایہناں کُھسریاں ولوں خاص ڈھنگ دی ''تاڑی'' مار کے گل کیتی جاندی ہے۔ منڈے نوں گودی چُک کے ناچا کُھسرا لوری دیندا ہے اَتے کورس وچ شامل باقی کُھسرے پچھے پچھے ناچے کُھسرے ولوں گائی جان والی لوری دے بول دُہراؤندے رہندے ہن:

ایہنوں بسم اللہ دی لوری، تے ایہنوں لالاں دی لوری
تے ایہنوں لا اِلہ دی لوری، تے پاک محمدؐ والی لوری
سائیں میریا لوری دینی آں، داتا دی لوری دینی آں
پیراں دی لوری دینی آں

یا پھر:

لوری لال نوں دیاں، میں جمدے بال نوں دیاں
ایس سمے بچے نوں گُھڑ چُک کے نچن والے کُھسرے ولوں بچے دے ذریعے گھر پریوار

دیاں عورتاں اَتے مرداں نوں ہلکے پھُلکے بول وی بولے جاندے ہن پر اوس دیاں اجہیاں گلاں دا گھر والے غُصہ نہیں کردے۔

کُھسریاں وانگ ہی ''بھرائی'' وی بچیاں نوں لوریاں دے کے اوہناں لئی خیراں لوڑدے ہن۔ ایہہ پیشہ ور ذاتی پاکستان اَتے اوس نال لگدے دوجے مسلم ملکاں وچ مقبول ہن۔ ''بھرائیاں'' ولوں ڈھول کُٹ کے لوری دتی جاندی ہے۔ کئی واری بھرائیاں ولوں کسے عورت، جس دے اجے بال نہیں ہویا ہوندا یا ہون والا ہوندا ہے، دی طرفوں سخی سرور اگے منڈے دی ذات دین لئی لوری گائی جاندی ہے:

دیواں لوریاں، ماواں پُتر جے پیارے
دیواں لوریاں، لالاں والیا (سخی سرور) دے مینوں بچڑا
مُہراں ونڈدی آواں، پہلاں کراں سلام پیردا
پھیر میں چشمے نہاواں، دیواں لوریاں
بھیناں ویر جے پیارے، دیواں لوریاں
دے پُتاں دے دان، تیرے جاگدے دیوان
میری مشکل کریں اسان، جھنڈے جھولن وچ اسمان
دیواں لوریاں
ناراں کنت جے پیارے، دیواں لوریاں
دائی جٹی عرض کریندی، سرور جی دے اگے
دُدھ وی دینا ایں، پُتر وی دینا ایں
بال کھڈاوَنا ایں گود
میں لڑ تیرا پھڑیا پیرا

ذکریوگ ہے کہ بھرائیاں ولوں سخی سرور دی زیارت تے جیہڑیاں باقی لوریاں گائیاں جاندیاں ہن، اوہناں وچ جمے بچے نوں بلاواں توں محفوظ اَتے اوس دے روحانی سوچ والا بنن دیاں دعاواں دتیاں ہوندیاں ہن۔ بھرائی یا کُھسرے زچہ دے بُوہے تے آکے بچے نوں نانی، ماں، دادی یا بھین تے ماسی چاچی والیاں لوریاں نہیں دیندے تن چار فنکار ہوندے ہن۔

ہارمونیم اُتے اوہ اپنیاں ہی بنائیاں ہوئیاں لوریاں دیندے ہن۔ بھرائیاں وچ وی خسریاں وانگ
تن چار فنکار ہوندے ہن۔ ہارمونیم اَتے ڈھولکی والے دو اَتے اک لوریاں دین والا۔ ایہناں
دیاں لوریاں سنگیتک ماحول پیدا کر کے بچے نوں ذہنی خوشی پروان کردیاں ہن پر اجوکے یُگ دا اثر
لوریاں اُپر وی پیا ہے۔ خُسرے اج کل کجھ اک لوریاں دین توں بعد ہی مقبول پنجابی گیت یا
ہندی فلماں دے گانے گاؤن لگ جاندے ہن۔ ایس حوالے وچ ایہہ گل سپشٹ (یقینی) ہو
جاندی ہے کہ بچے نوں لوری بھاویں ماں دیوے، بھین، نانی یا کوئی پیشہ ور ذاتی، اوہ ہمیشہ گا کے ہی
دِتی جاندی ہے ایہی کارن ہے کہ گائے جانا ہی لوری دا اک اہم عنصر تسلیم کیتا جاندا ہے۔ ایس وچ
روزمرہ دی زندگی دیاں قدراں قیمتاں اَتے ورتارے ہی اہم ہوندے ہن۔ لوریاں دا کوئی وی
موضوع ہو سکدا ہے۔ ہر ماں ایہہ جان دی ہوندی ہے کہ ایس دا بچہ نہ تاں اوہناں لوریاں دے
وچلے لفظاں دے معنیاں (meanings) نوں سمجھن یوگ ہویا ہوندا ہے اتے نہ ہی ایس مقصد لئی
گائیاں جاندیاں ہن کہ بچہ اوہناں دے وچلے معنے سمجھے۔

لوریاں دے موسیقی بھرے ہلورے اَتے لاڈ نال ہی بچہ گوڑھی نیند دے جھولے تے
سوار ہو جاندا ہے۔ لوریاں وچ پنجابی جند جیون دے درشن ہوندے ہن۔ مُڈھ قدیماں توں ہی
پنجاب دا رہتلی مرکز زراعت اُپر ہی منحصر رہیا ہے، ایس لئی لوریاں وچ وی زرعی، ایس نال
سمبندھت سنداں، فصلاں اتے کاروہار بارے وی لوریاں وچ گاہے بگاہے ذکر ملدا رہندا ہے۔
ڈاکٹر اسلم رانا نے سانجھے پنجاب دے حوالے نال لوریاں وچ پیش ہون والے موضوع اُپر روشنی
پاؤندیاں ایہہ گل سدھ کرن دی کوشش کیتی ہے:

> ''سب توں پہلی گل ایہہ جے کہ ایہناں (لوریاں) وچ اناج دے بارے
> کجھ نہ کجھ آکھیا جاندا اے......لوریاں وچ دوجا ناں مال ڈنگر دا آؤندا اے
> تے ایہہ چیز وی اوسے گل ول اشارہ کردی اے...... ڈنگرنوں مال آکھنا
> ایہہ دسدا اے جے اوہناں دناں وچ ایہناں دی کیڈی قدر ہوندی سی......
> پرانیاں دناں وچ ڈنگر بڑی شے سن تے اوہناں دیاں ساہاں نال لوکیں ساہ
> لیندے سن''(15)۔

ڈاکٹر اسلم رانا دی ایس گل دی ڈونگھائی وچ جا کے دیکھئے تاں پنجابی زراعت یا ڈنگر مال

اتے اناج یا ہور کھان پین دیاں وستاں دی ترجمانی کرن والیاں انیک لوریاں اج وی پنجابی بھائی چارے دا حصہ بنیاں ہوئیاں ہن۔ ایس حوالے وچ اک لوری ہے جس وچوں پنجاب دی سچی ثقافتی، مالی اتے سانجھے پریوار دی صورتِ حال دا جھلکارا صاف نظر آ جاندا ہے:

الڑ بلڑ باوے دا، باوا کنک لیاوے گا
باوی بہہ کے چھٹے گی، ماں پونیاں وٹے گی
باوی من پکاوے گی، سارا ٹبر کھاوے گا

ایس لوری وچ جتھے پنجابی ثقافت دی جھا کی وکھائی دیندی ہے اوتھے ایس وچ الڑ بلڑ (بال نائک (hero) دا جھوٹھی موٹھی دا ناں) ولوں وڈا ہو کے کھیت وچ کنک دا بی بیج کے فصل اُگاون، ایس دی سانبھ سنبھال کرن اَتے پکن توں بعد دانے کڈھ کے گھر لیاوَن دیاں ذمہ داریاں نبھاوَن دا ذکر ہے اَتے باوے بھاوَ لوری لین والے بچے دی باوی یعنی مستقبل وچ گھر آ وَن والی بیوی اوس اناج نوں سنوار کے بھڑولے وچ محفوظ سانبھے گی۔ ایس سمے مُنڈے دی ماں بھاوَ باوی دی سس اپنی نونہہ دا دل لاوَن لئی اوس کول بہہ کے پونیاں وٹن دا کارج کرے گی تاں جو کم کردیاں اکیواں تے تھکیواں محسوس نہ ہووے اتے گلاں باتاں کردیاں دوواں دا چنگا سماں لنگھدا رہے۔ ایہہ پنجاب دی ثقافتی صورت حال ول اشارہ ہے۔ پھر باوے ولوں کنک دا پیہن کروا کے آٹے دی شکل وچ گھر لیاندا جاوے گا اتے باوی اوس آٹے دیاں روٹیاں پکاوے گی، جس نوں سارا ٹبر بہہ کے کھاوے گا۔

پنجابی لوریاں وچ رشتہ ناطہ پرنالی (system) وی پرکھ اپروکھ روپ وچ پرگٹ کیتی ہوندی ہے۔ بھاویں پنجابی لوریاں وچ بہت سارے انگاں ساکاں دے ناں وی آ وَندے ہن پر جو اہمیت ماں دے رشتے نوں پراپت (حاصل) ہے اوہ دوجے رشتیاں نوں پراپت نہیں۔ بچہ سماجک (social) طور تے سب توں پہلاں ماں دے رشتے نوں سویکار کردا ہے۔ ماں دے اشاریاں تے ایس دیاں توتلیاں گلاں نوں اپنی ذہنیت دا حصہ بنا کے ایہدے وچلے معنیاں اتے سدھراں بارے سوچن سمجھن لگدا ہے۔ پھر لوری وچ چھپے ہوئے ارتھاں (meanings) نوں سمجھن دی کوشش کردا رہندا ہے۔ ماں ولوں بچے نوں سواوَن دے مقصد تحت دتی جان والی لوری جتھے پنجابی رشتیاں بارے جان پچھان کرواوَندی ہے اوتھے اوہناں رشتیاں ولوں بچے لئی کوئی نہ کوئی

ڈھکواں اتے لوڑیندا تحفہ یا وستو لیاؤن بارے وی ویروے پیش کردی ہے:

سوں جا راجا سوں جاوے
تیرا باپو آیا وے
کھیڈ کھڈونے لیایا وے
سوں جا راجا سوں جاوے
تیرا ماما آیا وے
بند بنجیری لیایا وے
تیری بھوآ آئی وے
گُڑتا ٹوپی لیائی وے
تیرا بابا آیا وے
سون مہراں لیایا وے

رشتہ ناطہ سسٹم وچ کئی واری منڈے دی ماں دا نناناں نال کجھ رُکھا وہار پر گٹ ہو جاندا ہے۔ کئی وار منڈے دیاں بھوآں ہون دے باوجود نناناں آکھے نہیں لگدیاں یعنی اپنے بھتیجے نوں نہیں کھڈاؤندیاں۔ نناناں ولوں اپنی بھرجائی نال کم وچ ہتھ نہ ونڈاؤن تے منڈے دی ماں دا شکوہ وی لوری وچوں ہی ظاہر ہوندا ہے۔ ایس لوری وچ ماں روندے بال نوں چُپ کراؤن لئی ایس دیاں ساریاں بھوآں دے ناں لے لے کے اوہناں نوں بھنڈدی ہوئی اک قسم دی شکایت ہی کردی ہے کیونکہ اوہ (بھوآں) منڈے نوں کھڈاؤن وچ ٹال مٹول کردیاں ہن۔ اپنے گھر والے دی رُکھی فطرت دا ذکر ایس لوری وچ ملدا ہے:

بھڑ ولیوں کڈھاں کھنڈ
آلیوں کڈھاں گھیو
چُک بنائیاں پنیاں
کھائے منڈے دا پیو
لال میری گودی کھیڈے
باہروں آیا سڑیا بلیا

سر وچ لاؤندا دو
منڈے نوں کیوں روایا
منڈے نوں کیوں پٹایا
لال میری گودی کھیڈے
میریاں چار نناناں
آکھے کوئی نہ لگدی
پریمی، دیالی، آسو، بھاگو
منڈے نوں کوئی نہ پھڑدی
لال میری گودی کھیڈے
ایہناں لالاں نالوں
مینوں کیہ چنگیرا؟
وے اک پل سوں جا، کاکا
وے میں آپ کلاپی
لال میری گودی کھیڈے

لوریاں وچ نانکیاں دا خاص ذکر آؤندا ہے۔ پنجابی لوریاں وچ نانی، مامی اتے ماسی دا ذکر عام ہی ہوندا ہے۔ بھاویں بچہ جنن والی عورت دے پیکے بھاؤ منڈے دے نانکے، منڈے دے جمدیاں سار ہی اپنی دھی لئی پنجیری تے سونے دی زنجیری اتے بچے لئی لال اوڈھنا، موزے، کنگن، چھنکنا، تڑاگی (کئی وار تڑاگی دائی ہی بنھدی ہے)، ٹوپی، پنج سوٹ اتے سونے چاندی دا کوئی گہنا لے کے پہنچن لگدے ہن پر ماں نوں اپنا نو جمیا بال پہلی واری پیکے گھر لجان دی اتے اوتھوں تحفیاں (gifts) دی شکل وچ ہور بستر لیاؤن دی وی خوشی ہوندی ہے۔ ایس لوری وچ اجیہی ہی گل ہے:

نانکیاں نوں جاواں گے
جھگا چُنی لیاواں گے
نانی دتا گھیو

جیوے لال دا پیو
لال نوں لوری دیواں

بچے لئی چاچیاں، بھُوآں، بھین، سس، سوہرے، دادیاں دیاں ون سونیاں سدھراں وچ زندگی دے دُکھاں سُکھاں ول اشارے کیتے جاندے ہن۔ لوریاں وچ بچے لئی خوشیاں دیاں گھڑیاں دا حوالا تاں عام ہی ملدا اے، پر سماج وچ غریب پریواراں دے غمِ روزگار اتے مندحالی نوں وی کِتے کِتے بیانیا گیا ہے:

اللہ والی گُل دا
دانہ پھکا مُل دا
غریباں دے واسطے
دوپہرے کُنڈا کھلدا

یعنی اللہ ساری کائنات دا مالک ہے پر ایس دے باوجود وی غریبی نال جوجھن والے ٹبراں نوں دانہ پھُکا مُل لینا پیندا ہے۔ تھُڑاں مارے لوکاں واسطے ایہہ ہور وی دُکھ دی گل ہے کہ اوہناں واسطے گدام دا کنڈا (دروازہ) وی سارے دن وچ اکو واری دوپہرے ہی کھلدا ہے۔ ماں دا کہنا ہے کہ اوس دا لال تھوڑا جیہا ہور صبر کرے تاں اوہ کھان پین دا پربندھ کرے گی۔

موضوعاتی حوالے نال ویکھیے تاں لوریاں وچ مالی، معاشی، سیاسی، ثقافتی مسئلیاں توں علاوہ ایہناں وچ رشتیاں ناطیاں دا ذکر تاں عام ہی ملدا ہے۔ ایہناں وچ سوکھت دی جھلک وی موجود ہے اتے بھُکھ ننگ دا ذکر وی ہے۔ چرخے دی گھوں گھوں، دُدھ، گھیو، کھوہاں دے کُتیاں دی ٹِک ٹِک، ڈنگر مال، ہوٹے، کلکاریاں اتے کھیڈاں وکھالی دیندیاں ہن۔ تھاں تھاں قدرتی منظر آوَندے ہن۔ پھُلاں، پھلاں، گنے دیاں پوریاں، بوٹیاں، رُکھاں، جنگلاں، پربتاں، دریاواں، پون، مینہ، قدرت دے کاریاں بارے لوریاں وچ بچے نوں واقفیت مہیا کروائی گئی ہوندی ہے۔ ہاتھی، گھوڑے، کُتے، بلیاں، مچھیاں، جُوآں اتے چڑیاں دیاں ون سونیاں قسماں نظر آوَن لگدیاں ہن۔ دُدھ، ملائی، مکھن، گُڑ، شکر، کھنڈ، کھیر، دانے، میوے، پنجیری، لڈو، پیڑے، بھانڈے ٹینڈے، کھیڈ کھڈاوَنے وغیرہ دا ذکر وار وار آوَندا رہندا ہے۔ کیوں جو ماواں ولوں بچیاں نوں لوریاں دین دا سماں ڈھلدی دوپہر توں لے کے رات ویلے دا ہوندا ہے، ایس لئی

ڈُبدے سورج، چند ماما، تارے اتے اسمان تے گھراں نوں پرتدے پنچھیاں دا ذکر وی لوریاں وچ عام ملدا اے۔ ایہہ منظرلوریاں دی اہمیت وچ وادھا کردا ہے۔ ایس توں علاوہ ایہناں لوریاں وچ پردیس دے جھولے ہن۔ کلپنا اتے سپنمئی سنسار ہے۔ دُدھ دیاں نہراں ہن، رنگ برنگے جھولے ہن۔ لوری دین دا مقصد بچے نوں محض سواؤنا ہی نہیں ہوندا، سگوں اوس دا من پرچاوا کرنا وی اہمیت رکھدا ہے، ماں ولوں اوس نال توتلیاں گلاں کرنا ہوندا ہے۔ ویکھن نوں ماں بھاویں اک طرفی گفتگو (one-sided dialogue) ذریعے بنیرے بیٹھے کاں ورگے پنچھی نوں مخاطب ہورہی ہوندی ہے پرسُنا اپنے کاکے نوں رہی ہوندی ہے، جیہڑا ایس دی گودی دا نگھ مان رہیا ہوندا ہے۔ خیالاں خیالاں وچ ماں اپنے بچے نوں سونے دے گہنیاں نال لد دینا چاہندی ہے۔ تنویر بخاری دی سودھی اک لوری وچ ایسے قسم دے انداز دی پیش کاری ملدی ہے:

اُڈ وے کاواں، سنیارے دے جاواں
کڑے گھڑاواں، نالے بھین پاواں
نیڑے نہ آون، تتیاں ہواواں (16)

پنجاب دے عام لوکاں دا دھندا زراعت اُپر اُسریا ہون کارن عورت نوں وی گھر دے کم دے نال نال کھیت دا کم کراؤن وچ وی اپنے مرد نال ہتھ وٹاؤنا پیندا رہیا ہے۔ اک ڈیڑھ صدی پہلاں درمیانے یا تھلویں پریوار دیاں عورتاں نوں وی کئی واری کھیت وچ مرداں وانگ کم کرن دا رجحان ودھیرے پربل سی۔ اپنے بچے نوں کسے چادر، چُنی یا شال وغیرہ دیاں کنیاں نوں یا کنیاں نال مضبوط رسیاں بنھ کے جھولا تیار کرلیا جاندا سی۔ ماواں اوس وچ اپنے ٹاہی نال دوویں پاسے یا کئی واری منجے دی باہی نال بنھ دیندیاں سن۔ پھر سُر واک وچ گُجھ ہلورے دے کے تے لوری سنائی جاندی اتے بچہ خماری وچ آ کے سوں جاندا۔ ماواں پھر اپنے کمیں رُجھ جاندیاں۔ جے بچہ رون لگدا تاں جھٹ پٹ آپ یا کسے ہور عورت نوں ایس نوں جھوٹے دین لئی آکھ دیندیاں۔ کئی وار وڈی عمر دے بھین بھراواں نوں ہی پنگھوڑے وچ پئے بال نوں جھوٹے دین دی ڈیوٹی سونپی جاندی پر جے بچہ رونوں چُپ ہی نہ کردا تاں ماں پھر خود آ کے بچے نوں دُدھ چنگھاؤن مگروں ورچاؤندی، لڈاؤندی، جھولاؤندی تے لوری سناؤندی مُڑ جھولے وچ سُلا کے اپنے کمیں جُٹ جاندی۔

لوریاں وچ بچے دے گُناں دا ذکر ہوندا ہے۔ کئی وار بچہ کسے کارن چھیتی نہیں سوندا یا بے چینی محسوس کردا ہے تاں ماں اوس لئی نیندرانی نوں چھیتی چھیتی آ وَن لئی آ کھدی ہے کیوں جے جنگل، پربت، دریا دے رُوپ وچ سمّی کائنات سوں چکّی ہے پر اوہدا کاکا اجے تک جاگ رہیا ہے:

جنگل سُتے، پربت سُتے
سُتے سب دریا
اجے جاگدا ساڈا کاکا
نیندرے، چھیتی آ
اُوں اُوں ......اُوں اُوں

چڑھدے پنجاب دے لاگلے گوانڈھی صوبیاں وچ ٹپری واس قبیلیاں ولوں وی اپنے بچیاں لئی لوریاں دی رچنا قدیمی ہے۔ پنجوکھڑا (ضلع انبالہ) دی اک ٹپر واسی عورت ''کچھو' پتنی کندن سنگھ کٹڈے توں پراپت لوری دا اک نمونہ پیش کرنا غیر ضروری نہیں ہووے گا۔ ایس لوری نوں ماں ولوں گایا گیا ہے۔ ایس وچ ماں بچے نوں سواوَن دی کوشش کردی ہوئی ایس لئی منگائے کئی قسم دے پھل میویاں دا ذکر کردی ہے جو ایس دے پہلاں سون تے پھر جاگن دی صورت (شرط) تے ہی دتے جان دا ذکر ہے:

بُلا آیا چاند سے
میں مکھڑا ویکھوں مانگ
جھپکے سوں جارے
بُلا سوں جارے
بُلا جو آیو دور سے
منے منڈے پکائے تندور سے
پل جھپ سوں جارے
بُلا جو آیو گھوڑے سے
منے بیر منگائے تھوڑے سے
اب تو سوں جارے

بُلا جو آیو دور سے
منے میوے منگائے کھجور کے
تھوڑے سوں جا رے
بُلا جو آیا پار سے
بات کرے تلوار سے
بُلا سوں جا رے
بُلا سوں جا رے
بُلا جو آیا جیت کے
میں گلے لگاؤں کھینچ کے
تھوڑا سوں جا رے
جلدی روتا رے (17)

سکھد یو ماد پری نے لوریاں نوں سواؤن دا ذریعہ ہی تسلیم نہیں کیتا سگوں ایس دا ایہہ متا ہے کہ لوریاں وچ جدوں ''کھیڈ طریقہ'' (play-way method) شامل ہو جاندا ہے تاں ایس دا اثر ہور زیادہ ودھ جاندا ہے، چھوٹے بچے اکثر ''جھوٹے مانٹے'' لین وچ خاص آنند تے خوشی محسوس کردے ہن۔ ماں یا وڈی بھین بچے نوں لے کے منجے تے سدھی لیٹ جاندی ہے۔ ایس مگروں اوہ اپنے دونوں گوڈے اپنے ڈِھڈ نال لا لیندی ہے۔ بچہ اوہدے پیراں تے بہہ کے اوہدے دوویں گوڈے پھڑ لیندا ہے۔ ایس مگروں ماں یا بھین اپنے گوڈیاں نوں اگے پچھے کردی ہوئی ہُلارے دیندی ہے تے نال ہی ایہہ لوری گاؤندی ہے، ''ہوٹے مائیاں، پینگھاں چڑھائیاں''۔ (18)

کاکے نوں گوڈیاں اُتے پا کے یا بٹھا کے جھلاؤندیاں اک ہور لوری انج وی گائی جاندی ہے:

ہوٹے ماٹے، کھنڈ کھیر کھا کے
سونے دی گڈ گھڑا دے
روپے پنج پوا دے

کاکے نوں اُتے بٹھا دے
مائیو، بھینوں مینہ ہنیری آیا
بھانڈے ٹینڈے سانبھ لئو
دُدھ دا چھنا پیال دیو
کاکے دا بودا وڈا ہو گیا

ہردیو دلگیر تھریکے نے اک مقبول لوری نوں اپنی مولک چھوہ دے کے لوری دی بنتر وچ ہور اضافہ کیتا ہے۔ ایس لوری وچ گیگے ولوں شہروں ویاہ کے لیاندی جان والی ووہٹی دے سہپن دا ذکر ہے:

ہُوٹے ماٹے، کھنڈ کھیر کھاٹے
سونے دی گڈ گھڑا دے
اُتے مور پوا دے
موراں دا اک جوڑا
گیگے ہیٹھاں گھوڑا
گیگا شہر جاوے
ووہٹی نوں لیاوے
ووہٹی ایہدی سوہنی
سوہنی من موہنی (19)

لوری دیاں خاص علامتاں وچ پنجابی رہتل دا کھلا ڈُلھا پر گٹاوا ہویا ہے۔ لوری نوں بچے دی سُکھی زندگی دا ٹوٹکا وی تسلیم کیتا جاندا ہے۔ کجھ لوریاں وچ دیوی دیوتیاں دی منت کیتی جاندی ہے کہ اوہ رات نوں دھیان رکھیا کرن۔ نفسیاتی نظریے توں محسوس ہوندا ہے کہ لوری وچ اک تاں بچے دا دھیان ایدھر اودھر کھنڈن توں روک لیا جاندا ہے۔ دوجا بچے نوں لوری سُنن سے ایہہ وی احساس رہندا ہے کہ اوہ اکلا نہیں ہے سگوں کسے نہ کسے نیڑے رشتے دا سنگ سینھ ایس نوں ملیا ہویا ہے جیہڑا ایس دے کومل جذبات نوں سمجھدا ہے۔ ایہہ بھروسا یا احساس اوہدے من تے کسے وی ڈر نوں بھارو نہیں ہون دیندا۔ لوری وچ موسیقی (سنگیت) دا بہت مہتو ہے۔ ویکھیا جاوے تاں

موسیقی نال بچے دی سب توں پہلی سانجھ ماں دی لوری نال ہی پیندی ہے۔ لوری دی تال، تھپتھپاہٹ اتے ہلورے بچے دے من اتے تن نوں سکون وی پہنچاؤندے ہن۔ اُوں، اُوں، اواو، آ آ، ہو ہو وغیرہ لوریاں وچ ''سورلہریاں'' وجھوں استعمال کیتیاں جاندیاں ہن جو بچیاں نوں کومل سواؤن لئی ہی گائیاں جاندیاں ہن۔ ایہہ پرکار سنگیتک سُر لوری وچ اول درجہ رکھدی ہے۔ ودواناں دی سانجھی سوچ مطابق جے لوری سناؤن سمے ماواں دی ممتا اَتے نیک سدھراں ہون دے باوجود وی لوری وچوں گائن رس غائب ہے تاں عام بال کوِتا اتے لوری وچ کوئی خاص انتر نہیں رہ جاندا۔ لیاتمک سُر (tone) ہی لوری نوں بال نظم نالوں وکھراؤندی ہے۔ ترنم اتے سنگیتک لے بناں لوری دین دا کارج ادھورا رہ جاندا ہے اتے اوہ بچے دے من تے سر یا اُپر بوہتا پرھاو (اثر) نہیں پاسکدی۔ لوری وچ سُر اتے الاپ دے پربھاؤ سمبندھی ڈاکٹر سوہندر سنگھ بیدی دا کہنا ہے:

''ممتا دے ویگ وچ جدوں ماں آوَندی ہے تاں ایس دے اُدگار شبداں دا بانا پہن لیندے ہن۔ ایہناں لوریاں نوں اک خاص جھینی، لمکویں تے دھیمی سر وچ انج الاپیا جاندا ہے کہ واتاورن اُتے جویں کسے نے ٹونا کر دتا ہووے تے اوہ السا جیہا پیا ہووے''[(20)]

لوری وچ گائن اتے سنگیت دی خاص بھومکا ہوندی ہے۔ کئی لوریاں ''تلنگ'' اتے ''بھیروی'' راگنی وچ گاؤن دا ذکر وی آوَندا ہے۔ مثال وجھوں ''دُر دُر کُتیا، جنگل سُتیا......'' لوری ''بھیروی'' وچ ہے جس بارے عام ماواں انجان ہن۔ پاکستان دے پنجابی پریواراں دیاں لوریاں اجہیاں وی ملدیاں ہن جیہناں دا سمبندھ گاؤن نال گھٹ اتے کھیڈ نال ودھیرے ہے۔ پھر وی ''کھیڈ گیتاں'' وانگ ایس نوں وڈی بھین ولوں اودوں سنایا یا گایا جاندا ہے جدوں اوہ کسے منجے تے لیٹ کے اپنے چھوٹے بھرا نوں اپنے پیراں تے کھڑا کر لیندی ہے۔ اتے اوس نوں جھوٹے ماٹے دیندی ہوئی اپنے کومل جذبات نوں ایوں زبان دیندی ہے:

جھوٹے لارے، مچھیاں نے کھارے
مچھی گئی پانی، اگوں ملی نانی
نانی پکائیاں روٹیاں

کھا کُکڑے نیاں بوٹیاں
ٹا...... ٹی ......
بلّو کتھے چلا گیا؟

یعنی میں تینوں جھوٹے دے رہی ہاں۔ مچھیاں دے کھارے (ٹوکرے) بھرے پئے ہن۔ مچھی پانی لین گئی ہوئی ہے۔ اوس نوں اگوں نانی ملدی ہے۔ نانی روٹیاں پکاؤندی ہے۔ میرے ننھے مُنے ویرے! توں مُرغے دیاں بوٹیاں کھا کے موٹا ڈاڈھا بن جا۔ (ٹا ...... ٹی دی آواز ماحول وچ سنگیت، لے تے ترنم پیدا کرن لئی ہے) پھر اوس نوں زور نال اپنے پیراں توں اُپر اُچھالدی ہے تے آکھدی ہے کہ اوس دی پیاری بلو یعنی اوس دا پیارا ویرا پتہ نہیں کتھے چلا گیا ہے۔ پنجابی وچ لوریاں دے گائک کملجیت نیلوں نے سنگیت اتے ممتامئی الفاظ دے سمیل والی اک کیسٹ ''سوں جا ببوا'' دی ویہویں صدی دے آخری دھاکے دے شروع وچ ریکارڈ کروائی سی جس وچ ایس نے بالاں ورگیاں، بزرگاں ورگیاں آوازاں کڈھ کے لوریاں گائیاں ہن۔ پنجابی گیت سنگیت دے کھیتر وچ لوریاں بارے اپنی قسم دا ایہہ پہلا قدم ہے۔ پاکستان دے پنجابی لوک ادب دے لکھاری افضل پرویز نے پوٹھوہاری لوک گیتاں دا جائزہ پیش کردے ہوئے لکھیا ہے۔ لوک گیت جھولے توں لے کے قبر تک انسان دا ساتھ دیندے ہن۔ پیدائش دے سمے توں ہی بچہ نثر نال سانجھ پاؤنی شروع کر دیندا ہے۔ نغمیاں دا لُطف لین دا ذوق ایس نوں گُھٹی وچ ہی ملدا ہے۔ پیدا ہوندیاں سار ہی جو آواز بچے دے کناں وچ پھوکی جاندی ہے اوہ ''اذان'' ہے۔[21] اوس دن توں نانی اماں یا گھر دے کسے وی فرد دیاں سریلیاں لوریاں اوس نوں نغمہ سناؤنا شروع کر دیندیاں ہن۔ جھولے دی ڈوری کھچدیاں ہویاں یا چھوٹے للنا نوں گودی وچ ہلارے دیندیاں ہویاں اوہناں ہلوریاں دی لے وچ ہی عام طور تے ایہہ لوری گائی جاندی ہے:

دُر دُر کُتیا، جنگل سُتیا
جنگل پئی لڑائی، نیند نسی نسی آئی
مَے تے ''جینوں'' (بال دا پیار ناں)
کھادی کڑاہی[22]

جے بال نوں کُھرڑ چُکیا ہووے تاں نال نال تھپکیاں دتیاں جاندیاں ہن۔ کئی وار بال

نوں موڑھیاں تے چُک کے وی لوری دیندیاں اوس دامن پرچاوا کیتا جاندا ہے۔ بال پنگھوڑے وچ ہووے تاں ہلارے دِتے جاندے ہن اتے ایہہ سارا کجھ اک اجیہے سُر تال وچ کیتا جاندا ہے کہ ایہہ لوری سُنداسُنداا وہ خماری وچ آ کے سوں جیہا جاندا ہے:

جھوٹے مائیاں، مچھیاں بُلائیاں
مچھی گئی پانی، اگوں ملی رانی
رانی دتا جھوٹا، کھڑے چمبے دا بوٹا
بوٹڑیاں رنگ لایا، چنبا جھولی پایا

پنجابی لوریاں دی نفسیاتی خوبی توں انکاری نہیں ہویا جا سکدا۔ لوریاں دی نفسیاتی قدر دے حوالے وچ ویکھیا جاوے تاں ایہہ گل وی اُبھردی ہے کہ لوریاں کیوں جے عورت من دی ہی سرجنا ہن۔ لوریاں کیوں جے منڈے لئی ہی گائیاں جاندیاں ہن اتے کُڑیاں نوں ایس منورنجی تحفے توں محروم رکھن دی کوشش ہوندی آئی ہے۔ عام کر کے عورتاں دی ایہو تمنا ہوندی ہے کہ اوسدے گھر پہلاں منڈا ہی ہووے جس نوں اوہ لوری دین دی سدھر پوری کر سکے۔ ایس پرسنگ وچ مہیندر سنگھ رندھاوا اتے دیوندر ستیارتھی نے عورتاں ول وی اک خاص قسم دی پوجا ودھی بارے الیکھ کر دیاں لکھیا ہے:

''ماں دے اُڈیک دہاڑے پُگن ویلے اوس نوں پتہ نہیں لگدا کہ لہو ماس وچوں دھی جنم لوے گی یا پُتر۔ اوہ سوچدی ہے پتہ نہیں بدھ ماتا نے بچے نوں کویں ڈھالیا ہے۔ آٹے دی نکی جہی گُڈی بنا کے اوس دے نک وچ سونے دی تِلی جہی نتھ پا دتی جاندی ہے۔ نکی جہی لال چُنی رنگ کے تے چِٹا گوٹا لا کے تے ایس گُڈی دے سر اُتے دے کے ایس نوں بدھ ماتا دا روپ من لیندے ہن...... آکھدے ہن، ہر بچے دے جنم ویلے بدھ ماتا آؤندی ہے۔ جیکر اوہ اپنے پتی نال رُس کے آوے تاں بہت چِر بہندی ہے تے آرام نال منڈا بنا کے جاندی ہے۔ جیکر اوہ اپنے پتی نال منی ہوئی آوے تاں اوس نوں واپس جان دی کاہل ہوندی ہے تے اوہ جھٹ پٹ کُڑی بنا کے ٹُر جاندی ہے۔ ایسے لئی ماں بدھ ماتا دا ترل اکردی ہے کہ اوہ اپنے پتی

نال رُس کے آوے، تاں جو آ کے بوہتا چر بیٹھے تے منڈا بناوے‘‘[23]

جدوں ماں دی ککھ وچوں منڈا جنم لیندا اے تاں ایس دے دھرتی تے پیر نہیں لگدے کیونکہ ایس دی مراد پوری جو ہوگئی ہوندی ہے۔ سبھناں ولوں ایس نوں مان عزت دی نظر نال ویکھیا جان لگدا ہے۔ ایس لوری وچوں ایہے ہی ولولے آپ مہارے پرگٹ ہو رہے ہن:

کاکا لے لینی آں
پلنگھے بہہ رہنی آں
شاواشے ایس کاکے دے
جس میرا مان ودھایا

بچے دے جنم لین تے کچے ددھ نوں جاگ لگ جاندی ہے۔ ماں اوس نوں لوکاں وچ جوان ہویا تکنا چاہندی ہے۔ دنیا دیاں نظراں توں بچا کے دُدھ پیا کے واری صدقے جاندی ہوئی گنگناؤندی ہے:

لوری لکڑے، اُوں اُوں
تیری ماں صدقڑے اُوں اُوں
لورملوری، دُدھ کٹوری
پی لے نکیا، لوکاں توں چوری
لوری لکڑے اُوں، اُوں
میری جان صدقڑے، اُوں اُوں
لوری دینی آں چڑھ کے چوبارے
نکے دی ماں پئی راج گزارے
لوری لکڑے، اُوں اُوں
میری جند صدقڑے، اُوں اُوں [24]

ہر ماں جدوں اپنے بچے نال سہج سبھاوک روپ وچ ممتا بھرے بول سانجھے کردی ہے تاں لوریاں سندا بال اک خاص انداز نال مسکاؤندا ہے۔ ستیارتھی انوسار: ’’پنجابی لوریاں دی اک دلچسپ خاصیت ایہہ ہے کہ گاؤن لگیاں ہر اک ماں ایہناں دیاں تکاں وچ اپنے بچے یا بچی دا ناں

جوڑ دیندی ہے۔ کیہ پتہ ایہہ لوریاں کنیاں پُرانیاں ہن؟ ایہناں نال ''کویتا'' (ستیارتھی دی دھی) دا ناں جُڑ جاندا ہے تاں محسوس کردا ہاں کہ ایہہ اوسے لئی بنیاں ہن۔ ایہناں نوں سُن کے اوس دیاں اکھاں چمک پیندیاں ہن:

''کویتا'' آئی کھیڈ کے
پیندی آئی دُھم
روٹی دیاں چوپڑ کے
چُنی لیندی چُم
سن نی کویتا لوری
تینوں دیاں گنے دی پوری
کویتا دی ماسی آئی اے
دُدھ ملائی لیائی اے (25)

مقصود ناصر چودھری نے لوری نوں اک اجیہے سومے نال تُلنا دتی ہے جو نسل در نسل کدے نہیں سُکدا۔ اوس انوسار ''لوری ماں دی ممتا نوں ظاہر نہیں کردی'' سگوں پورے معاشرے (سماج) دیاں اُوچ نیچ دیاں منزلاں توں گزردی ہوئی پنڈو پنڈ تے اک نسل توں دوجی نسل تک دا پینڈا کردی اے۔ (26)

پنجابی دے مرحوم بال لکھاری مان سنگھ حقیر نے ''لوریاں دی عمر'' وچ ساریاں ہی لوریاں اپنی بھتیجی ''سبی'' لئی مولک روپ وچ لکھیاں سن۔ سبی دیاں لوریاں دے حوالے نال لکھاری نے لکھیا سی، اپنی بھتیجی سبی نوں کھوان پلان، ورچان پرچان تے کھڈان سُلان دا مینوں خوب موقع ملیا ہے۔ ایہناں موقعیاں سمے میں اوس نوں لکھ لکھ کے لوریاں سناندا رہیا ہاں۔ اوہ لوریاں بڑے گوہ نال سن دی سی تے بوہتی واری سن دی سن دی سوں جایا کردی سی'' (27)

اجوکے یُگ وچ ایہہ منڈیاں تے کُڑیاں وچلا پاڑا کجھ گھٹیا ہے اتے نویں سوچ نال دھیاں نوں وی برابر درجہ دتا جان لگ پیا ہے۔ اجیہیاں لوریاں وی پڑھن سُنن وچ آ رہیاں ہن جیہناں وچ دھیاں نوں وی منڈیاں وانگ لوریاں دتیاں جان لگیاں ہن۔ مان سنگھ حقیر دے بال شعری مجموعے ''لوریاں دی عمر'' دا ذکر یوگ خلاصہ ایہہ ہے کہ ایس وچ ساریاں لوریاں مردولوں

ہی دتیاں گئیاں ہن، کسے عورت ولوں نہیں۔ پُستک وچوں اک لوری دی مثال پیش ہے:

سوں جا، سوں جا، میری رانی
سوں گئے تیرے ہانی مانی
تینوں ہے جد نیندر آنی
میں نہ کچی نیند جگانی
آ پہنچے گی پریاں ڈھانی
بیٹی اوہناں نال لجانی
چُک پالکی وچ بٹھانی
پری دیس دی سیر کرانی
واپس جد ہے اساں بلانی
اُڈن کھٹولے تے چھڈ جانی
دُدھ لیا ہے توں ہُن پی
سوں جا، سوں جا، میری دھی [28]

اُنج ویکھیا جاوے تاں مرد سماج نے بچیاں لئی لوریاں دی تخلیق نہیں کیتی۔ مرداں ولوں لوریاں گاؤن یا سناؤن دے رجحان نوں بال من نے سویکار ہی نہیں کیتا کیونکہ مرداں ولوں گھڑیاں گئیاں لوریاں وچ ممتامئی احساس نہیں ہے۔

پنجابی وچ لوریاں سناؤن والے گائک کملجیت نیلوں نے بالڑیاں لئی خاص طور تے لوریاں دی رچنا پاروں ایہناں نوں عوام وچ مقبول کرن دی کوشش کیتی ہے۔ معصوم بالڑیاں نوں لوریاں دین بابت اوس دی جذباتی سانجھ اوس دی اپنی زبانی وی ظاہر ہوندی ہے ''میں ماہل پور دے بچیاں نوں لے کے اک ٹرپ بنایا'' ایہناں بچیاں نے میرے نال جا کے کنیاں ہی تھاواں تے پروگرام پیش کیتے۔ ایہناں پروگراماں وچ اسیں لوریاں والا گیت وی شامل کر لیا سی۔ کوئی ویہہ کُو دے قریب بچیاں بڑی روح نال ایس گیت ناٹ نوں سٹیج تے پیش کیتا۔ ایہہ گیت جیوں جیوں گایا جاندا، لوک گمبھیر ہوندے جاندے۔ بچیاں ولوں کیتا ایہہ سوال جویں ساریاں دیاں سوچاں نوں جھنجھوڑ دیندا۔ کینیڈا وچ جدوں ایہہ گیت پیش کیتا تاں درشکاں وچ بیٹھے کنے ہی

لوکاں دیاں اکھاں سیجل سن۔ پھر 'سونوں' (نیلوں دے پریوار دی پنجویں بچی دا ناں، جس دے جنم تے گھر دے ساک سمبندھیاں نے سونوں دی ماں نال ایس طرح ''ہمدردی'' کرنی شروع کر دتی سی جویں کوئی جی آیا نہ ہووے، سگوں چلیا گیا ہووے) تھوڑی جہی وڈی ہوئی، ہُن اوہ تُر پھر سکدی سی۔ میں اوس نوں وی اپنے ٹرپ وچ شامل کر لیا۔ اوہ بچی، جس دے جنم تے میں ایہہ گیت لکھیا، اوہ وی ایس گیت دا حصہ بن گئی۔ جدوں میں نکڑی سونوں، والیاں ستراں گاؤندا تاں اوہ میرے ول ویکھ کے مسکراؤندی، میرا من اندروں ہِل جاندا۔ کیہ ایہہ اوہی بچی ہے، جس نوں ایس سماج نے ''جی آیاں'' نہیں کیہا۔ ہُن اوہ سونوں کئی سال دی ہوگئی۔ مینوں لگدا جویں ایہہ گیت میں نہیں گاؤندا، سگوں پنجابی سماج وچ جمیاں ساریاں بالڑیاں گا رہیاں ہون تے بڑی جرأت نال لوری راہیں سارے سماج نوں کہہ رہیاں ہون، کتھے گئیاں ماں ساڈے حصے دیاں لوریاں؟''(29)

بوٹا سنگھ چوہان نے دھی لئی لکھی لوری وچ ایمائیت دے روپ وچ ایس نوں جاگن دا سنیہا دتا ہے تاں جو اوہ سماج وچ اپنے ویرتوں یعنی مردتوں پچھڑ نہ جاوے اتے اپنے فرض نوں پچھان دیاں ہمت نال زندگی وچ اگے ودھے۔ ایس لوری وچ اوہ دھی نوں سلان دی نہیں سگوں جگاؤن دی کوشش کر رہیا ہے:

اُٹھ جاگ دھیے
نینداں تیاگ دھیے
میتھوں ہون چنگے تیرے بھاگ دھیے
اُٹھ جاگ دھیے
سورج آن چڑھیا
ویرا اُٹھ کھڑا
پچھڑیں اوس توں نہ
اک پلانگھ دھیے، اُٹھ جاگ دھیے (30)

وڈی بھین اپنی چھوٹی بھین نوں گودی چُک کے جدوں کھڈاؤن لگدی ہے۔ چھوٹی بھین دیاں اکھاں وچ نیند آؤن تاں کجھ سمے بعد ہی لگدی ہے تے وڈی بھین لوری دا سہارا لین لگدی ہے:

ٹھنڈی وا آئی اے
پپلاں کھڑ کھڑ لائی اے
ایہہ میری اماں جائی اے
ایہنوں نینی آئی اے

جے کسے بچے نوں ماں نے کُھڑ چُکیا ہوندا ہے اَتے گھر دے اپنے حصے دے کم کار وی کر رہی ہوندی ہے تاں اوس نوں نال نال ہولی ہولی تھپکیاں دتیاں جاندیاں ہن۔ پنگھوڑے وچ پیا ہووے تاں ایس نوں ہوٹے دتے جاندے ہن اَتے اوس دا من پرچاوا کیتا جاندا ہے۔ پنگھوڑے جھُلان سمے وی جیہڑے گیت گائے جاندے ہن، اوہ لوری دی ہی حمایت وچ آ وَندے ہن۔ پنگھوڑے دے گیت اوہ ہوندے ہن جیہناں وچ ماواں نوں خاص طور تے سکون ملدا محسوس ہوندا ہے۔

ماواں ولوں بچے نوں لوریاں دے دوران جیہڑیاں نکیاں وڈیاں سترآں الاپیاں جاندیاں ہن، اوہناں پچھوں کئی لمکا دھنیاں والے شبد اُچارے جاندے ہن۔ لمکا اوستھا والے اجیہے الفاظ دا کوئی معنی تاں نہیں ہوندا پر لوری دی رچنا وچ ایہناں الفاظ دا وی اپنا مہتو ہوندا ہے جویں اُوں اُوں، اواو، ہوہو، آ آ، ار......ر......ر...... وغیرہ۔ ویکھن وچ بھاویں ایہہ شبد بے معنے جاپدے ہن پر لوری وچ ایہہ شبد اک منموہک دھنی دے روپ وچ خاص قسم دا ماحول پیدا کر دیندے ہن جس وچوں موسیقی دا ہلکا ہلکا مینہ ورھدا پرتیت ہوندا ہے جویں:

تیرا ہور کیہ چماں؟
چُماں تیریاں اکھاں، اُوں اُوں
تینوں سائیں دیاں رکھاں
تیرا ہور کیہ چُماں؟
چماں تیری بانہہ، اُوں اُوں
تیرے صدقے لیندی ماں
تیرا ہور کیہ چُماں؟
چماں تیری دُھنی، اُوں اُوں

میری آس مراد پُنّی
تیرا ہور کیہ چُماں؟
چماں تیرے پیر، اُوں اُوں
تیرے سر دی منگاں خیر
تیرا ہور کیہ چُماں؟
چُماں تیری گانی، اُوں اُوں
تیرے صدقے لیندی نانی
تیرا ہور کیہ چُماں؟
چُماں تیری تڑاگی، اُوں اُوں
تیرے صدقے جاندی دادی
تیرا ہور کیہ چُماں
اُوں اُوں ......اُوں اُوں ......اُوں اُوں......!

چھوٹے بچے لئی نانی، دادی، ماسی یا بھین دیاں ریجھاں تے سدھراں کیول اتے کیول ''لوری'' ذریعے ہی ظاہر کیتے جان دے سمرتھ ہن۔ ایہہ بھاوناواں اک طرفے روپ وچ ہی پرگٹ کیتیاں جاندیاں ہن۔ بچہ لوری نوں صرف سُن کے ہی مان دا ہے۔ جدوں بچہ ٹُرن جوگا ہو جاندا ہے یا بولن دے مُڈھلے مرحلے پرویش کرن لگدا ہے تاں وی اوس صورت حال وچ اوہ اپنے لئی سنائی جا رہی لوری دا کوئی ہنگارا نہیں دیندا۔ ہاں، کدے کدے سہج سبھاوک ورتارے وجھوں ایس طرح ہنگارا ضرور بھردا ہے جویں اپنے ولوں وی کوئی اُتر دے رہیا ہووے۔ ماں لئی اوس دا بال اک انوکھا تحفہ ہوندا ہے۔ گھر وچ روزانہ کماں کاراں توں ویہلی ہو کے اوہ دُدھ پیاؤن مگروں چُمدی چٹدی ہوئی ایس نال چہلبازیاں کردی ہے۔ رات نوں بال دے دیر تک جاگدے رہن پاروں ماں نیندنوں آوازاں ماردی ہے کیونکہ دن بھر دے کم کاجاں توں تھکی ٹُٹی ماں نوں وی عام طور تے نیند دی ضرورت ہوندی ہے۔

لوری دا گُن اوس دی سرلتا اَتے سپشٹتا وچ چھُپیا ہوندا ہے۔ ایس لوری وچ آنندمئی ویگ ہے، موسیقی دیاں لہراں ہن جو ایس ونگی نوں سپھل بناؤندیاں ہن۔ ایس نوں سن کے بال

اک وکھرے قسم دے عالم وچ ٹُر جاندا ہے:

طووے طوطڑیا
طوطا شہر سکندر دا، پانی بھر دا مندر دا
کم کرے دُپہراں دا، کھل پاوے لہراں دا
چِٹی چادر چاچے دی، چھلیاں والے کاکے دی
کا کڑا کھڈانی آں، چار بوٹے پانی آں

ایوں بچے نوں لوری گا کے سناؤن والی عورت اک موسیقار دا رول وی ادا کر رہی ہوندی ہے۔ لوریاں دی زبان بڑی سَہج اتے روانی والی ہوندی ہے۔ اپنی سادگی پاروں ایہہ بچے دے دل وچ اُتر جاندیاں ہن۔ ایہناں نوں ہور دلچسپ بناؤن لئی 'زیور برکشیدن' یعنی الفاظ دے گہنیاں نال سجایا جاندا ہے۔ جیویں الڑ بلڑ باوے دا لوری وچ ''باوا'' اتے ''باوی'' دے روپ وچ 'ب' لفظ اتے ''للا للا لوری'' دودھ دی کٹوری' وچ 'ل' حرف وار وار استعمال ہویا ہے۔ ایہہ انوپراس النکار دی خوبصورت مثال ہے۔ بچے نوں چن، تارے، پھُل، مکھن دے پیڑے نال تُلنایا جاندا ہے۔ ایس دا مقصد بچے دے الفاظ خزانے وچ وادھا کرنا ہے۔

پنجابی وچ ''غزل'' دی صنف دے ذریعے وی لوریاں لکھیاں گئیاں ہن۔ سمرت کور دی پنج شعراں والی اک غزل، جس وچ بچے نوں بیبا بال بنن دی پریرنا دین دے نال نال اوس لئی چن تارے توڑ کے لیاؤن دیاں خیالی گلاں کیتیاں ہن، دا مطلع اتے مقطع پیش ہے:

سوں جا میرے نکے لال
توں تاں بڑا ایں چنگا بال
چن تارے تینوں توڑ دیاں گی
کھیڈیں چن تے تاریاں نال (31)

سمرت کور نے اپنے اک ہور شعری مجموعے ''دو پریاں دو باتاں'' وچ بچے نوں سلاندیاں سلاندیاں نیل پری اتے جل پری دیاں لمیریاں باتاں شاعری روپ وچ سنائیاں ہن۔

مظہرالاسلام دیاں لوریاں بچے دے بہادر تے وڈے جُثے والا بنن دیاں دعاواں نال لبریز ہن جدکہ سخی سرور دیاں لوریاں وچ مول روپ وچ سخی سرور پرتی عقیدت اتے شردھا دا

پرگٹاوا کیتا گیا ہے۔ ایس لوری وچ محنت کرن توں بعد دولت اتے سُکھ آرام دے حاصل ہون دی خیالی کلپنا کیتی ہے:

الھڑ بلڑ باوے دا، باوا کنک لیاوے گا
مائی بُڈھی چھٹے گی، ست روپیے وٹے گی
اک روپیہ کھوٹا، اوہدا لیاندا لوٹا
لوٹے وچ پانی، ماں تیری رانی
سونے دا دروازہ، چاندی دیاں پوڑیاں
سبھے بھیناں گوریاں، اک بھین کالی
اوہ ای کرماں والی(32)

پچھلے کجھ اک ورہیاں توں بھروں ہتیا (Female Foeticide) وروده بارے جدوں عوام نے اپنی آواز بلند کرنی شروع کیتی ہے، اودوں توں دھیاں نوں لوریاں دین دے رجحان نوں ہلارا ملیا ہے۔ شاعر گربھجن گل نے اجو کے الٹراساؤنڈ سسٹم (ultrasound system) بارے وکھرے انداز والی لوری لکھی ہے جس وچ اک ان جمی دھی اپنی ماں اگے لوری دین لئی ترلے پا رہی ہے:

مائے نی ان جمی دھی نوں، اپنے نالوں وچھڑے جی نوں
چاندی واری مائے نی اک لوری دے دے
بابل توں بھاویں چوری نی اک لوری دے دے
ہسپتال دے کمرے اندر پئیاں نیں جو عجب مشیناں
پُتراں نوں ایہہ کجھ نہ آکھن، ساڈے لئی کیوں بنن سنگیناں
ڈاکٹراں چونہہ سکیاں خاطر کٹی جیون ڈوری
نی اک لوری دے دے(33)

اجو کے وگیانک یُگ اتے جیون وچ پیدا ہو رہی تیز گتی پاروں لوریاں دا اثر پھِکا پیندا جا رہیا ہے۔ فلمی گانیاں دیاں دُھناں لوریاں دی جگہ لے رہیاں ہن جس پاروں لوریاں وچ بناوٹی پن پیدا ہو رہیا ہے، اجیہا عمل بال دی آتما اتے نفس نوں ٹُنبن دے وی لائق نہیں ہے۔ مالی پدارتھک نمائش وچ الجھے ماحول پاروں دادیاں نانیاں دی پنجابی رہتل نالوں تند ٹُٹدی جا رہی

ہے۔ گلوبلائیزیشن (Globalization) اتے مشینی یُگ دے اجوکے دور وچ لوریاں دا پہلاں والا مہتو نہیں رہیا۔ گھریلو کارج کرن والیاں ماواں، دادیاں، نانیاں نے اپنے آپ نوں روزمرہ دے کماں کاراں وچ اینا غلطان کر لیا ہے کہ اوہناں کول جمدے بال لئی لوریاں دین دا سماں ہی نہیں رہیا۔ کیونکہ بہتیاں ماواں نوکری پیشہ ہن اتے اوہناں کولوں سانجھے چُلھے والی وراثت ہولی ہولی وسردی جا رہی ہے۔ دادیاں نانیاں دی پنجابی رہتل نالوں سانجھ ٹُٹدی جا رہی ہے۔ جے اوہ اپنے بچے نوں ورچاؤن دی کوشش کردیاں ہن تاں نہ اوہناں کول لوریاں دا بھنڈار رہیا ہے اتے نہ ہی لوک کہانیاں دی پونجی۔ اپنے کولوں گھڑیاں نیرس اتے رسہین کہانیاں دے ٹکڑے بال من نوں خوشی کھیڑا پردان کرن دے سمرتھ نہیں رہے۔ اجوکے پنجابی لوک من نے ایس شاعری نوں نہیں وساریا۔ ایہہ گل وکھری ہے کہ دن بہ دن واپرن والی معاشرتی، مالی، سیاسی اتے ثقافتی صورت حال نے ایس اُپر اپنا اثر ضرور پایا ہے پر ایہناں مشکل حالاتاں وچ وی پنجابی لوریاں نے اپنی شناخت ختم نہیں ہون دتی، ایہہ ایس لوک شاعری دی شکتی شالی صورت دا ہی ثبوت ہے۔

لوریاں پنجاب دی انمول پونجی ہن۔ ایس پونجی دی پوری ذمہ داری نال سانبھ سنبھال کرنی پنجابی ماواں دا مقدس فرض ہے تاں جو آؤن والیاں پیڑھیاں ایس ماکھیوں دے سوادنوں ترسدیاں ہی نہ رہ جان۔

حوالے

1. Essays-Modern and Ancient, P.301
2. Manorama Sharma, Folk India, Sundeep Parkashan, New Delhi, 2004, P.89
3. ہندی ساہتے کوش؛ گیان منڈل لمیٹڈ، وارانسی 1963ء ص 754
4. بال گیت ساہتے؛ کتاب محل پرائیویٹ لمیٹڈ، الہ آباد، 1966ء ص 66

5. گرمت پر بھاکر، 1898ء ص185
6. مہان کوش؛ بھاشا وبھاگ، پنجاب، پٹیالہ 1981ء ص1075
7. سوہندر سنگھ بیدی، ڈاکٹر، پنجاب دا لوک ساہت؛ نو یگ پبلشرز دلی، ص484
8. کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر: پنجاب دا لوک ورثہ؛ (بھاگ پہلا) پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ، 2002ء ص141
9. سخی سرور کی لوریاں (تلاش اتے تحقیق: عبدالغفور درشن)؛ لوک ورثہ اشاعت گھر، اسلام آباد ص5
10. اسلم رانا، ڈاکٹر: حرف حقیقت؛ عظیم اکیڈمی، لاہور، 1994ء ص259-258
11. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز لاہور، تیجی وار 2003ء ص499-498
12. سخی سرور کی لوریاں (تلاش اتے تحقیق: عبدالغفور درشن)؛ ص45
13. مقصود ناصر چودھری: پنجاب دے لوک گیت؛ تاج بک ڈپو، لاہور، 1986ء ص113
14. پنجابی لوک دھارا وشوکوش؛ لوک پرکاشن، نویں دلی 1978ء ص128
15. حرف حقیقت؛ ص259,260
16. لوک گیت؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور اگست 1980ء ص6-5
17. پنجاب دے ٹپری واس سکلیگر قبیلے دا سبھیاچار؛ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ 1990ء ص211
18. ککلی کلیر دی؛ لوک گیت پرکاشن، چندی گڑھ 2008ء ص15
19. بھائی چتر سنگھ، جیون سنگھ: بال گیت؛ ص47
20. پنجاب دا لوک ساہت؛ ص507
21. افضل پرویز: بن پھلواری؛ (پوٹھوہار کے لوک گیت) نیشنل کونسل آر-ڈی-اسلام آباد 1972ء ص75
22. ایضاً ص75
23. پنجابی لوک گیت؛ ساہت اکادمی، نویں دلی 2004ء ص16
24. بال گیت ساہتے؛ ص69
25. دیوا بلے ساری رات؛ لاہور بک شاپ، لدھیانہ 1973ء ص121

26. سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر: پنجابی لوک گیتاں دا فنی تجزیہ؛ عزیز پبلشرز، لاہور 1986ء ص484
27. مان سنگھ حقیر: لوریاں دی عمر؛ بھنڈر پبلشرز، پٹیالہ 1992ء پچھلا ٹائیٹل
28. ایضاً ص18
29. روزانہ پنجابی ٹریبون؛ چندی گڑھ، 16 دسمبر، 2007ء ص3
30. بوٹا سنگھ چوہان: نکی جہی ڈیک؛ آکاش پبلی کیشن، برنالہ ص9
31. سمرت کور: نگاں دی ملکہ؛ نوین پرکاشن، امرتسر 2001ء ص26
32. لوک گیت؛ ص5-6
33. تماہی پنر جوت؛ لدھیانہ، اگست 2008ء ص13

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 41-50

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

صوفیانہ تعلیم: ذاتی تے قلبی وارداتاں دے حوالے نال

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

The present thought provoking research article, by Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid, explains the aims and objectives of the Sufi teachings. In this article, the scholar has concluded that a Sufi's mission is welfare of the society by guiding people from his own learning and experiences. The article is well illustrated with some verses of great Sufi poets.

صوفیانہ تعلیم کیہ شے اے ایہدے اُتے گل بات کرن توں پہلاں ایہہ جاننا ضروری اے کہ صوفی کون ہوندا اے تے اوہدی پہچان کیہ اے۔تصوف نال تعلق رکھن والیاں کتاباں وچ لفظ صوفی دیاں ڈھیر ساریاں لمیاں چوڑیاں تعریفاں ملدیاں نیں جیہناں نوں تھوڑے جیہے وقت وچ نہ تے ایتھے دُہرایا جاسکدا اے تے نہ ای ایہدی ایتھے ضرورت اے۔البتہ ایہناں ساریاں تعریفاں نوں مُکھ رکھدیاں ہویاں تھوڑے جنے لفظاں وچ جے ایہہ آکھ لیا جاوے کہ صوفی تصوف دے رستے دا سچا کھرا، بے لوث تے اوہ بے غرض مسافر اے جیہڑا اپنے من دی اِچھالئی

☆ چیئرمین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

راضی بہ رضا رہن تے باطن دی تعمیر تے اصلاح دے نال نال اخلاق دی طہارت راہیں نہ صرف اپنے لئی سگوں اپنے آل دوال وسن والی مخلوقِ خدالئی فائدہ مند شخصیت ثابت ہووے تے غلط نہیں ہووے گا۔ کیوں جے امام قشیریؒ، حضرت جنید بغدادیؒ، حضرت زکریا انصاریؒ، مولانا رومؒ، حضرت شیخ شہاب الدینؒ، شیخ عبدالواحد بن فریدؒ، حضرت ابو الحسن نوریؒ، ابن قیّم، شیخ ابو الحسن بن محمد شیرازیؒ، حضرت ذوالنون مصریؒ، حضرت مرتعشؒ، حضرت ابوعلی قزوینیؒ، حضرت معروف کرخیؒ، شیخ علی ہجویری حضرت داتا گنج بخشؒ، بابا فرید گنج شکرؒ، نظام الدین اولیاءؒ، شیخ نصرالدین چراغ دہلویؒ، حضرت نوشہ گنج بخشؒ تے پیر مہر علی شاہؒ ورگے بزرگاں دے کلام، فرمان تے ملفوظات وچوں اک صوفی دا ایہو نک نقشہ اُبھر کے سامنے آوندا اے۔

صوفی تصوف دے اوس رستے دا پاندھی ہوندا اے جیہدے وچ اوہنوں ان گنت قلبی تے روحانی وارداتاں نال واہ پیندا اے۔ جیہدے نتیجے وچ اوہ نفس دی اصلاح، اخلاق دی پاکیزگی، انسان دے اندر باہر دی تعمیر، خبیث نفسانی تے غیر فطری خواہشاں توں چھٹکارا حاصل کر کے اک اجیہے مثالی کردار دا مالک بن جاندا اے جیہدے اندر سخاوت، درویشی، فقر وغنا، صبر استقامت، ریاضت، وفا، قربانی، رضا، مخلوق دی خدمت، عاجزی انکساری تے حق سچ دی جستجو ورگیاں خوبیاں پیدا ہو جاندیاں نیں۔ ایسے لئی حضرت سہل بن عبداللہ تستریؒ نے فرمایا سی کہ صوفی ہر قسم دی میل کچیل توں پاک غور فکر وچ ڈبیا، دنیا توں مُکھ موڑ کے رب ول دھیان رکھن والا اوہ جوانمرد ہوندا اے جیہدی نظر وچ سونا تے مٹی اک برابر نیں۔(1) ایسے ضمن وچ حضرت جنید بغدادیؒ دا ایہہ قول بڑا گہرا تے گوہ گوچرا اے کہ صوفی اپنی ذات وچ اک زندہ لاش ہوندا اے جیہنوں اللہ تعالیٰ سدا دی حیاتی دے چھڈدا اے۔(2) فارسی دے معروف شاعر احمد جام نے وی ایہو گل ایہناں لفظاں وچ آکھی سی:

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را
ہر زماں از غیب جانے دیگر ست

حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ نے فتوح الغیب وچ گل ای مکا دتی اے کہ صوفی ہوندا ای اوہ اے جیہدے وچ ایہہ اٹھ خصلتاں جھلکدیاں ہون۔ سخاوت ابراہیمی، رضائے اسماعیل، صبرِ ایوب، مناجاتِ زکریا، غربتِ یحییٰ، خرقہ پوشیِ موسیٰ تے فقرِ سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم۔(3) گویا تصوف

انبیاء دی میرات اے۔ بلاشبہ ایہہ اوہ خوبیاں نیں جیہڑ یاں اک صوفی نوں اک لما چوڑا کشٹ کٹن توں بعد حاصل ہوندیاں نیں۔جیہد ے نتیجے وچ اوہنوں الہام ،فراست، وجد، مشاہدہ، کشف تے کرامت ورگیاں عطاواں وی لبھد یاں نیں پر سوال ایہہ اے کہ صوفی عبادت ریاضت تے اپنے کٹھن مجاہدیاں دیاں منزلاں کیہد ے لئی طے کردا اے۔ بظاہر تے انج لگدا اے جیویں اوہ اپنی ذات لئی ایہہ سارا کشٹ کٹدا اے پر جے اوہ ایہہ سارا کجھ اپنے لئی ای کردا اے تے فیر ایہہ سارا کجھ اوہدے من دی دنیا وچ رہنا چاہیدا اے۔ اوہ ایس سفر دے دوران پیش آون والیاں روحانی یا قلبی وارادتاں نوں شعر یا نثر دے پیرائے وچ کیوں بیان کردا اے۔ ایہدا سدھا ساواں مطلب ایہہ سمجھ آوندا اے کہ اوہ ایہہ سارا کجھ صرف اپنی ذات لئی نہیں سگوں اپنے آل دوال وسن والے اوہناں لوکاں لئی بیان کردا اے جیہناں دی اخلاقی سماجی، روحانی تے قلبی تربیت صوفی دے ذمے ہوندی اے تے جیہد ے توں اوہ چاہوے وی مُکھ نہیں موڑ سکدا۔ کیوں جے اوہدے سامنے حضور رسالت مآب صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دا ایہہ فرمان ہر ویلے رہندا اے کہ ''مینوں تہاڈے اخلاق سنوارن لئی گھلیا گیا اے۔''

حضرت ذوالنون مصریؒ دے آکھن موجب دنیا وچ بدترین بندہ اوہ اے جیہدا اخلاق بھیڑا اے۔(4) حضرت حسن بصریؒ فرماندے نیں کہ اللہ تعالیٰ نے حضور صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نوں جیہڑا ایہہ حکم دتا اے کہ اپنے کپڑیاں نوں پاک رکھو۔ میں اپنیاں ظاہری تے باطنی نعمتاں تہاڈے اُتے پوریاں کر دتیاں نیں، ایتھے کپڑے پاک رکھن توں مراد ایہہ اے کہ اپنے اخلاق نوں نیک رکھنا تے باطنی نعمتاں توں مراد اخلاق دی نیکی اے۔(5)

ایس حوالے نال صوفی سماج دا حصہ ہوندا اے تے اوہدے تجربات تے اوہناں توں حاصل ہون والے نتیجے اوس سماج دی سانجھی ملکیت ہوندے نیں جس دے اندر صوفی موجود ہوندا اے۔ ایسے لئی لوکائی دی ملکیت اوہناں تک اپڑانا صوفی دی مذہبی اخلاقی روحانی تے سماجی ذمہ داری ہوندی اے، جیہنوں پورا کرن لئی اوہ کدے شاعری دا سہارا لیندا اے، کدے وعظ تلقین تے کدے نظر و مستی دی دنیا آباد کردا اے۔ مسلمان صوفی دا ایہوا اک رویہ اوہنوں رہبانیت توں وکھ کردا اے۔

ساڈے سماج وچ بعض تھاواں تے اپنی ذات وچ مست الست جھل ولّے تے ویکھن

وچ مستانے فقیر درویش تے صوفی وی لبھدے نیں جیہڑے بظاہر سماج توں کٹے ہوئے نظر آوندے نیں پر اصل وچ اوہ وی سماج دے کاج وہار سنوارن دا فریضہ انجام دیندے رہندے نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں دا انداز کجھ نویکلا تے انوکھا ہوندا اے۔ ورنہ دنیا اوہناں دے پچھے نہ لگے۔ گل کرن دا مقصد ایہہ اے کہ صوفی جیہڑے تجربیاں تے وارداتاں وچوں لنگھدا اے اوہ اپنے بیان راہیں لوکائی نوں وی اوس تجربے وچ شامل کرن دا ارمان رکھدا اے۔ ایہدی اک عرفانی وجہ ایہہ وی ہوسکدی اے کہ اوہ وحدۃ الوجود دے حوالے نال کسے نوں غیر خیال نہیں کردا۔

ایس سلسلے وچ بزرگان دین دے ارشادات ساڈی بہترین رہنمائی کردے نیں۔

حضرت خواجہ باقی باللہؒ فرماندے نیں:

''عالم میں حق کے سوا کوئی چیز نہیں عالم بھی وہی ہے اور ظہور بھی وہی ہے۔''(6)

مولانا اشرف علی تھانوی مسئلہ وحدۃ الوجود دے بارے لکھدے نیں:

''مسئلہ حق و صحیح مطابق اللواقع ہے۔ اس مسئلہ میں شک و شبہ نہیں۔''(7)

حضرت غوث علی شاہ پانی پتیؒ دے خلیفہ مولانا گل حسنؒ فرماندے نیں:

''درصورتِ صاحبِ کمال کہ انسانِ کامل ذاتِ او ذاتِ حق است و مظہرِ کمالاتِ حق است۔''(8)

حاجی امداد اللہ مہاجر مکیؒ دا فرمان اے:

''سالک کو اپنے افعال و صفات اور وجود کو جناب باری کے صفات، افعال اور وجود سمجھنا چاہیے۔ تمام افعال خدا ہی سے ہونگے اور تمام چیزوں میں خدا کے وجود کو پائے گا...... اور اپنے کو درمیان میں نہیں پاتا۔''(9)

مطلب ایہہ اے کہ صوفیاں دے نزدیک عالم تنزیہہ وچ اوہ ذات واحد تے یکتا اے تے جدوں اوہ عالم تشبیہہ وچ اپنا ظہور کردی اے تے انسان اوہدا مظہر اے۔ بقول مولوی غلام رسول عالمپوری:

کُل مراتب حقی خلقی تنزیہی تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی ایہہ مکشوف بدیہی (10)

نہ صرف پنجابی بلکہ فارسی شاعراں وچوں بوہتیاں دا پسندیدہ موضوع وحدت دا ایہو رنگ رہیا اے۔ مولانا رومی، جامی تے عراقی دے کلام وچ ایہد یاں خوبصورت مثالاں ویکھیاں جاسکد یاں نیں۔ ایسے طرح اردو شاعری وچ خواجہ میر درد، قلی قطب شاہ تے ولی دکنی بلکہ غالب دے کلام وچ ایس دا ودھیرا بیان ملدا اے۔ پنجابی دے پہلے صوفی شاعر حضرت بابا فرید الدین گنج شکر دے ایہہ شلوک ایسے دی گواہی نیں:

فریدا جنگل جنگل کیا بھوئیں ون کنڈا موڑیں
وسے رب ہیالیے جنگل کیا ڈھونڈیں (11)

فریدا خالق خلق مانہہ خلق وسے رب مانہہ
مندا کس نوں آکھیئے جاں تس بن کوئی نانہہ (12)

شاہ حسین لاہوری دے بقول:

اندر توں ہیں باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہی تاناں توں ہی باناں سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں (13)

نوشہ گنج بخشؒ فرماندے نیں:

میں بولاں سو اوہ بولے میرا ایویں پردہ
کندھاں کوٹھے بولن ناہیں بولے واسی گھر دا (14)

حضرت سلطان باہوؒ کہندے نیں:

الف: احد جد دتی وکھالی از خود ہویا فانی ہُو
عینوں عین تھیوسے باہُو سر وحدت سبحانی ہُو (15)

بقول بُلھے شاہؒ:

بُلھیا چل سنیار دے جتھے گہنے گھڑیئے لاکھ
صورت آپو اپنی توں اکو روپا آکھ (16)

عارف کھڑی میاں محمد بخشؒ فرماندے نیں:

ہر ہر وچ نہ ہوون جیکر ہردے روپ سہانے
دانشمنداں دا دل ٹھگن کد معشوق ایانے

خواجہ غلام فریدؒ نے تے صاف لکھیا اے:

سب صورت وچ ذات سبحانی   حق باجھوں بیو غیر نہ جانی
ہر مظہر وچ آپ سماوے   اپنا آپ کرے دیدار

مطلب ایہہ اے کہ جدوں اوہدی نظر وچ کوئی غیر ہے ای نہیں، ہر پاسے اپنا آپ ای موجود اے تے اپنے من دی واردات نوں اپنے آپ اگے کھول کے رکھ دین وچ کیہ حرج اے۔ حسین بن منصورؒ، سرمدؒ، شاہ حسینؒ، نوشہ گنج بخشؒ، بلھے شاہؒ تے خواجہ فریدؒ ورگے صوفیاں نے ایسے لئی ڈنکے دی چوٹ اُتے ایہناں قلبی وارداتاں نوں بیان کیتا اے۔

انج ذاتی تے قلبی وارداتاں دے حوالے نال جیہڑے صوفیانہ وچار تے ایہناں وچاراں دی تہہ وچ موجود تعلیم سامنے آوندی اے اوہدے وچ عام انساناں دی راہنمائی دے بہترین گُر وی لُکے ہوئے نیں۔ اجیہی تعلیم وچ سب توں پہلے توحید مطلق دا تصور اے جیہڑا انسان نوں نہ صرف انسان دی غلامی توں آزاد کروا دیندا اے سگوں اوہنوں اک آزاد خود مختار تے ذمہ دار انسان بنان وچ اہم کردار ادا کردا اے۔ بقول حکیم الامت:

وہ اک سجدہ جسے تُو گراں سمجھتا ہے
ہزار سجدوں سے دیتا ہے آدمی کو نجات

ایس تصور دی ابتداء تے انتہا کلمہ توحید یعنی لا الہ الا اللہ وچ لُکی ہوئی اے۔ ایس سلسلے وچ صوفیا دی نظر ہمیشہ ایس حدیث قدسی اُتے ٹکی رہی اے کہ ''جے ست اسماناں تے ست زمیناں تے جو کجھ ایہناں وچکار موجود اے ایہنوں اک پلڑے وچ پا کے تکڑی دے دوجے پلڑے وچ کلمہ توحید پا دتا جاوے تے کلمے والا پلڑا (فروی) بھارا ہو جاوے گا۔''[17]

اک صوفی توحید یا وحدت دے ایس تصور اُتے ڈٹ کے پہرہ دیندا اے کیوں جے اوہ ایہدیاں برکتاں توں جانو ہوندا اے۔ حضرت مجدد الف ثانی دا فرمان اے کہ کلمہ توحید وچوں نفی ''لا'' دا حق ابراہیم خلیل اللہ نے ادا کیتا جدوں کہ الا اللہ دا حق سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے ادا

کیتا۔[18] صوفی عملی طور تے ایس دی تفسیر ہوندا اے جیہدے نتیجے وچ اوہ عالم بے نیازی دیاں موجاں ماندا ہویا دنیاوی معاملیاں وچ ہر قسم دے ڈر، خوف، غم یا حزن توں پرے پریرے وسدا اے جیہدے گواہی قرآن انج دیندا اے:

الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیھم ولا ھم یحزنون

صوفی اپنے ایس عمل توں دنیا والیاں نوں ایہہ تعلیم دیندا اے کہ وحدۂ لاشریک دے بندے صرف تے صرف اوہدے اگے جھکدے نیں اوہ دنیاوی خداواں نوں اپنی ٹھوکر تے رکھدے نیں۔ گویا اوہ ایہہ سبق دیندے نیں کہ جیہڑا خدا اگے نہیں جھکدا اوہ در در تے جھکدا اے تے جیہڑا خدا دے در تے جھک جائے اوہ کسے ہور در تے نہیں جھکدا پر ایہہ عرفانی نکتہ اونی دیر تک سمجھ نہیں آوندا جنی دیر تک اپنے من وچ ڈب کے ''سراغِ زندگی'' پان دی تمنا پیدا نہ ہووے۔ امام غزالیؒ فرماندے نیں انسان دے قریب ترین کوئی شے ہے تے اوہ اوہدی اپنی ہی ذات اے۔ صوفیانہ تعلیم اپنی ذات اندر ودیعت ہویاں اوہناں صفتاں نوں لبھن اُتے زور دیندی اے جیہڑیاں ایہنوں حیوانی ماحول وچوں کڈھ کے خالص انسانی ماحول وچ لے جاندیاں نیں جیہناں دی بنیاد اُتے ایہہ خلیفۃ اللہ بنیا اے۔ بلھے شاہ دا ''کیہ جاناں میں کون'' کہنا[19] ایسے ول اشارہ اے۔ حضرت غوث الاعظمؒ دا فرمان اے کہ ایہنوں اپنے خلیفہ ہون دی پچھان اوس ویلے حاصل ہوندی اے جدوں ظاہری تے باطنی علم ایہدی شخصیت وچ یکجان ہو جان۔ گویا صوفیانہ تعلیم دا پہلا بنیادی نکتہ ظاہر باطن دی تعلیم اے۔

صوفیاء انسان دوستی تے برابری دی سطح اُتے اک دوجے دے احترام اُتے بڑا زور دیندے نیں جیہدا عملی مظاہرہ صوفیا دے قائم کیتے ہوئے خانقاہی نظام دیاں علمی تے روحانی محفلاں وچ ویکھن نوں ملدا اے، جیہدے وچ ہر چھوٹا وڈا، رنگ نسل تے علاقے دی تمیز توں پرے پریرے آ سکدا اے۔ ساریاں دے بیٹھن لئی اکو صف تے کھان لئی اکو جیہی دال روٹی جیہڑی انساناں دے درمیان ہر قسم دے تعصب نفرت تے دوری نوں مٹان دی دلیل اے۔ بلھے شاہؒ ایسے دی گل کر دیاں ہویاں آکھدے نیں:

اٹ کھڑکے، دُکڑ وجے تتا ہووے چلُھا
آن فقیر تے کھا کھا جاون راضی ہووے بُلھا[20]

ایتھے فقیر توں مراد غریب غربا ای نہیں عام انسان نیں جیہڑے فقیر دے آستانے توں خدمت تے درد دی دولت سمیٹ کے جاندے نیں۔ ایس شناخت نوں حاصل کرن دا ذریعہ صوفیاء دے نزدیک اپنے اندرو غرور تکبر تے جھوٹھی انا نوں ختم کرنا اے۔ ایتھے ''میں ناہیں'' دی تھاں ''سب توں'' دا سبق پکانا پیندا اے۔

صوفیاں دی تعلیمات دا اک ہور اہم پہلو اپنے اندر صبر وتحمل تے برداشت دا مادہ پیدا کرنا اے جیہدی اج انسانی سماج نوں اشد ضرورت اے۔ اج انسان مشین نال مشین بن کے رہ گیا اے تے ایہدا دل وی احساس تے صبر تحمل دے جذبیاں توں خالی ہو گیا۔ کسے نے سچ آکھیا سی:

ع دل ایک مشینی پرزہ ہے پرزوں میں بھلا جذبات کہاں

صوفیانہ تعلیم راہیں دل مشینی پرزہ بنن دی تھاں دل ای رہندا اے اوہ دل جیہڑا صرف گوشت دا لوتھڑا ای نہیں خانہ خدا وی اے تے ایہدے وچوں مخلوق لئی محبت ایس لئی ابھردی اے کہ خدا نوں اپنی مخلوق نال انتاں دا پیار اے۔ صبر تحمل تے برداشت دے حوالے نال بلھے شاہؒ تے ایتھوں تیکر آکھدے نیں:

تینوں کافر کافر آکھدے توں آہو آہو آکھ (21)

بابا فریدؒ وی ایس بارے فرماندے نیں:

فریدا جے تیں مارن مکیاں تنہاں نہ ماری گھم
اپنے گھر جایو پیر تنہاں دے چم (22)

آخرت دی تعلیم نوں ساڈی صوفیانہ تعلیم وچ ہمیشہ مرکزی نقطہ خیال سمجھیا گیا اے۔ ایہدی بنیاد ایس فرمان اُتے وے کہ ''دنیا آخرت دی کھیتی اے'' آخرت نوں سنوارن دے ایس تصور راہیں صوفیاء ایس جہان دی زندگی نوں صاف ستھرا بنان دا درس دیندے آئے نیں۔

توکل، غنا، گناہواں توں توبہ، نیک عملاں دی تلقین، اعلیٰ انسانی قدراں دی پاسداری، جھوٹھ منافقت توں دور رہن دا درس وغیرہ ایسے دیاں کڑیاں نیں۔ ایہدے لئی اوہناں نے ظاہری تے جھوٹھی انا دی سفید چادر دی تھاں عاجزی انکساری تے برداشت دی لوئی پہنن دا درس دتا اے:

چٹی چادر لا سُٹ گُڑیئے پہن فقیراں لوئی
چٹی چادر داغ لگیسی لوئی داغ نہ کوئی

صوفیاء سچ نوں اک پوری قوت کہندے نیں تے پوری جرأت نال ظالم اگے کلمۂ حق سچ آکھن دی پریرنا دیندے نیں۔ اوہ جھوٹھ تے کوڑ نوں اوس دھوڑ توں علاوہ کجھ نہیں سمجھدے، آخرکار پیراں تھلے آنا جیہدا مقدر اے۔ نوشہ صاحبؒ فرماندے نیں:

کیہ لے سیں سچیا کوڑ تھوں
کجھ جانن سوئے نہ دھوڑ تھوں (23)

بلھے شاہؒ فرماندے نیں کہ سچ آکھیاں بھاویں بھانبڑ بل پوے پر صوفی دی زبان سچ دے چٹخارے دی عادی ہوندی اے:

سچ مٹھا عاشق پیارے نوں

ایس لئی اوہ ''منہ آئی بات نہ رہندی اے'' (24) اتے پہرہ دیندا اے۔ جے صوفیانہ تعلیم دا نچوڑ سمجھنا سمجھانا ہووے تے خواجہ فرید دا اوہ خط جیہڑا شاید دُنیا دا مختصر ترین خط اے پڑھ سن لینا کافی اے جیہڑا اوہناں اک مظلوم دی داد رسی کردیاں ہویاں نواب آف بہاولپور نوں لکھیا سی کہ نواب محمد صادق خاں:

زیر بن زَبر نہ بن متاں پیش پوے

یا فیر نوشہ گنج بخشؒ دے ایس فرمان اُتے کن دھرن دی لوڑ اے:

درویشی کُل خیر پیارے درویشی کُل خیر
نہ درویشاں بغض بخیلی نہ درویشاں وَیر (25)

O

حوالے:

-1 کشف المحجوب (علی ہجویری)؛ اردو ترجمہ ایف-ڈی گوہر، لاہور 1972ء ص 23

-2 ایضاً ص 29

-3 عبدالقادر جیلانی: فتوح الغیب؛ لاہور 1973ء ص 166

-4 عبدالقادر جیلانی: غنیۃ الطالبین؛ اردو ترجمہ عبدالعزیز نقشبندی، لاہور 1976ء ص 667

-5 ایضاً ص 667

-6 ماہنامہ اسرار تصوف، لاہور شمارہ اکتوبر 1924ء

-7 اشرف علی تھانوی: امداد المشتاق؛ مکتبہ اسلامیہ لاہور ص 41

-8 گل حسن شاہ: تعلیمات غوثیہ؛ کراچی س ن، ص 273

-9 امداداللہ حاجی: ضیا القلوب؛ کتب خانہ عزیزیہ دیوبند س ن، ص 26

-10 مولوی غلام رسول عالمپوری: احسن القصص؛ لاہور س ن، ص 2

-11 بابا فرید: آکھیا بابا فرید نے؛ مرتب محمد آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1978ء ص 162

-12 ایضاً ص 220

-13 شاہ حسین: کلام شاہ حسین؛ ص 21

-14 نوشہ گنج بخشؒ: گنج شریف؛ گجرات 1980ء ص 360

-15 ابیات باہو؛ ص 69

-16 بلھے شاہ: کلام بلھے شاہ؛ مرتب ڈاکٹر نذیر احمد، پیکجز لاہور 1976ء ص 62

-17 حدیث قدسی: لو انّ السمٰوٰت السَّبْعَ وعَامِر ھُنَّ غیری وَالارْضِینَ السَّبعَ وَضِعن فی کَفةٍ و لا الٰہَ الاّ اللّٰہ فی کفةٍ لَمالتُ بِھِنَّ لاَ اِلٰہَ اِلاّ اللّٰہُ

-18 احمد سرہندی (مجدد الف ثانی): مکتوبات دفتر دوم؛ لکھنؤ نولکشور 1877ء مکتوب 9

-19 کلام بلھے شاہ؛ ص 17

-20 ایضاً ص 27

-21 ایضاً ص 54

-22 آکھیا بابا فرید نے؛ ص 150

-23 شرافت نوشاہی: مواعظ نوشہ؛ تاج بکڈپو لاہور 1973ء ص 50

-24 کلام بلھے شاہ؛ ص 72

-25 گنج شریف؛ ص 320

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 51-60

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

کجھ حمدیہ شاعری بارے

☆ ڈاکٹر ناہید شاہد

Abstract

"Kujh Hamdia shairy baray" is a research article of Dr. Naheed Shahid. This article deals with the basic meanings of "Hamd" keeping in view the different dictionaries and books. The article also traces the roots of "Hamd" in the Punjabi classic and mystic poetry. In this way Dr. Naheed Shahid describe and concludes the different shapes of Punjabi Hamadia Shairy

شاعری تے حمد دا ڈاہڈا پرانا تے گوہڑا رشتہ اے۔ جے ذرا کو گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتر کے سامنے آ وَندی اے پئی دنیا دیاں اڈو اڈ تہذیباں وچ شاعری دیاں جڑاں مذہبی تجربے دی دھرتی وچوں ای پھٹیاں سن۔ وکھو وکھ تہذیباں نے حمد دے وکھو وکھ تصور قائم کیتے تے اپنی شاعری اپنے اپنے مذہبی تے تہذیبی تجربیاں تے حوالیاں دی نینہ تے اُساری گئی اے۔ اسلامی تاریخ تے تہذیب نے وی ایسے طرح اپنے بنیادی اظہاری سانچے بنائے تے پاکیزہ مذہبی تجربیاں نے ایہنوں نویاں تے نویکلیاں بنیادی شعری علامتاں دتیاں جیہڑیاں عربی، فارسی، ترکی تے اردو شاعری توں اڈ خاص طور تے پنجابی شاعری وچ بہت نمایاں نیں۔ پروفیسر حفیظ تائب

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

دے موجب:

'' مذہب تے شاعری دا ہر زمانے وچ سنگ رہیا اے۔ شاعری مذہب دی خدمت کردی تے مذہب اوہنوں نویں نویں خیال مواد تے لفظ دیندا رہیا۔''(1)

پنجابی شعر دی روایت لمی چوڑی پرانی اے۔ جیہڑا پنجابی ادب ہن تیکر ہتھ لگا اے، اوہدا زیادہ تر حصہ مسیتاں، درگاہواں خانقاہواں تے دوجے مذہبی تے دینی مرکزاں وچ جمیا تے پلیا۔ ایہو وجہ اے پئی کلاسیکی پنجابی شعری روایت نوں بعض حوالیاں نال اسلامی روایت وی آکھیا جاندا اے کیوں جے ایہدے تے اسلام جیہڑا سارے زمانے تے کائنات دی رہبری تے سلامتی دا دین اے، دی بڑی گوہڑی چھاپ واضح طور تے وکھالی دیندی اے۔ پنجابی شاعری دی شروع توں ای ایہہ خصوصیت اے پئی ایہدے ہر لکھاری نے اپنے تخلیقی سفر دا آغاز حمد نعت تے منقبتاں توں کیتا۔ ایس دی وجہ اسلامی تمدن دا ایہہ دستور تے مسلماناں دا ایمان اے پئی جیہڑا کم اللہ تعالیٰ دے پاک ناں توں شروع کیتا جاوے اوہدے وچ اک تے برکت پے جاندی اے تے دوسرا اوہ نبڑ وی خیر خیریت نال جاندا اے۔ ایسے نقطہ نظر دی رو نال ساڈے ہر لکھاری دے ہاں حمد لکھن دی روایت دی تصدیق ہوندی اے۔

سوال ایہہ پیدا ہوندا اے پئی حمد کیہ اے؟ تے ایہہ کدوں وجود وچ آئی۔ رب تعالیٰ دی ذات دا اقرار اوہدی تعریف توصیف ای سی۔ ازل دیہاڑے روحاں دی عاجزی تے رب تعالیٰ دے قادر ہون دا اقرار ایہدا پہلا نقش قرار دتا جاسکدا اے۔

قرآن مجید توں پہلاں آن والیاں ساریاں مقدس کتاباں تے رسالے رب دی گواہی وی دیندیاں تے اوہدی ثنا وی کردیاں نیں:

'' مبارک ہے ہر ایک جو خداوند سے ڈرتا ہے اور اس کی راہوں پر چلتا ہے۔'' (زبور 128 : 6)

لغت وچ حمد دے معنی خدا دی تعریف دے نیں۔ قصہ گو شاعراں توں اڈ صوفیانہ فکر رکھن والے شاعراں دے ہاں ''حمد'' دے نقوش مخصوص حوالیاں نال سامنے آوندے نیں۔ شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ فرید دے ہاں وجود دی وحدت دی گل دراصل اثبات دی گل اے۔ اوہ عشق تے محبت راہیں معرفت الٰہی دا شعور پاندے نیں تے کائنات دی ہر شے وچ اوسے ازلی

ابدی وجود نوں جاری وساری ویکھدے نیں۔

حمد عربی دا لفظ اے جیہدے معنی تعریف تے خوبی دے نیں۔ اللہ تعالیٰ دی ثناءنوں حمد کہیا جاندا اے۔ پنجابی ادب دی کہانی از عبدالغفور قریشی دے صفحہ 71 تے حمد دے سرناویں ہیٹھ درج اے:

''ایہہ اجیہی نظم ہوندی اے جس وچ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک دی وڈیائی کیتی گئی ہووے۔''

اردو انسائیکلو پیڈیا مطابق:

''وہ نظم جس میں خالق کائنات کے حضور میں بندہ اپنے جذبات عبودیت پیش کرے۔ مسلمان شاعروں کا قاعدہ ہے کہ اپنے دیوان کو خدائی حمد سے شروع کرتے ہیں۔ مثنوی کے آغاز میں چند شعر حمد کے لائے جاتے ہیں۔ شاعروں نے یوں بھی حمد میں مسلسل غزلیں یا غزل نما نظمیں کہی ہیں۔''(2)

حمد معنوی اعتبار نال نہ صرف خدا دی تعریف تے توصیف اے سگوں اوہدیاں دتیاں نعمتاں دا شکر وی اے۔ گل ایس طرح وی سمجھی جا سکدی اے پئی جے اسیں اپنی موجودہ زندگی نوں اللہ تعالیٰ دا احسان مندیاں ہویاں اوہدیاں رحمتاں دا شکر ادا کریے تے دراصل اوہ وی حمد ای ہووے گی۔

بندہ اپنی حیاتی صبر شکر نال گزاردا اے تے اوہ رب دی حمد کر رہیا ہوندا اے۔ ایس توں ثابت ایہہ ہویا کہ اوہ سارے اقدام تے امکان جیہناں تے ٹُر کے بندہ اللہ دی راہ ول ٹرے جیہڑیاں واٹاں بندے نوں خدا ول لے جان اوہ ''حمد'' دیاں راہواں ہون گیاں۔ ایہہ وی ضروری نہیں کہ ح ''م'' تے د (حمد) یاں ایس سرناویں ہیٹھاں لکھی ہوئی لکھت ای حمد اے سگوں جدوں نعمت ولوں منعم ول رجوع کیتا جاوے تے اودوں ای حمد دا ظہور ہو جاندا اے۔ اسیں جدوں اپنے حال تے ماحول توں راضی تے خوش ہو رہے ہونے آں تے خدا دی حمداں ای کر رہے ہونے آں۔

جدوں بندے دی طاقت، ہمت، سوچ، فکر تے فہم بے وسی ہو جاندی اے بندہ اپنے سچے رب ول رجوع کردا اے تے اپنے رب کولوں سہارا منگن لئی جیہڑا انداز اپناندا اے (دعائیہ)

اوتھوں حمد شروع ہو جاندی اے تے حمد اوددوں وی وجود وچ آ جاندی اے جدوں خدا دیاں نعمتاں داشکر ادا کیتا جاندا اے۔ ایس توں علاوہ حمد دا اک طریقہ خدا دی تعریف، توصیف تے وڈیائیاں نوں بیان کرنا اے۔ ادبی اصطلاح وچ حمد شاعری دی اک باقاعدہ ونگی اے، جیہڑی اپنی ہُنتر دی بجائے اپنے موضوع دے کارن اپنی پچھان تے مہاندرا رکھدی اے۔

اردو شاعری دے مقابلے وچ پنجابی شاعری وچ حمدیہ شاعری دا اک ٹھاٹھاں ماردا ہویا سمندر دکھائی دیندا اے۔ جیہدے وچ جذبے دی شدت، تجربے دی گرمی تے تخلیقی اظہار حمد نوں باقاعدہ ادبی حیثیت عطا کردا اے۔ ڈاکٹر سلیم کہندے نیں پئی اردو وچ ایسیاں حمداں دی تعداد گھٹ اے جیہناں نوں ادبی تے معیاری آکھیا جا سکے۔ سگوں شعر برائے شعر گفتن والی گل زیادہ اے پر ایس دے مقابلے وچ پنجابی شاعری تے ایہہ الزام عائد نہیں کیتا جاسکدا۔

حمد وچ شکر گزاری تے زندگی دے اثباتی رویے دی موجودگی نے ساڈی پنجابی شاعری دے تخلیقی سفر وچ اک نویں اسلوب دی بنیاد رکھی اے۔ حمد راہیں خاص قسم دی لفظیات پیدا ہوئی اے جیہناں نوں معیار بنا کے ساڈی نویں شاعری اک خاص موڑ تے اپڑ رہی اے۔

پنجابی دے قصہ گو شاعراں نے اپنے قصیاں دی ابتداء حمد توں کیتی اے تے رب دیاں تعریفاں وچ بڑے بڑے من کھچویں شعر آکھے نیں۔ ایہہ قصہ گو بھاویں وارث شاہ ہووے بھاویں میاں محمد بخش تے بھاویں مولوی غلام رسول (عالمپوری) سبھناں نے اپنے اپنے انداز وچ حمداں کہیاں نیں۔

مولوی غلام رسول ہوراں اپنی کتاب احسن القصص وچ رب دیاں صفتاں تے تعریفاں بیان کر کر ڈھیر لائے نیں۔ ایہہ شعر ویکھو:

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھئے نہ شکر گزاری
پاک منزہ خالق عالم باجھ مثال نظیروں
اُسدا شکر نہ قدر بندے عقلاں دی تدبیروں
جس دے لطف کرم تھیں قطرہ یوسف جیہیاں شکلاں
اُسدی حمدوں وانگ زلیخا حال پریشاں عقلاں [3]

میاں محمد بخش ہوراں قصہ سیف الملوک وچ جیہڑی حمد لکھی اے اوہ وی اپنی ترتیب تے معیار نال اُچ پدھر دی اے:

رحمت دا مینہ پا خُدایا ، باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس اُمید میری دا کردے میوے بھریا
مٹھا میوہ بخش اجیہا قدرت دی گھت شیری
جو کھاوے روگ اُسدا جاوے دور ہووے دلگیری
بال چراغ عشق دا میرا روشن کردے سیناں
دل دے دیوے دی روشنائی جاوے وچ زمیناں (4)

ایہدے مگروں ''ابتدائی نامہ بنام یگانہ بجمدہٗ'' دے سرناویں ہیٹھ میاں صاحب دی حمدیہ شاعری دُعائیہ رنگ وچ ڈھلدی اے:

اول حمد ثناء الٰہی جو مالک ہر ہر دا
اس دا نام چتارن والا ہر میدان نہ ہردا
حکم اوہدے بن ککھ نہ ہلدا، واہ قدرت دا والی
جیاں جون نگاہ اوہدی وچ ہر پتر ہر ڈالی
آپ مکانوں خالی اس تھیں کوئی مکان نہ خالی
ہر ویلے ہر چیز محمد رکھدا نت سنبھالی (5)

قصیاں توں اڈ فقہ دیاں کتاباں وچ وی حمد لکھن دی روایت موجود اے جیویں عبدی کودھن دے رسالے مہتدی تے عبداللہ عبدی دے رسالہ نص فرائض، ایہناں دوناں وچ اسلامی شریعت دے بنیادی مسئلے بیانے گئے نیں پر ایہناں دی ابتدا وی حمدیہ شاعری نال ای ہوندی اے۔ مثال:

اللہ واحد رب توں سچا تیرا راج
کو کجھ کُل جہان ہے سب تیرا محتاج (6)

وارث شاہ نے قصہ ہیر رانجھا دا مُڈھ ایہناں مصرعیاں توں بنھیا اے:

اول حمد خدائیدا وِرد کیجے ،عشق کیتا سو جگ دا مُول میاں
پہلے آپ ہی رب نے عشق کیتا ،معشوق ہے نبی رسولؐ میاں

تے ایس توں اگانہہ:

عشق پیر فقیر دا مرتبہ ہے ، مرد عشق دا بھلا رنجول میاں
کھلے تہاندے باغ قلوب اندر ، جیہناں کیتا ہے عشق قبول میاں [(7)]

قصہ گو شاعراں توں اڈ پنجاب دے صوفی شاعراں دے ہاں وی خدا دیاں تعریفاں وچ لکھی شاعری نہ صرف فکری طور تے اُچ پدھر دی اے سگوں ایس دا شعری مرتبہ وی بہت زیادہ اے۔

بابا فرید گنج شکرؒ پنجابی صوفیانہ شاعری دے موڈھی نیں۔ بابا جی نے اپنے دوہڑیاں راہیں اللہ تعالیٰ دی حقانیت ، واحدانیت ، اوہدی محبت ، اسلام دی وڈیائی تے لوکاں نوں بُرے رستے چھڈ کے سدھے رستے تے آن دی جدوں تلقین کیتی تے دراصل اوہ رب تعالیٰ دیاں حمداں ای بیان کردے سن۔ بابا جی فرماندے نیں:

جو سر سائیں نہ نویں سو سر کپیجے کائے
کنے ہیٹھ جلایئے بالن سن دی تھاں
بھجو سجو کملی اللہ ورسو مینہ
جائے ملاں تنہاں سجناں ٹٹے ناہیں نیونہہ
رتے عشق خدائے رنگ دیدار کے
وسریا جن نام نے بھوئیں بھار تھے

رب دیاں صفتاں کرن دا اک انداز ایہہ وی اے جیہدے وچ اوہ رب تعالیٰ دی وڈیائی دا اظہار تے اقرار نویکلے ڈھنگ نال کردے نیں:

پروردگار اپار، اگم، بے انت توں
جیہناں پچھاتا سچ چماں پیر موں
تیری پناہ خدائے توں بخشندگی
شیخ فریدے خیر دیجئے بندگی

گل کیہ بابا جی دی ساری دی ساری شاعری حق تعالیٰ دے دین دی تبلیغ اے تے ایسے تبلیغی انداز وچ اوہ خدا دیاں حمداں کردے چلے جاندے نیں۔

پنجابی کلاسیکی شاعری دے اہم ترین شاعر شاہ حسین جیہناں '' کافی '' نوں نہ صرف ایجاد کیتا سگوں اوہنوں ترقی دیاں انتہاواں تے وی اپڑایا، اپنے تخلیقی اظہار وچ تھاں تھاں رب دیاں صفتاں ثناواں کردے نیں:

ربا
میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں (8)

شاہ حسین فقیر کیہدا اے؟ شاہ حسین نمانا کیوں اے؟ شاہ حسین دا سجن کون اے؟ جیہدے ہتھاں وچ اوہدی بانہہ اے تے اوہ اوہنوں آکھ کے اپنی بانہہ وی اوہدے کولوں نہیں چھڈا سکدا اتے شاہ حسین دا سائیں کون اے؟ ایہہ اوہو ازلی ابدی ذات ای اے جیہنے اپنی آخری کتاب قرآن شریف وچ آکھیا سی: ''الم نشرح لک صدرک'' تے مولوی ہوراں کولوں ایہہ سبق پڑھدیاں شاہ حسین دی دنیا ای بدل گئی سی۔ شاہ حسین اوسے حقیقی نور تے ازلی حسن دا عاشق اے تے اپنی ساری حیاتی اوہدیاں حمداں کہندا لنگھا دیندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک اپنی کتاب نتارے وچ لکھدے نیں:

''حسین نے اپنی شاعری دی نینہہ رب نال سچے پیار تے رکھی اے۔ ایسے لئی اوہ صوفی کہاندا اے۔ اوہدی ہر کافی دی ہر سطر تے ہر سطر دا ہر لفظ اپنے رب دی یاد تے بندگی دا سندیسہ دیندا اے۔''(9)

شاہ حسین کہندے نیں:

نی تینوں رب نہ بھُلی دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھُلی ہور سب کجھ بھُلی رب نہ بھُلن جیہا (10)

پر حمد دا انداز تے لہجہ حضرت سلطان باہوؒ کول اپڑ کے بدل جاندا اے۔ انداز تصوف والا اے تے رب دیاں صفتاں دی جھلک اوہناں نوں اپنے مرشد راہیں نظر آوندی اے:

الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی مِلیُس ہر رگے ہرجائی ہُو
اندر بوٹی مشک مچایا جان پھُلاں تے آئی ہُو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہُو (11)

ایسے تصور، نظریے تے ایمانی نقطہ نظر دا اظہار بلھے شاہ دے ہاں انج ہوندا اے۔ جدوں اوہ کدے ایہہ آکھدے نیں:

الف اللہ دل رتا میرا ، مینوں ب دی خبر نہ کائی

تے کدے علامتاں دا چولا پوا ''فنا فی اللہ'' دے اوکھے تجربے دا من کھچواں بیان کردے نیں:

رانجھا رانجھا کردی ہُن میں آپے رانجھا ہوئی
سدو مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ غیر خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپ ہے ، اپنی آپ کرے دلجوئی
جو کجھ ساڈے اندر وسے ذات اساڈی سوئی
جس دے نال میں نیوں لگایا اوہو جیسی ہوئی (12)

پنجابی وچ حمد کہن دا ایہہ انداز نہ صرف پنجابی زبان دے پورے مزاج مطابق اے سگوں ایہدی لفظیات مصرعیاں دی بُنتر تے فکری آہنگ اک نویں اسلوب دی بنیاد رکھدا وکھالی دیندا اے۔ حمدیہ انداز وچ کافی خواجہ فرید دی وی اے۔ جیہڑی بلھے شاہ دی طرح پنجابی شاعری نوں اک ہور ای نویں تے نویکلے انداز ول لے جاندی اے سگوں ایہہ کہیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا پئی اج دی نویں شاعری دی بنیاد وچ خواجہ فرید دی شاعری دا پورا منظر نامہ نظر آوَندا اے۔ خواجہ ہوراں دا اک انداز تے ایہہ وے:

جگ وہم خیال تے خواب اے
سب صورت نقش بر آب اے
جے پچھدیں حال حقیقت
سن سمجھ اتے رکھ عبرت

جیویں بحر محیط ہے وحدت
کل کثرت شکل حباب اے

تے اک انداز ایہہ وے جیہدے وچ خدا دیاں صفتاں کر دیاں اوہناں دی طبیعت وچ خیال، فکر، آہنگ تے لفظاں دا اک سیلاب جیہا آ جاندا اے تے اوہ بڑی بے ساختگی نال رب دی خوبصورتی، وڈیائی اوہدیاں ثناواں اوہدیاں صفتاں، بیان کر دے چلے جاندے نیں تے کدھرے وی رُکدے نہیں:

سٹ سِک غیر خدا دی، سب شے وہم خیال
باجھوں احد حقیقی، کُل شے عین روال (13)

خواجہ فرید خدا دی لامحدود ذات نوں کدے تے اکو شعر وچ سمو دیندے نیں تے کدے اوہدیاں وڈیائیاں صفتاں کر دیاں فصاحت تے بلاغت دے دریا بہا دیندے نیں جیویں اوہناں دی ایس طویل کافی دے کجھ شعر ویکھو:

اے حسن حقیقی نور ازل
تینوں واجب تے امکان کہوں
تینوں خالق ذات قدیم کہوں
تینوں خالق خلق جہان کہوں
تینوں بادل برکھا گاج کہوں
تینوں بجلی تے باران کہوں
تینوں آب کہوں تینوں خاک کہوں
تینوں باد کہوں میزان کہوں
تینوں حسن تے ہار سنگھار کہوں
تینوں عشق غمزہ حال کہوں
تینوں عشق کہوں تینوں علم کہوں
تینوں فہم یقین گمان کہوں (14)

کافی دا ایہو جیہا حمدیہ انداز سانوں ہور کسے پنجابی شاعر دے ہاں نظر نہیں آ ؤندا۔

لفظاں دی چون، خیال دی روانی تے جذبیاں دی بے ساختگی ایس دے تاثر وچ اک اجیہا اضافہ کردی اے جیہڑی پڑھن والے نوں اپنی وَلگن وچ لے آوندی اے تے اوہدے تے اک سرمستی دی کیفیت جیہی طاری ہو جاندی اے۔ دراصل ایہو حمد دا اصل تے حقی معیار وی بن دا اے پئی بندا اپنے رب دیاں ثناواں کردا تھکے ای نہ۔

مُکدی گل ایہہ وے پئی پنجابی شاعری وچ حمدیہ شاعری دا اک ایسا ذخیرہ موجود اے جیہدے تے پنجابی شاعری فخر کر سکدی اے تے ایس سلسلے وچ ایہہ گل بڑے وثوق نال آکھی جا سکدی اے پئی پنجابی شاعری ای اوہ شاعری اے جیہدے وچ ''حمد'' نے نہ صرف اک صنف دی صورت اختیار کیتی سگوں فکری تے لسانی سطح تے دوجیاں زباناں نوں وی متاثر کیتا۔

O

حوالے:

-1 حفیظ تائب: پُن چھان؛ ص 7

-2 اردو جامع انسائیکلو پیڈیا۔ جلد اول شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور ص 556

-3 مولوی غلام رسول: احسن القصص؛ ریٹگن روڈ، لاہور 1993ء ص 2

-4 میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ: اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز، لاہور 1984ء ص 7

-5 ایضاً ص 8

-6 عبداللہ عبدی، شیخ: فرائض، باراں انواع؛ مطبع رفاہ عام سٹیم پریس لاہور س ن

-7 وارث شاہ: ہیر؛ مرتبہ عبدالعزیز بار ایٹ لاء، عزیز بک ڈپو، لاہور 1995ء ص 19

-8 کلام شاہ حسین (مرتب ڈاکٹر نذیر احمد): پیکجز لیمیٹڈ لاہور، س ن، ص 1

-9 شہباز ملک، ڈاکٹر: نتارے؛ اردو بازار لاہور 1986ء ص 134

-10 کلام شاہ حسین: ص 57

-11 کلام باہو (مرتب ڈاکٹر نذیر احمد): پیکجز لیمیٹڈ لاہور، س ن، ص 1

-12 کلام بلھے شاہ (مرتب ڈاکٹر نذیر احمد): پیکجز لیمیٹڈ لاہور، س ن، ص 38

-13 کلام خواجہ غلام فرید (مرتب پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی): مکتبہ دانیال لاہور، 2001ء کافی 73

-14 ایضاً ص 204 توں 206

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 61-76

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

سید میراں شاہ جالندھری: جیون تے شاعری

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

Abstract

This research article is written by Dr. Nabila Rehman who has discussed the life history as well as poetry of Syed Miraan Shah Jalandhari. The scholar has discussed the 'Wahdat-ul-Wajood' thought in his poetry and quoted a large number of his 'Kafis' and 'Baran Mahs'

چشتیہ سلسلے نال تعلق رکھن والے سید میراں شاہ پنجابی صوفی شاعری وچ اپنا اک وکھرا مقام رکھدے نیں۔ عشق تے تصوف نال پُر چیا اوہناں دا ڈھیر کلام موجود اے پر بہت سارے ہور کلاسیک تے وڈے شاعراں وانگ ایہناں دی حیاتی دے حالات اُتے وی ویلے دی دُھول پئی اے، اسیں ایتھے اوہناں بارے مختلف تذکریاں وچ موجود جانکاری، اوہناں بارے ہوئے کم تے اوہناں دے کلام وچلیاں شہادتاں توں معلومات حاصل کرن دا جتن کرنے آں۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ اوہناں بارے لکھدے نیں:

> ''میراں شاہ جالندھری کر کے مشہور ہے۔ چشتی صابری سلسلے دا۔ غالبًا اجکل جیوندا ہے۔ اس دا پیشوا جاں مرشد مشتاق شاہ ہے، جیہڑا کابل پیدا ہویا تے دلی رہندا ہے ...... اک غزل اردو دی وچ اپنے آپ نوں میراں شاہ چشتی لاہوری وی آکھدا ہے۔ ایہناں دی رچنا ''گلدستہ میراں شاہ'' وچ اردو

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

غزلاں وغیرہ وی ہن اتے پنجابی دیاں کافیاں، سی حرفیاں، مُلاں نامہ، اک شجرہ چشتیہ صابریہ ہن، بُلھے دی عقل نال نقل ایسے نے لاہی ہے بہت ساریاں کافیاں وی بُلھے دے کلام دی گنجار ہے آپ دے پتا دا ناں ولی محمد سی اتے اُس دا مزار جالندھر وچ ہے''(1)

مولا بخش کشتہ ''سید میراں شاہ'' نوں جالندھر دا وسنیک دسدے ہوئے اوہناں دا جنم 1246ھ تے وفات 1332ھ لکھی اے اگوں لکھدے نیں:

''بڑے نیک تے صوفی طبیعت دے، صوفیائی وچ حضرت ولی محمد دے چیلے، جالندھر وچ بوہڑ والی مسیت دے کول محلّہ سیداں وچ رہندے سن، ایہناں ہیر رانجھا (لکھت 1307ھ) مرزا صاحباں (1311ھ) سوہنی مہینوال (1314ھ) کلیات میراں شاہ (1319ھ) تے گلدستہ میراں شاہ لکھیاں۔ اوہناں زیادہ تر کافیاں تے گیت لکھے ہن کجھ بینت تے ڈیوڑھ وی ہن تے گلدستہ میراں شاہ وچ اردو تے پوربی بولی وچ غزلاں، کافیاں وی ہن ایہناں دا سارا کلام تصوف تے عشق حقیقی دے گوہڑے رنگ وچ رنگیا ہویا اے''(2)

عبدالغفور قریشی نے ''آپ دا زمانہ 1246ھ بمطابق 1839ء توں 1332ھ بمطابق 1929ء لکھیا اے:

''آپ دے پیر پیشوا مستان شاہ سن جو کابل پیدا ہوئے تے دلی رہندے سن، والد صاحب دا ناں ولی محمد سی تے مزار جالندھر وچ اے، آپ نے ہیر رانجھا، مرزا صاحباں، سوہنی مہینوال تے کلیات میراں شاہ لکھیاں۔ جس وچ گیت، کافیاں، بیت ڈیوڑھ، بشن پدے تے غزلاں شامل نیں، سلسلہ چشتیہ دے بزرگاں دی تعریف، مدح تے مناقبت وی لکھے''(3)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں ''پنجابی کتابیات'' وچ میراں شاہ جالندھری دے ناں ہیٹھ کتاباں بارے ایہہ معلومات درج کیتیاں نیں:

(1) میراں شاہ جالندھری گلدستہ میراں شاہ، لاہور، میرا میر بخش، (س ن) ص 32 (اردو کلام وی)

(2) سید میراں شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور، محمد عبداللہ المعروف ملک ہیرا تاجر کتب کشمیری بازار (س ن) (تصنیف 1314ھ/1896ء) در مطبع مجتبائی، لاہور (4)

اسیں ویکھنے آں کہ مولا بخش کشتہ آپ دے بارے باقی معلومات تے صحیح دتیاں لیکن ولدیت نہیں لکھی سگوں ولی محمد جیہڑے اصل وچ آپ دے والد سن، نوں اوہناں دا مرشد لکھیا

اے جد کہ ''سوہنی مہینوال'' وچ شاعر سید میراں شاہ اپنے بارے آپ جانکاری دیندیاں ''در بیان نام محلّہ وشہر وقوم وعمر مصنف'' وچ کجھ گنجھلاں نوں انج سلجھاندے نیں:

نال شوق دے کل بیان کیتا قصہ سوہنی تے مہینوال میاں
کیتا ختم کتاب نوں شہر اندر سنہ 13 سے چوہدویں سال میاں
میں قدیم وسنیک جالندھری ہاں سید ذات تے اہل عیال میاں
سید ولی محمد ہے باپ میرا قبلہ کعبہ تے پیر کمال میاں
میرا خاص محلّہ مشہور ہے جی نام سید کبیر کمال میاں
دساں پتہ نشان مکان دا میں مسجد بوہڑ والی لیناں بھال میاں
کوتاہ قد وجود بریک میرا خاص عمر اٹھونجا سال میاں
فضل رب توں دو فرزند میرے حضرت یوسفؑ دی خاص مثال میاں
میراں شاہ داخاتمہ خیر ہووے روزی ملے قدیم حلال میاں (5)

ایہناں شعراں وچ اوہناں قصہ سوہنی مہینوال دے مکمل کرن دی تاریخ 1314ھ تے اپنی عمر اٹھونجا ورھے دس کے اپنی تاریخ پیدائش اتے دوجیاں جانکاریاں صحیح کردتیاں، 1314ھ بمطابق 97-1896ء (6) چوں اٹھونجا کڈھیے تے 1256ھ مطابق 41-1840ء آپ دی تاریخ پیدائش بن دی اے (7)۔ اتے جے مولا بخش کشتہ تے عبدالغفور قریشی ہوراں دی تاریخ پیدائش تے وفات نوں مُکھ رکھیے تے آپ دی عمر 1332ھ بمطابق 1914ء (8) نوں چھیاسی ورھے بن دی اے۔ ساڈی جاچے سوہنی مہینوال دے لکھن ورھے توں سن وفات تیکر صحیح عمر چوہتر ورھے بن دی اے۔ ایس منظوم تعارف دے اگلے شعراں وچ اوہناں اپنی سید ذات، جالندھر دے وسنیک ہون اتے والد تے مُرشد سید ولی محمد بارے جانکاری دتی اے فیر اپنے محلے جیہڑا سید کبیر کمال پاروں مشہور سی تے بوہڑ والی مسجد دے کول مکان دی دس پائی اے۔ نکے قدِ لسے وجود تے اوس ویلے اٹھونجا (58) ورھے عمر ہون اتے دو سوہنے پُتراں بارے دسیا اے۔ آپ دیاں رچناواں بارے جانکاری کجھ انج ملدی اے:

> ''اس درویش شاعر نے جتھے نرول پنجاب دیاں پریت کہانیاں نال سمبندھ تن قصے...... ہیر رانجھا، مرزا صاحباں تے سوہنی مہینوال لکھے اوتھے کافیاں، سی حرفیاں، غزلاں، باراں ماہ، ستوارے اتے بیتاں دی رچنا وی کیتی۔ اوہناں دی پچھی رچنا وچ عشق حقیقی دا رنگ وِدمان ہے اوہناں دی رچنا ''کلیاتِ میراں شاہ'' دا پہلا بھاگ اردو دیاں غزلاں اتے دوجا بھاگ کافیاں،

غزلاں، ہفت شب (ہفتے دی رات)،ہفت روز دیرگھ (ستوارہ)، اتے باراں ماہ آ د نال سمبندھت ہے۔ اوہناں دی رچنا ''گلدستہ میراں شاہ'' وچ اردو غزلاں دے نال پنجابی دیاں کافیاں، گیت، بشن پدے، تن سی حرفیاں ......اک مُلاں نامہ، اک شجرہ چشتیہ صابریہ تے کجھ بیت شامل ہن''(9)

ڈاکٹر دھرم پال سنگل سید میراں شاہ بارے اجو کی جانکاری سانجھی کردے لکھدے نیں:

''1947ء وچ دیس دی ونڈ نے جتھے لکھاں لوکاں نوں بے گھر کیتا اوتھے بہت سارا قیمتی ساہت وی ساڈے ہتھوں جاندا لگا، میراں شاہ دے مکان تے مزار دا ہُن جالندھر وکھے تھوہ ٹکانہ نہیں ہے۔ دیش ونڈ کر کے ایتھوں دے مسلمان پاکستان جاوسے، جالندھر دے سیداں گیٹ کول جھاں تن مسیتاں دا پتہ چلدا ہے اوہناں وچوں اک دا سمبندھ میراں شاہ جالندھری نال ہے پر اوتھے بوہڑ دا درخت نہیں ہے''(10)

اگے لکھدے نیں:

''میراں شاہ نے اپنی مُڈھلی ودیا (تعلیم) اپنے ادھیاتمک گورو (روحانی استاد) تے پتا ولی محمد توں پراپت کیتی، میراں شاہ جالندھری اردو، فارسی، عربی، پنجابی اتے ہندی دے وی ودوان سن''(11)

ڈاکٹر دھرم ہوراں دے ایہناں وچاراں نوں ویکھیے تے ایہہ گل سدھ ہوندی اے اوہناں دے والد ہی اوہناں دے روحانی پیشوا سن اتے سید میراں شاہ نہ صرف اُپر بیان کیتیاں زباناں دے ودوان سن سگوں سنگیت نال وی گوڑھی جُڑت رکھدے سن۔ اوہدی اک وجہ تے چشتیہ لڑی نال جُڑے ہون کارن لازم اے کیوں جے برصغیر دے چاراں وڈے سلسلیاں (قادری، چشتی، سہروردی تے نقشبندی) وچوں صرف چشتی سلسلہ یا فیر قادری سلسلے دی مشہور شاخ نوشاہی وچ ''سماع'' دی کُھل اے۔ چشتی وڈکیاں دے سنگیت نال جُڑے ہون دیاں ڈھیر شہادتاں ملدیاں نیں۔ ایتھے تیکر کہ امیر خسرو نے تے نہ صرف نویں راگ تے راگنیاں ایجاد کیتیاں سگوں نویں ساز وی جانو کرائے، سو ایس سلسلے دے بزرگاں دا سنگیت نال جُڑن فطری اے ایس لئی سید میراں شاہ دے کول وی سانوں سنگیت دا رنگ ڈھیر ملدا اے۔

ڈاکٹر گلزار سنگھ کنگ ''میراں شاہ جالندھری، جیون تے رچنا'' وچ اوہناں دے سنگیت پکھ تے فکر بارے لکھدے نیں:

''اوہناں دی شخصیت دا اک مہتو پورن پکھ اُس دی شاعری تے سنگیت ہے اوہ

اُگھا وِدوان تے فقیر شاعر سی، پنجابی صوفی کافی وچ بلھے شاہ تے ہاشم توں بعد اس دی پرتبھا (علمیت،فکر،سیانف) دے پربھاو دا کارن اس دی شاعری ہے جولوک، دھار ناواں نوں پُنر ۔ سرجیت کردی ہے۔ بلھے شاہ وانگ جتھے اس نے کافیاں دی رچنا کیتی اوتھے ہاشم وانگ پنجابی دیاں پرسدھ پریت کہانیاں (ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں) راہیں عشق تصوف نوں گایا ہے، میراں شاہ نے اپنا سارا کلام بلھے شاہ وانگ مستی تے سنگیتک لہجے وچ آ کے رچیا ہے، اس دی شاعری دا سنگیتک گُن اس نوں لوک گیتاں دے نیڑے لے آ وَندا ہے۔ صوفی سماع دے بڑے قائل ہوندے ہن، میراں شاہ دی باقی چشتی بزرگاں وانگ کیول مستی تے سنگیتک آنند وچ بہہ کے قوالاں پاسوں کافیاں سن دا ہی نہیں،سگوں خود وی وجد وچ آ کے گاوَندا سی''[12]

سید میراں شاہ وحدت الوجودی نظریے دے قائل سن، کائنات دی ہر شے وچ اوہناں نوں ذاتِ احد دی ہوند، اوہدا نظارہ ملدا اے:

احدیت سوں وحدت ہو کے کیتا ایڈ پسارا ری
میراں شاہ سب کر دکھلایا ، کُن دا اک اشارا ری
ہر ہر جا موجود ہے آپے ، سب توں آپ نیارا ری
اپنا آپ تماشا کیتا ، آپے ویکھن آیا ہے
بھیت اگم دے ظاہر ہوئے، چھپیا نہ چھپایا ہے
میراں شاہ لاہُوتی مولا بن ناسوتی آیا ہے

(گلدستہ میراں،ص 111)

دوجے صوفی شاعراں وانگ اوہناں وی ذاتِ حق لئی ''رانجھے'' آلی رمز ورتی، ہیرنوں اپنا روپ سرج کے رانجھے نوں معشوق بنایا تے آپے عشق وچ ورتیندیاں، واپردیاں کیفیتاں نوں لفظاں دا چولا پوایا:

رانجھا میرا میں رانجھے دی فرق نہیں وچ رائی
اول آخر ظاہر باطن لُوں لُوں آن سمایا
میراں شاہ میں خوب پچھاتا ، رانجھا میرا جگ دا داتا
عشق شرع دا مول نہ ناتا ، توں کھول نہ اتنی زبان قاضی

اتے ایس کافی وچ عشق دی انتہا، وحدت دے جلوے تے محمدی نورنوں اپنے وکھرے

ڈھنگ نال ایویں بیان کیتا ہے:

صاحب تخت ہزارے دا ، مالک عالم سارے دا
ہویا شوق نظارے دا ، لے مُکھ نہ دو جایا ہے
ویکھو سہیو کر غور ذرا ، ذاتِ اولیٰ ہے ذاتِ خدا
آیا تاں میں پا لیا ، رب مطلوب ملایا ہے
الف لام دی گل الفی پا ، مالا روحی قلبی
انگ بھبھوت خفی و جلی، بھوَر بہو رنگی بن آیا ہے
سر پر تاج شریعت دا ، ماتھے تلک طریقت دا
پہن لباس حقیقت والا ، لاہوتی بن آیا ہے
مُکھ پر گھونگھٹ نورانی ، اندر صورت رحمانی
بن تن روپی فقرانی ، آپے لُک چھپ آیا ہے
میراں شاہ ایہ رمز پچھان ، گُل وچ نور محمدؐ جان
روز حشر دی امن امان ، امت نوں بخشایا ہے
ماہی کارن ہیر سیال ، روپ وٹا کے آیا ہے
شکل نورانی حُسن کمال ، اج لٹکیندا آیا ہے

(کلیات میراں، ص108)

وحدت الوجودی فکر وچ ہر جا اوہدا جلوہ دسدا اے تے رنگ، نسل، مذہب دے سبھے فرق مِٹ جاندے نیں صرف اوہو آپ دسدا اے جو اوس دا خالق اے، اس دا سرجنہار اے، ہر ہر طرح دی مالکی ختم ہو جاندی اے میں مُک جاندی اے۔ صرف مستی رہ جاندی اے۔ بقول میراں شاہ:

توہیوں توں ہے نہ کجھ میرا، ہر مذہب وچ جلوہ تیرا
میں دیکھ ہوئی بلہار

ر: رانجھن دا عالی رتبہ ، ہر ہر شان چمکے ری
ہر صورت وچ جلوہ روشن ، سورج وانگ چمکے ری

ایہہ مستی، ہستی نوں کیویں رُشناندی اے، ایس دی بُوٹی دی خشبو من نوں کیویں ہولا کر کے کھنڈاندی اے تے گناہ ثواب والیاں گٹھڑیاں توں بندہ کیویں اُتانہہ ہو جاوندا اے۔ میراں شاہ فرماندے نیں:

ف: فارغ سب قضیئوں ہوئے ، ظاہر باطن ماہی ری
نام نشان رہیا نہ میرا ، ہے سب اُس دی شاہی ری
روح مثال وجود ماہی دا ، میں ہُن ہوئی راہی ری
میراں شاہ جد ہُن پایاں دی، سرتوں گٹھڑی لاہی ری

پر راہی تھیون لئی رہبر دی لوڑ تے ایس رستے دے ہر ہر موڑ تے ہوندی اے، نہیں تے کُراہے پین دا خطرہ ہر ویلے موجود رہندا اے۔ ایس لئی رہبر یا مرشد دا ہوون اَت ضروری اے۔ اوہدی مہر تے کرم نال ہی سارے راہ پار ہوندے نیں:

ـ میراں شاہ توں چھڈ چترائی ، میں مارے تاں ملدا ماہی
جے گُر بھید بتاوے

ـ میراں شاہ گُر چشتی پایا ، نام کرم دے دامن لایا ، چرنیں سیس نوائے
عشقوں ہٹک نہیں

ـ میراں شاہ کوئی عارف کامل ، لاوے نین جھم کے ری

ـ میراں شاہ باجھوں چشتی پیر دے جی ، کون دلاں دا بھرم مٹاؤندا ہے

ـ میراں شاہ گُر چشتی ملیا ، تاریا عیباں والی نوں

وحدت الوجودی فکر ہر پاسے اِک ذات دے رنگ وکھاندی اے (اتے ایہناں رنگاں دی سیہان لئی مرشد دی اَت لوڑ ہوندی اے) اوتھے صوفی فکر وچ سب توں اُچیرے گُن نیک عمل تے اخلاق نیں۔ کیوں جے اچھے اخلاق تے نیک عملاں نال ہی ماہی دا ملن جُڑیا ہویا اے۔ سید میراں شاہ وی بلھے شاہ وانگ نیک عمل کرن دی، چنگے کاج رچن دی پریرنا دتی ہے جس ول ڈاکٹر موہن سنگھ ہوراں وی اشارہ کیتا سی۔ سید میراں شاہ فرماندے نیں:

کجھ نیک عمل کر بیٹھ کُڑے ، توں دیس پرائے جانا اے
جاں لاگی در پر آون گے، سب گھر دے کاج رچاون گے
جد پا ڈولی لے جان گے ، مُڑ ایتھے پھیر نہ آونا اے
کر اپنا آپ ثبوت کُڑے بہہ کت لے نِلتا سُوت کُڑے
کر اپنا آپ ثبوت کُڑے ، جس کارن تینوں چاہنا اے

(کلیات میراں شاہ)

ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ''سید میراں شاہ'' دی شاعری وچلی صوفی مت نوں مُکھ رکھدیاں

لکھدے نیں کہ:

”جتھے بابا فرید نے پنجابی صوفی کاو دھارا دامُڈھ بنھیا، شاہ حسین نے اس نوں وکاسیا، بلھے شاہ نے ٹیسی تے پہنچایا، اوتھے ہاشم توں پچھوں میراں شاہ جالندھری نے اس دے بجھ رہے دیوے وچ تیل پا کے اس دی جوت نوں مُڑ کے قائم کیتا۔“ (13)

بناں شک سید میراں شاہ چشتی سلسلے دے اوہ اُچ کوٹی شاعر نیں جنہاں پنجابی صوفی شاعری نوں اُنہویں تے ویہویں صدی وچ رُشنایا اَتے ایس چانن دی لڑی نوں ٹُٹن نہیں دتا، سگوں جوڑی رکھیا۔ ایسے حوالے نال سید میراں شاہ دا کجھ کلام پیش اے۔ جیہدے وچوں اوہناں دے صوفیانہ وچار نکھر کے سامنے آوَندے نیں۔ ایہہ کلام اجو کے تول پکھوں کجھ گھاٹاں دا شکار ہووے پر میراں شاہ سنگیت تے صوفیانہ لڑی نال جُڑے شاعر نیں تے ایس ریت نال جُڑے شاعراں شاعری نوں صوفیانہ وچاراں نوں پھیلاون لئی ورتیا اے شاعری برائے شاعری نہیں کیتی۔

<u>کافیاں......سید میراں شاہ جالندھری</u>

عشق جیہا نہ ہادی کوئی، عشق ہووے تاں ملدی ڈھوئی، بھیت ماہی دے پائے
عشقوں ہٹک نہیں
عشق اسانوں چاک ملایا، ساقی ہو کے جام پلایا، مست الست بنائے
عشقوں ہٹک نہیں
لوک اساں نوں آکھن جٹیاں، جٹیاں ہاں پر عشق نے پٹیاں، نین ماہی سنگ لائے
عشقوں ہٹک نہیں
عشق نے ایسا رنگ دکھایا، ہر ہر شان ماہی دِس آیا، وہم خیالی اُٹھائے
عشقوں ہٹک نہیں
چاک پیا اَج میری جھولی، ہیر گولیاں دی پڑ گولی، کھیڑے گھول گھمائے
عشقوں ہٹک نہیں
عشق دی سار نہ کوئی جانے، مورکھ کردے من دے بھانے، دھرم ایمان گوائے
عشقوں ہٹک نہیں
ہیر ماہی دی بردی ہوئی، پاپوں پُنوں فارغ ہوئی، کار وہار چھڈائے
عشقوں ہٹک نہیں
میراں شاہ گُر چشتی پایا، نال کرم دے دامن لایا، چرنیں سیس نوائے
عشقوں ہٹک نہیں

واہ واہ عشق پیا دا زور (رہاؤ)

واہ واہ عشق پیا دا زور
میں ول آیا کر کے شور
ٹُٹی عقل فکر دی ڈور
باجھوں یار نہ سُجھدا ہور
واہ واہ عشق پیا دا زور
ایس عشق دی کیا اشنائی
میں توں والی صورت بھُلائی
پر اک سانوں رمز سجھائی
باجھوں پیارے غیر نہ ہور
واہ واہ عشق پیا دا زور
ویکھو ایس عشق دے کارے
بھُلے علم کتاباں چارے
سبھ ہی کر چترائی ہارے
وچ بغل دے رہندا چور
واہ واہ عشق پیا دا زور
جاں میں آیا عشق میدان
بھُل گیا سبھ نام نشان
ہُن میں پیارا لیا پچھان
آپے لک چھُپ کھچدا ڈور
واہ واہ عشق پیا دا زور
میراں شاہ شوہ توں بلہار
میری آن لئیں ہُن سار
دل دے کھولے سبھ اسرار
جدوں لگڑی عشق ٹکور
واہ واہ عشق پیا دا زور

باراں ماہ

باراں ماہ پنجابی شاعری دی اک معروف اٹکل اے جیہدے وچ شاعر ہر دیسی مہینے دی کیفیت نوں مُکھ رکھ کے اپنے من دی گل کردا اے۔ ایہہ صنف چومصرعے ، مخمس ، مسدس ، ڈیوڑھ (مستزاد) ، دوہڑے تے آزاد نظم دی صورت وچ تخلیق کیتی گئی اے۔ میراں شاہ ہوراں باراں ماہ وچ وی بلھے شاہ دی فکر ہی نہیں اسلوب نوں وی اپنایا اے۔ اوہناں بلھے شاہ دے ستوارہ والی ہیئت اپناندیاں پہلے اک دوہڑا فیر چومصرعہ ڈیوڑھ لکھے نیں۔ مضمون روایتی تصوف نال بھرے ہوئے نیں جیہڑے محبوب دی محبت ، وصل دی تڑپ ، مرشد دی چاہت، عشق دی مستی، وحدت دا رنگ تے سپردگی دے خوبصورت احساس نال پرُ چے ہوئے نیں۔ جیہناں لئی اوہناں عربی ، فارسی تے ہندی لفظاں دی ورتوں کیتی اے۔ جیہڑی اوس ویلے دے سانجھے سماج دی عکاسی کردی اے:

چیت:

چیت مہینے ری سکھی ، پھول رہے گلزار
ہر ہر ڈالی مست ہو ، بلبل کرے پکار

چڑھدے چیت سکھی چت میرا
حضرت عشق نے کیتا پھیرا
دل دے اندر لایا ڈیرا
اُس ستیاں آن جگایا ویہڑا
بلوچاں اُن کے گھر کے باریاں
اس عجب ناز دکھاوے
ساقی ہو کر جام پلاوے
بے خود کر کے مست بناوے
میراں شاہ دے گھر پھیرا پاوے
بلوچاں ان کے گھر کے باریاں

بیساکھ:

مانہہ بیساکھ سہاوندا ، جے گھر ساجن ہو
دُبھدا من کی سبھ مٹی ، چنتا رہے نہ کو

ماہ بیساکھ بیساکھی ہوئی
میں توں واجے لبیاں لوئی
شوہ میرا میں شوہ دی ہوئی
میں وچ رہیا نہ کوئی
خوشیاں مانندی
اوہو نار سہاگن ہووے
جس پر شوہ دی رحمت ہووے
دل توں داغ بھرم دا دھووے
میراں شاہ سنگ جاوے سووے
نال پیارے

جیٹھ:

جیٹھ مہینے رے سکھی ، جالے تن من لو
بھانبڑ بلدا عشق دا ، ہجر وصل نہ کو

جیٹھ مہینے جالے سارے
ایس عشق دے ایہو کارے
سادھو جپ تپ کر کے ہارے
گُر چشتی توں میں بلہارے
تن من جان توں
جے کوؤ ست گُر پورا پاوے
وحدت اندر سیر کراوے
بھرم دوئی دا سبھ اُٹھ جاوے
میراں شوہ بن نظر نہ آوے
جت ول دیکھساں

ہاڑ:

ہاڑ مہینے رے سکھی ، تپے پریم دی بھاہ
جے کوئی پاوے ذات نوں، اہل ذات ہو جاوے

ہاڑ مہینہ من چت بھاوے
تڑپ برہوں دی پیا ملاوے
باطل وہم سبھی اُٹھ جاوے
تاں پی شام مُکھ دکھلاوے
رحمت عشق دی
حضرت عشق جیہا نہ کوئی
عشق ہووے تاں ملدی ڈھوئی
عشق دل اندر کردا لوئی
میراں شوہ بن ہور نہ کوئی
دبوچا بہا لیا

ساون:

ساون بجلی چمکی ، بدل دی گھنگھور

چڑھ ورسے گھٹ شوق دی رُت آئی
میرے دل دی دُھوڑ گوائی
ظاہر باطن دی ہریائی
وہم دوئی دے تپت پہنچائی
جھگڑا مُکیا
مُک گئے سبھ جھگڑے جھیڑے
میں باہر نہ شامیں ویہڑے
کتن تُنبن چت نہ میرے
میراں شوہ گھر آیا میرے
سینہ ٹھاریا

بھادوں:

بھادوں دے دِن رے سکھی ، ڈھونڈیا دیس بدیس
شامیں گھر وچ پایا ، کر جوگن دا بھیس

بھادوں برہوں دی بھاوے
جوگی سادھو کر دکھلاوے
پریمی بھوتن بھو رُماوے
درساں میں دے الکھ جو اگے
مندراں پائیکے
پی کارن کن مندراں پاوے
مرنے توں پہلاں مر جاوے
دم دم انہد تار بجاوے
میراں شوہ دی گت مِت پاوے
اکھیاں کھول کے

اسُوج:

اسُو آشا شام دی ، من وچ رہے قدیم
ہے ادراک وجود دا ، نہ ہے کوئی اسیم

اسُو آس مراد پہنچائی
فان فی اقسم دی گت پائی
اپنی آپے دیاں دُہائی
گُر چشتی توں گھم گھمائی
جس نے تاریا
واہ واہ چشتی کامل پیر
میری آن بدھاوے دھیر
رو رو نین بہاوے نیر
میراں شاہ دی ہے تدبیر
نظراں مار دا

کتک:

کتک کرپا گُر کرے سُن مہان سُن ہو
کال کرم دا ٹھور نہ ، پاپ پُن نہ کو

کتک کرپا جاں گُرہوئی
جپ اور جاپ رہا نہ کوئی
جو جاگت ہے سووت سوئی
چُوں چراں دی ملے نہ ڈھوئی
مخفی راز ہے
گُپت سُن دی جا نہ کائی
جن بولیا اُن سُولی پائی
شاہ شمس نے کھل لُہائی
میراں شاہ نے رمز سجھائی
دوجا ہور نہ

مگھر:

مگھر مہینے ری سکھی ، کریئے حمد ہزار
سُدھ بُدھ میری کھوئیکے ملیا دلبر یار
واہ واہ مگھر مہینہ آیا
گُر رحمت دا انت نہ پایا
احد آپے احمد ہو دھایا
لا ہُوت ناسُوت کہایا
نقطہ ڈال کے
نقطہ غین سِروں اُٹھ جاوے
اوہو عین دا غین سماوے
خفی جلی وچ منگل گاوے
میراں شوہ دل جھاتی پاوے
نال بہار دے

پوہ:

پوہ پالا ہے پاپ دا ، پاپی بھرم گوائے
چل شامیں سیج تے ، عین مگن ہو جائے

چڑھیا پوہ بھرم اُٹھ جاوے
پیا پتی نظر نہ آوے
کثرت وہمی پھوک جلاوے
وحدت اندر سیر کراوے
سبھ کے آپ نوں
جے تن سیکے ہووے لال
شوہ دا ویکھ پاک جمال
چو پن کھیلے سکھیاں نال
میراں شوہ نال کرے وصال
بازی ہار کے

ماگھ:

ماگھ مہینے رے سکھی دوسرا ناہیں ایک
بے رنگی دے رنگ سیوں ، دیکھو رنگ انیک

ماگھ مہینے ایک ہی سارے
دوجا اپنا آپ پیارے
دیکھ وید کتاباں چارے
گل صحیح موہنہ دی پکارے
سمجھیں پیڑیں
چشتی گُر توں سمجھ نادانا
جس جانا سو گُر توں جانا
چھڈ غفلت نہ ہو بھیگانا
میراں شوہ دا کر شکرانا
سیس نوائے کے

پھاگن:

پھاگن دے دن رے سکھی ، رل مل کھیلئے پھاگ
رنگ پریمی گھول کے ، چھڑکیئے شوہ دے پاگ

واہ پھاگن پھاگ رچائیو
سبھ رنگ گھول پیا پر پائیو
بھر بھر وحدت جام پلائیو
میں میراں دا رنگ اُڈ وائیو
چولا رنگیا
کیسر گھول گُلال رلاواں
بھر پچکار پی پر پاواں
راگ بسنت تڑھنا گاواں
میراں شوہ دا شُکر مناواں
ہوری ہوری
(کلیات میراں شاہ؛ص 85,87)

حوالے

-1 موہن سنگھ، ڈاکٹر: (سنپادک) صوفیاں دا کلام؛ لالہ دیوداس جانکی داس، س-ن لاہور ص 23
-2 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ (دوجی وار) عزیز پبلشرز 1988ء لاہور ص 257
-3 عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1989ء لاہور ص 385,384
-4 شہباز ملک، ڈاکٹر: پنجابی کتابیات؛ اسلام آباد ص 483
-5 میراں شاہ، سید: سوہنی مہینوال؛ محمد عبداللہ ملک ہیرا تاجر کتب کشمیری بازار، در مطبع مجتبائی س-ن لاہور، ص 39
-6 ضیاء الدین لاہوری: جوہر تقدیم؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ 1994ء لاہور، ص 212
-7 ایضاً ص 204
-8 ایضاً ص 214
-9 دھرم پال سنگل، ڈاکٹر۔ بلدیو سنگھ بدل، ڈاکٹر: چونواں پنجابی صوفی کلام؛ (سنپادک) نیشنل بُک ٹرسٹ 2005ء نویں دلی، انڈیا، ص 330
-10 ایضاً ص 331
-11 ایضاً ص 331
-12 گلزار سنگھ کنگ، ڈاکٹر: میراں شاہ جالندھری، جیون تے رچنا؛ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ 1994ء ص 11
-13 ہرنام سنگھ شان، ڈاکٹر: صوفی کاو سنگریہہ؛ پنجابی یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، 1961ء ص 55

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 77-84

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

ثقافت تے زبان دا آپسی سمبندھ

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

Abstract

"Culture and Language" is an article of Dr. Naveed Shahzad. The article presents the definition of culture in the light of different sources. The article also deals with the inter-relationship between culture and language. It has been theorized that there is a strong relationship between language and culture and that it is the mother tongue which meets this demand.

پہلاں ایہ ویکھ لیئے کہ ثقافت کیہ اے؟ تے کیہ کجھ ایہدے گھیرے وچ آوندا اے۔

''فیروز سنز اردو انسائیکلو پیڈیا'' مطابق ثقافت تے تہذیب اکو شے دے دوناں نیں:

''ثقافت (Culture): عربی لفظ، جس سے مراد کسی قوم یا طبقے کی تہذیب ہے۔''(1)

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

خواجہ عبدالحمید نے وی ثقافت تے تہذیب دوہاں نوں اک دسیا اے سگوں اوہ تمدن نوں وی نال گن دے نیں:

''ثقافت (ع۔مونث) کلچر،تہذیب وترقی،طرز تمدن۔،،[2]

ایسے دی تائید وچ سبط حسن لکھدے نیں:

''انگریزی زبان میں تہذیب کے لیے''کلچر'' کی اصطلاح استعمال ہوتی ہے۔۔۔ اردو فارسی اور عربی میں کلچر کے لیے تہذیب کا لفظ استعمال ہوتا ہے''[3]

ڈاکٹر جمیل جالبی دا آکھن اے:

'' میں نے لفظ تہذیب اور ثقافت کے معنی یکجا کر کے ان کے لیے ایک لفظ ''کلچر'' استعمال کیا ہے۔جس میں تہذیب اور ثقافت دونوں کے مفہوم شامل ہیں۔اسکے معنی یہ ہوئے کہ کلچر ایک ایسا لفظ ہے جو زندگی کی ساری سرگرمیوں کا خواہ وہ ذہنی ہوں یا مادی،خارجی ہوں یا داخلی،احاطہ کر لیتا ہے۔''[4]

زبیر رانا نے'' تہذیب'' لئی ''Culture'' دا اکھر ورتیا اے۔[5] جد کہ بہت سارے عالماں نے ایہدے نال اختلاف کیتا اے تے ثقافت اتے تہذیب نوں وکھ وکھ آکھیا اے تے ایہناں وچکار دے معمولی اتے غیر معمولی فرق نوں واضح کیتا اے۔ ول ڈیورانٹ دے حوالے نال تنویر جہاں لکھدے نیں:

'' تہذیب وہ معاشرتی تہذیب ہے جو ثقافتی تخلیق کو فروغ دیتی ہے۔ چار عناصر مل کر تہذیب کو متشکل کرتے ہیں۔ معاشی بہم رسانی ، سیاسی تنظیم ، اخلاقی روایات اور علم وفن کی جستجو۔تہذیب ابتری اور بدنظمی کے خاتمے سے شروع ہوتی ہے کیونکہ جب خوف پر قابو پا لیا جاتا ہے تو تجسس اور تعمیری اپج آزاد ہو جاتے ہیں اور انسان قدرتی طور پر زندگی کی تفہیم وتزئین کی طرف بڑھتا ہے۔۔۔کلچر کی پہلی شکل زراعت ہے۔۔۔ کلچر زراعت کا تقاضا کرتا ہے جب کہ تہذیب شہر کا۔۔۔جغرافیائی اور معاشی حالات کلچر کو بیدار کرتے ہیں اور کلچر ایک نمونہ (Type) تخلیق کرتا ہے۔،،[6]

رشید احمد لکھت ''ہمارا ثقافتی ورثہ'' وچ لکھدے نیں:

''سپنگلر نے اپنی کتاب ''زوال مغرب'' میں کلچر اور تہذیب میں فرق کرتے ہوئے کہا ہے کہ ثقافت (کلچر) مابعد الطبیعات افکار پر یقین رکھنے کا نام ہے جن کے لیے انسان اپنی جان بھی دے سکتا ہے لیکن تہذیب میں زندگی پر اخلاقی قدروں کی گرفت ڈھیلی پڑ جاتی ہے یا ان کی افادیت پر شک وشبہ کا اظہار ملتا ہے۔''(7)

سید قاسم محمود تہذیب تے تمدن نوں ثقافت دیاں ای شاخاں متھدے نیں:

''ثقافت کے اصطلاحی معنی ''انسانوں کے طریقِ زندگی'' کے ہیں یعنی انسان کیونکر رہتے، ملتے جلتے، کھاتے پیتے، بولتے گاتے اور سلیقے سکھاتے ہیں۔ گویا مجموعی طور پر طرزِ معاشرت کو ثقافت کا نام دیا جاتا ہے۔ انگریزی میں اسکے لیے (Culture) کا لفظ استعمال ہوتا ہے۔۔تہذیب، ثقافت کی ایک شاخ ہے۔۔تمدن بھی تہذیب کی طرح ثقافت کی ایک شاخ ہے۔''(8)

ہُن ایہہ کہیا جا سکدا اے کہ تہذیب، تمدن تے معاشرت، ثقافت دیاں ای شاخاں نیں۔ ثقافت اک مجموعی اکھر اے جیہڑا ایہناں ساریاں لئی ورتیا جاندا اے۔ ایتھے ویکھ لیئے کہ تہذیب، تمدن تے معاشرت وچ کیہ کیہ آوَندا اے۔

تہذیب وچ تحریر دی ورتوں، شہراں دا وجود، سیاسی ردو بدل تے پیشہ وارانہ تخصیص شامل اے۔ کجھ عالماں تہذیب وچ ہر طرح دے تیکنیکی علماں نوں وی شامل کیتا اے۔ عطش درانی مطابق:

''عام طور پر تہذیب سے مراد سلیقہ، ادب، تعلیم اور رکھ رکھاؤ لیے جاتے ہیں۔ گویا جب ایک وحشی شخص اپنے طرز زندگی کو باسلیقہ، با ادب یا تعلیم یافتہ بنالیتا ہے تو وہ تہذیب میں داخل ہو جاتا ہے۔۔۔تہذیب کی ترقی میں ضروری نہیں کہ ہر شخص اپنا کردار ادا کرے۔۔۔مجموعی طور پر تہذیب ہمیشہ ارتقاء پذیر رہتی ہے۔ اسکی اب تک تین منازل طے ہوئی ہیں۔ جبریت، بادشاہت اور جمہوریت۔ اب ہمیں دیکھنا ہے کہ اس سے آگے کی

منزل کیا ہے۔،،(9)

تمدن وی ثقافت دی اک شاخ اے۔ ایہ لفظ مدینہ توں نکلیا اے جیہد ے معنے شہر دے نیں۔ تمدن عارضی تے مقامی ہوندا اے۔ ہر قوم تے علاقے دے نال اوہدا تمدن ودھدا پھلدا اے تے ایہد ے زوال دے نال ای مرمک جاندا اے۔ تمدن اپنے ارتقائی مرحلیاں وچ وحشت بر بریت توں تہذیب ول پیر پٹدا اے۔ سید قاسم محمود دا آکھن اے:

'' تمدن کو شہر کے حوالے سے پہچاننا ضروری ہے کیونکہ تمدن شہروں کے بغیر وجود میں نہیں آتا۔ گویا تمدن شہری طرز معاشرت و معیشت کا نام ہے۔ غلطی سے تمدن کے لفظ کو تہذیب کی جگہ پر استعمال کیا جاتا ہے۔ جب ہم ہڑپہ یا قدیم راما کی تہذیب کا ذکر کرتے ہیں تو دراصل ہم اسکے تمدن کی بات کرتے ہیں۔،،(10)

ثقافت دی تیجی وڈی شاخ معاشرت اے۔ خواجہ عبدالحمید مطابق:

'' معاشرت (ع۔ مونث)۔ آپس میں مل جل کر زندگی بسر کرنا۔ اوقات بسری (۲) سوسائٹی۔ سنگت۔ میل جول۔،،(11)

معاشرت کسے معاشرے دی حیاتی دی مورت ہوندی اے۔ معاشرہ لوکاں دے اکٹھیاں رل کے وسن داناں اے۔ جیہڑا اوہناں دے جیون ڈھنگ ،معیشت ، سیاست ، مذہب ، تنظیم، رسماں ریتاں، زبان تے حیاتی دا ہر انگ اپنے کلاوے وچ لئی کھلوتا ہونداا ے۔ عام کر کے معاشرے دیاں حداں متھن ناممکن اے۔ جیویں:

'' بعض اوقات یورپ اور امریکہ کے معاشروں کو الگ الگ خیال کیا جاتا ہے مثلاً امریکی معاشرہ، یورپی معاشرہ۔ مگر بعض اوقات دونوں کے لیے ایک ہی لفظ استعمال ہوتا ہے یعنی مغربی معاشرہ۔ ایسا مختلف مقاصد کے تحت کیا جاتا ہے۔ پاکستان ہی کو لیں اگر ہم معاشرے کے لحاظ سے اسکو تقسیم کریں تو پورے پاکستان کے معاشرے کو ہم پاکستانی معاشرہ کہیں گے۔۔۔ اگر صرف دیہی یا شہری خصوصیات کا مطالعہ مقصود ہو تو اسکو مزید تقسیم کر سکتے ہیں یعنی پاکستانی دیہی معاشرہ اور پاکستانی شہری معاشرہ۔۔۔ اسی طرح ایک معاشرہ

کئی ملکوں پر بھی مشتمل ہوسکتا ہے۔ مثلاً جب ہم اسلامی معاشرہ کہتے ہیں تو
اس میں وہ تمام مسلمان ہوتے ہیں جو دنیا کے کسی بھی کونے میں رہ رہے
ہوں۔،،[12]

بالکل ایسے طرح ثقافت دی مثال اے۔ثقافت دا مرکزی نقطہ فرد واحد اے۔ ہر فرد، ہر گھر ، جغرافیائی حوالے نال مختلف وسیب ،مختلف خطے ،صوبے ، ملک ، مذاہب، زبان تے کسے سیاسی تحریک وغیرہ نال جڑے ہوئے افراد دی ثقافت دے مہاندرے وکھ وکھ تے ذاتی ہوون گے۔ایس ساری بحث مگروں اسیں ''ثقافت'' دی تعریف ایس طرح کر سکدے ہاں:

تہذیب ،تمدن تے معاشرت وغیرہ ثقافت دیاں شاخاں نیں۔ثقافت وچ مذہب تے عقیدے ،علوم تے اخلاقیات ،صرف اوقات ،آپسی میل جول تے معاملات ، معاشرت ،فنون تے ہنر، افعال ارادی تے قانون، رسماں ریتاں تے اوہ ساریاں عادتاں شامل نیں، جیہڑیاں فردی ذات دا حصہ نیں تے جیہناں دی ورتوں نال معاشرے دے مختلف طبقیاں دے وسنیکاں وچکار ایکا ، وحدت تے یک جہتی پنگرے۔ ایہناں دی ورتوں نال انسان دیاں جنوری جبلتاں مر مک جاون تے انسانیت واضح طور تے ہوندوچ آجاوے۔ثقافت وچ حیاتی دے مختلف مشغلے ، ہنر ،علوم تے فن نوں عروج دتا جاندا اے ، برائیاں دی اصلاح کیتی جاندی اے، تنگ نظری تے تعصب نوں کنڈ دے کے غیرت ،خودداری ،انا ،ایثار و وفاداری ،چنگے اخلاق ،شائستگی ،لب و لہجے دی نرمی توں وکھ اپنی دھرتی تے دھرتی نال جڑیاں شئیاں مثلاً زبان، رسماں ریتاں، روایتاں، لوک ادب اتے لوک تاریخ دی اچیائی نوں قبولنا تے اوہدے ودھالئی کم کرنا اتے اوہنوں اچیائی تیک پچاون وی شامل اے۔

ثقافت دا وڈا حصہ زمینی (دھرتی جایا) ہوندا اے۔ باہرلیاں شئیاں وی جدوں کسے خطے وچ آ کے اوہدی ثقافت دا حصہ بن دیاں نیں تاں پہلاں اوس دھرتی دا رنگ روپ وٹاندیاں نیں۔ جدوں ثقافت خالصتاً زمینی چیز ٹھہری تاں فیر ایہدی بنیاد وی اوسے زبان اُتے ای ہووے گی، جیہدا بلاواسطہ سمبندھ دھرتی ماں نال ہووے گا۔ ثقافت شعوری سطح تے نہیں جمی جاندی سوائے حملہ آور/ قابض دی ثقافت دے، جیہنوں اوہ فتح کیتے علاقے وچ مختلف معاشی تے سماجی ہتھکنڈیاں راہیں مسلط کرن دا جتن کردا اے۔

زبان دا ثقافت نال گوہڑا سمبندھ اے۔ ایہدے نال معاشرہ انفرادی تے اجتماعی سطح اُتے اپنی ذات تے ہوند دا اظہار کردا اے۔ ثقافت دی بنیاد ہمیش اوس زبان اُتے ہوندی اے جیہنوں مادری زبان/ ماں بولی آکھدے نیں۔ ماں بولی یا First Language آپ مہارے ثقافت نوں جمدی تے ترقی دیندی اے۔ ایسے پاروں کدی وی کسے بدیسی، رابطے دی یا سرکاری زبان نے ثقافت نوں نہیں جمیا۔ کسے زبان دا مشترک وسیلہ اظہار ہوون تے ثقافت نوں جنم دیون دو وکھو وکھ گلاں نیں۔ مشترک وسیلۂ اظہار لئی کسے زبان نوں ایس کر کے اپنایا جاندا اے کہ اک دیس یا خطے دے لوک اک دوجے دی گل سمجھ سمجھا سکن، ایسے لئی ایہنوں رابطے دی زبان آکھیا جاندا اے۔ انج سرکاری زبان دا مسئلہ اے جیہڑی صرف دفتری کماں نوں ٹورن لئی ورتیندی اے۔ پاکستانی ثقافت دی بنیاد چار وڈیاں صوبائی زباناں اُتے وے۔ کجھ سانجھ تے کجھ وکھریویں سنے ایہناں چار ثقافتاں نوں ای قومی ثقافت آکھاں گے۔ لوڑ صرف ایہناں دی ترقی، سانبھ سمھال تے ملکی سطح تے ایہو جیہے پروگرام بناون دی اے جیہدے نال ایہناں نوں چارے صوبیاں وچ برابر پھیلایا جا سکے تے ایس کم لئی رابطے دی زبان ورتی جاوے۔ حقیقی فکر دا اظہار صرف مادری زبان وچ ای کیتا جا سکدا اے۔ کسے وی ملک وچ سرکاری یا رابطے دی زبان دا کردار دیس یا ریاست دیاں مختلف قوماں وچکار سمجھن سمجھان دی فضا پنگران تے قائم رکھن لئی اک مترجم (Translater) دا ہوندا اے۔ ایہہ گل اودوں ای سمجھ آ سکدی اے جدوں اسیں مادری زبان، رابطے دی زبان، سرکاری زبان تے دفتری زبان دیاں اصطلاحواں نوں علمی بنیاداں اُتے سمجھن دا سربندھ کراں گے۔

انگریزاں نے ہندوستان وچ جیہڑا نواں نظامِ تعلیم متعارف کروایا اوس وچ انگریزی زبان اُتے ایسے پاروں زور دتا گیا کہ اوہ زبان راہیں ہندوستان دی ثقافت/ کلچر نوں بدلنا چاہندے سن۔ اوس رہتلی تسلط دی پالیسی اپنائی ہوئی سی تے ایس دا سب توں وڈا تے اہم ذریعہ غیر زبان دا حامل نظامِ تعلیم سی۔ لارڈ میکالے دی رپورٹ وچ ہندوستان دیاں دیسی زباناں توں ایسے لئی بیزاری دا اظہار ملدا اے۔

اوہنے بدیسی ادب پڑھاون تے زور دتا تے دیسی زباناں تے دیسی علماں دی تھاں پرانے کلاسیکی علماں نوں اپنی زبان (انگریزی/ بدیسی) وچ پڑھاون دی پالیسی بنائی۔ بقول

عبداللہ یوسف علی ایسے گل دا اظہار ولیم وارڈ نے کیتا:

"ہندوستان کو وہ تہذیب حاصل کرنی چاہیے جس کی اسے ضرورت ہے۔ اس تہذیب کو ترقی دینے کی وہ بخوبی اہلیت رکھتا ہے۔ مغربی ادب اس کی عام زبانوں میں سرایت ہو جانا چاہیے تو پھر برطانیہ کی بندرگاہوں سے لے کر ہندوستان کی بندر گاہوں تک سارا سمندر ہمارے تجارتی جہازوں سے معمور نظر آئے گا۔"(13)

دوجے لفظاں وچ ولیم ایہہ آکھنا چاہندا اے کہ مقامی زباناں نوں صرف ترجے لئی ورتیا جا سکدا اے۔ مقامی زبان دا ادب پڑھاون جوگ نہیں۔ انج اوہنے اک پاسے اپنی زبان تے ادب دی عظمت بیان کر کے ایہہ دسیا کہ مقامی زباناں تے ایہناں دا ادب گھٹیا اے تے دوجے بنے اپنی زبان تے ادب نوں محکوماں اُتے تھپن دا جواز پیدا کیتا۔ جیہدا مقصد بالواسطہ مقامیت (ثقافت/ کلچر) نوں مکاون یا بے رنگ کرنا سی۔ زبان تے ثقافت دے آپسی سمبندھ توں جنا فائدہ بطور نو آباد کار ہندوستان دے حوالے نال فرنگی نے چکیا اونا ایس دھرتی دے کسے ہور حملہ آور قابض نے نہیں چکیا۔

حوالے

1- فیروزسنز اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز لمیٹڈ لاہور، بارسوم جنوری 1984ء ص356

2- عبدالحمید بی اے، خواجہ: (مرتب) جامع اللغات جلد اول ؛ اردو سائنس بورڈ لاہور مارچ 1989ء ص735

3- سبط حسن: پاکستان میں تہذیب کا ارتقاء؛ مکتبہء دانیال کراچی، آٹھویں بار 1989ء ص13

4- جمیل جالبی، ڈاکٹر: پاکستانی کلچر؛ نیشنل بک فاؤنڈیشن اسلام آباد، چہارم 1981ء ص42

5- زبیر رانا: پاکستان، تہذیب کا بحران؛ تخلیقات لاہور، ستمبر 1997ء ص8

6- تنویر جہاں: انسانی تہذیب کا ارتقاء؛ (ول ڈیورانٹ دی کتاب دا اردو مترجم) فکشن ہاؤس لاہور، 1993ء ص 5 توں 7

7- محمد اکرام، شیخ: (مؤلف) پاکستان کا ثقافتی ورثہ؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، مارچ 2001ء ص 6-7

8- قاسم محمود، سید: شاہکار اسلامی انسائیکلو پیڈیا؛ الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور، جولائی 2000ء ص 615

9- عطش درانی: اسلامی فکر وثقافت؛ مکتبہ عالیہ لاہور، دوم 1987ء ص 72، 73

10- قاسم محمود، سید: شاہکار اسلامی انسائیکلو پیڈیا، ص 615

11- جامع اللغات؛ ص 1842

12- ایس ایم شاہد: پاکستانی معاشرہ اور ثقافت؛ نیو بک پیلس لاہور۔ س ن، ص 22

13- عبداللہ یوسف علی، علامہ: انگریزی عہد میں ہندوستان کے تمدن کی تاریخ؛ ہندوستان اکیڈمی الہ آباد، 1936ء ص 18

Khoj
Research Journal Dept. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece.2009, pp 85-100

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

عبدالرحمٰن جامی: ''عارفِ جام''

☆ ڈاکٹر محمد ناصر

ABSTRACT:

Maulana Noor-ud-Din Abdur Rahman Jami is the most celebrated poet and prose writer of 15th centuury A.D/ 9th century A.H. He spent most of his life in Hirat, presently located in Afghanistan. Many prominent literary critics consider him the last classical poet in the history of Persian literarture and furthermore to many of them, he is the last great sufi Persian poet as well. He followed the legacy of giant poets i.e Sanai, Attar, Nizami, Rumi, Sa'di Khusro and Hafiz. He himself was a practising sufi and was respected by many, even the royal family. In this article, some salient features of his poetry, and his immortal verses, particularly in praise of the Messenger Muhammad (PBUH) have been evaluated in the light of the views of renowned literary critics.

Key words: Persian poetry, 15th Century A.D, Jami, Impact and Influence.

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

اسلامی تاریخ دی ناویں صدی وچ دھرتی اُتے فارسی نظم تے نثر دا جیہڑا عظیم استاد جمیا اوہ عارفِ جام، نورالدین عبدالرحمٰن جامی (817ھ ۔ 898ھ/ 1492ء ۔ 1414ء) ای اے۔

جامی اوہناں شاعراں ادیباں وچوں نیں جیہناں اُتے سرزمین مشرق فخر کر سکدی اے۔ جامی دی حیثیت ایہناں اُچیریاں ہستیاں وچوں ایس حوالے نال وی منفرد اے کہ اوہ اکو ویلے عظیم شاعر وی سن، نکتہ رس محقق تے اُچے علمی مرتبے والے عارف وی۔ ایہناں دے علم، فضل، دانش تے بصیرت دی مشہوری نہ صرف خراسان، جیہڑا اوس دا وطن سی، سگوں خطے دے سارے اسلامی ملکاں تک پھیلی ہوئی سی۔ اسلامی دنیا وچ کسے دوجے شاعر دی مثال گھٹ ای ملدی اے جیہڑا جامی وانگوں اپنی حیاتی وچ ایہو جیہی غیر معمولی عزت تے شہرت حاصل کرن وچ کامیاب ہویا ہووے۔ برصغیر دے اسلامی معاشرے وچ جامی نوں جیہڑی عزت تے مقام حاصل ہویا اوس دا موازنہ وی کسے دوجے شاعر نال کرنا اوکھی جیہی گل اے۔ کوئی استادِ سخن تے شاعر موضوعات دے تنوع تے مختلف شعری صنفاں وچ شعر کہن تے خاص کر کے نعت گوئی وچ جامی دے مقام نوں نہیں اپڑ سکدا۔

اصل ناں عبدالرحمٰن، لقب نور الدین تے تخلص جامی سی۔ جامی 817ھ/1414ء وچ ہرات (موجودہ افغانستان) دے نواح وچ واقع قصبہ جام وچ جمے۔ جامی نے بھرویں حیاتی گزاری تے ہرات وچ ای 894ھ/ 1492ء وچ موئے۔ مزار وی ایسے شہر وچ اے۔ فارسی شعر وادب دی چمکیلی روایت جامی نال ای جُڑی ہوئی اے۔

جامی اک عظیم علمی تے ذی حشم خانوادے دے نامور پُتر سن۔ والد تے والدہ دوہاں پاسیوں ایہناں دے بزرگ اُچیرے شیخاں وچ شامل ہوندے سن۔ آپ دا خاندانی وقار اک مسلمہ حقیقت اے۔

جامی نے جیہڑے سمے اکھ کھولی اوس دور وچ ایران وچ عقلی علوم نوں ڈھیر ترقی حاصل ہوئی۔ خصوصاً عربی زبان دے علم، علم تے فضل دی علامت ٹھہرے۔ جامی نے اپنے ویلے دے وڈے وڈے عالماں توں فقہ، تفسیر، حدیث، منطق، فلسفہ، ہیئت تے ہور سارے چالو علماں نوں سکھیا۔ ایس توں وکھ عربی صرف ونحو تے وی عبور حاصل کیتا۔ اوہ صرف ظاہری علماں وچ ای نہیں سگوں باطنی علماں وچ وی کامل استاد سن۔ سچ تے ایہہ وے کہ عقلی علم تے نقلی علم دوہاں وچ جامی

دا کوئی وی معاصر اوہناں دی برابری نہیں کر سکدا۔

جامی دا تصوف دے اک عظیم سلسلے نال سمبندھ سی۔ ہرات دا حاکم تیموری خاندان وی ایس سلسلے نال جُڑیا ہویا سی۔ غالبًا ایسے پاروں جامی نوں تیموری دربار تے شاہی خانوادے وچ وی ڈھیر عزت تے مقام حاصل سی۔

جامی نوں حکمت تے دانش نال محبت سی تے فہم فراست وچ کوئی معاصر اوہناں دے برابر نہیں سی۔ صرف ونحو، عروض تے موسیقی توں لے کے فقہ، حدیث تے حکمت، عرفان تک سارے موضوعات اوہناں نوں محبوب تے مرغوب سن۔ اوہناں نے ایہناں موضوعاں وچوں گھٹ ودھ ہر اک تے کوئی نہ کوئی کتاب یا رسالہ ضرور لکھیا۔ تحفۂ سامی وچ جامی دیاں پنتالی کتاباں دے ناں درج نیں۔[1] جامی دے خاص شاگرد مولانا عبدالغفور لاری نے تن کتاباں دا اضافہ کیتا اے۔ جد کہ مرآت الخیال وچ جامی دیاں نڑنوے(99) کتاباں دا ذکر اے۔[2] البتہ جامی دیاں ودھیریاں کتاباں متقدمین دی پیروی وچ نیں۔ بھاویں جامی نوں بہتے موضوعات وچ اولیت دا درجہ تاں نہیں دتا جاسکدا پر ایس گل دا اعتراف کرنا پوے گا پئی اوہناں سوکھا، سجرا تے من کھچواں بیانن ڈھنگ اپنایا جیہڑا اوہناں دی خاص سیہان دا کارن بنیا۔ ایسے بیانن ڈھنگ پاروں اوہناں پرانے موضوعاں وچ جان پا چھڈی۔ یان ریپکا دے آکھن مطابق:

> ''انہوں نے قدیم اسلوب کو نیا آہنگ اور پرانی داستانوں کو نیا رنگ بخشا۔''[3]

جامی نے ثابت کر دتا کہ بھرویں استعداد دا حامل کوئی شاعر ای پرانے موضوعات نوں نویں حیاتی دے سکدا اے۔ یان ریپکا لکھدا اے:

> ''جامی نے اپنی غیر معمولی صلاحیتوں کے اظہار سے یہ ثابت کر دیا کہ کوئی بھی قدیم صنف ابھی اپنی طبعی موت نہیں مری، بلکہ اب بھی یہ ممکن ہے کہ کوئی بااستعداد شاعر انہی اصناف کو تازہ اور مزید گہرے مفاہیم سے آشنا کر دے۔''[4]

جامی نے نہ صرف شاعری سگوں نثری لکھتاں وچ وی متقدمین دی پیروی کیتی۔ ایس طرح اوہناں کول سارے عظیم شاعراں تے نثر نگاراں دے رنگ بھرویں ڈھنگ نال وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں دی شخصیت دے ہمہ جہت ہوون دا اعتراف پروفیسر لیوی نے ایس طرح

کیتا اے:

''کہا جاتا ہے کہ ایرانی اور فارسی زبان لوگ ہزاروں سخنوروں میں سے سات شاعروں کوعظیم ترین کی فہرست میں شامل کرتے ہیں، حماسی شاعری کے لیے حکیم ابوالقاسم فردوسی توسی (935ء۔ 1020ء)، رومانوی شاعری کے لیے نظامی گنجوی (1141ء۔ 1209ء)،قصیدے اور چکامہ سرائی کیلئے اوحدالدین علی انوری (بارہویں صدی عیسوی)،صوفیانہ و عارفانہ شاعری کے لیے مولانا جلال الدین محمد بلخی معروف بہ رومی (1207ء۔ 1273ء)، پند و موعظت اور اخلاقی شاعری کے لیے سعدی شیرازی (1213ء۔ 1291ء)، آہنگ وتغزل کے لیے حافظ شیرازی (1326ء۔ 1391ء) اور ان سبھی موضوعات و اصناف پر مکمل عبور کے لیے جامی(1414ء۔ 1492ء)۔''(5)

چشمہ روشن وچ غلام حسین یوسفی نے جامی دے اسلوب دی رنگا رنگی دا اعتراف ایہناں لفظاں راہیں کیتا اے:

''جامی کی شاعری میں رومی کے افکار وتصورات کی جھلک، سعدی کے عطر آگیں اشعار کی مہک اور حافظ کی معجزانہ غزل کی رعنائی،خود انھی عظیم اساتذہ کی طرح تو نہ سہی،لیکن بہرحال ملتی ضرور ہے، جو دلکش بھی ہے اور بھرپور بھی۔''(6)

جامی دیاں لکھتاں دے حوالے نال اوہناں دی تقلید دا جائزہ علمی حوالے نال دلچسپی توں خالی نہیں۔

جامی تے سنائی

جامی دی سلسلۃ الذہب اپنی ہیئت تے معانی دے اعتبار نال سنائی غزنوی (وفات: 1131ء) دی شاہکار مثنوی حدیقۃ الحقیقت دی تقلید اے، جامی دے نیم عارفانہ قصیدے وی سانوں سنائی دی یاد دواندے نیں۔ (7)

جامی تے خاقانی

جامی نے خاقانی شروانی (1106ء۔ 1190ء) وانگوں سفر حج دے موقع تے قصیدے آکھے۔ جیہڑے خاقانی دی یاد سجری کر دیندے نیں۔

جامی تے عطار

جامی نے فریدالدین عطار (1142ء۔ 1220ء) دی مشہور زمانہ تصنیف تذکرۃ الاولیاء دی طرز تے نثر وچ نفحات الانس تالیف کیتی۔[8] ایس وچ 582 صوفیاں دا ذکر ملدا اے۔[9]

جامی تے نظامی

جامی نے نظامی گنجوی (1141ء۔ 1209ء) دی تقلید وچ خمسہ وی لکھیا، جیہنوں کسے وی ایرانی نژاد شاعر دی سب توں ودھیا تقلید سمجھیا جاندا اے۔ نظامی کول تخیل، گہرائی تے متانت پائی جاندی اے، جدکہ سادگی، روانی تے مٹھاس جامی دے حصے آئی۔

جامی تے رومی

جامی دی ''سلامان و ابسال'' اک رزمیہ داستان اے، جیہڑی مختصر ہون دے باوجود ڈھیر اہمیت جوگ اے۔ ایہہ مثنوی دراصل انسانی تاریخ دے وڈے شاعر مولانا جلال الدین رومی (1207ء۔ 1273ء) دی 'مثنوی معنوی' دے وزن تے آکھی گئی اے۔ 'سلامان و ابسال' مفہوم تے مطلب دی گہرائی دے اعتبار نال جامی دی ودھیا مثنوی اے۔ غزل گوئی وچ وی جامی نے مولانا ورگا ڈھنگ اپناون دا جتن کیتا اے۔[10]

جامی تے عراقی

جامی نے عراقی (1211ء۔ 1289ء) دی شہرۂ آفاق لکھت 'لمعات' دی شرح وچ 'اشعۃ المعات' تحریر کیتی۔ ایس کتاب وچ تصوف دیاں کئی اہم اصطلاحواں دا ذکر اے ایس توں وکھ 28 لمعات دی شرح کیتی گئی اے۔ لمعات عراقی وانگوں جامی دی کتاب لوائح وی اُچیری سچیری فارسی نثر دا شاہکار اے۔

جامی تے سعدی

جامی دے قصیدے شیخ سعدی شیرازی (1213ء۔ 1291ء) وانگوں ناصحانہ تے واعظانہ رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ ایس دے نال نال سعدی دی 'گلستان' دی طرز تے

'بہارستان' لکھی۔ جیہڑی گلستان دی اہم ترین تقلید اے۔ ایہہ کتاب وی اٹھ باباں اُتے مشتمل اے۔ ایس وچ حکایتاں نوں سعدی دی طرز اُتے ای مزین کیتا گیا اے۔ (11)

جامی تے خسرو

جامی دے خمسہ وچ نظامی دے نال امیر خسرو (1253ء۔ 1325ء) دا رنگ وی ملدا اے۔ جامی نے خسرو دی طرز تے اپنے دیوان تے کلام نوں تناں حصیاں وچ ونڈیا تے اوہناں نوں فاتحۃ الشباب، واسطۃ العقد تے خاتمۃ الحیٰوۃ دے ناں دتے۔ خسرو ورگی شگفتہ مزاجی تے اوسے طرح دے ای لطائف جامی دے کول وی ملدے نیں۔ (12)

جامی تے حافظ

جامی نے اپنیاں غزلاں وچ خواجہ حافظ شیرازی (1325/26ء۔90-1389ء) دی تقلید کرن دی کوشش کیتی اے۔ اتے حافظ دیاں کئی غزلاں دے استقبال وچ غزلاں وی آکھیاں نیں۔ (13)

دیوانِ جامی

جامی نے ساریاں چالو شعری صنفاں وچ طبع آزمائی کیتی۔ سید بدرالدین یغمائی لکھدے نیں:

"کلاسیکی شعر و ادب اور بالخصوص فارسی نثر و نظم کی کوئی ایسی صنف نہیں، جس میں جامی نے دلکش آثار تخلیق نہ کیے ہوں۔ حتٰی کہ انھوں نے لغز اور معما گوئی پر بھی توجہ دی ہے۔" (یغمائی؛1989: ہشت)

جامی دا دیوان غزلاں، قصیدیاں، رباعیاں تے قطعیاں اُتے مشتمل اے۔ اپنے شعراں بارے فخریہ آکھدے نیں:

آن پری رو را بہ افسون سخن تسخیر کرد
زان سبب گویند شاعر نیست جامی ساحر است (14)

جامی دیاں نگارشات متنوع وی نیں تے متعدد وی۔ جیہڑیاں اوہناں دے قادرالکلام ہوون دا وڈا ثبوت اے۔ بھاویں اوہ قصیدہ گوئی وچ انوری دے مقام تک نہیں اپڑ سکے تے نہ ای

خیام ورگا اُچا مقام پا سکے نیں، نہ ای مثنوی وچ سنائی، عطار تے رومی دی برابری ہو سکی تے نہ ای غزل وچ سعدی تے حافظ جیہا مقام ملیا پر ایہناں دی تقلید ڈھیر اہمیت جوگ اے۔

جامی دا اصل میدان عارفانہ غزل تے نعتیہ کلام اے۔ جامی نے عارفانہ مطالب نوں غزل دے پیکر وچ بڑی خوبی نال سمویا اے۔ اوہناں اعلیٰ ترین اخلاقی محاسن تے وحدت الوجود دے نظریے اُتے جیویں قلم چکیا تے جو زبان ورتی اوہدی بنیہہ اُتے اسیں اوہناں دا موازنہ عظیم ترین صوفی شاعراں دیاں لکھتاں نال کر سکدے ہاں۔ اوہ ابن عربی دے نظریہ وحدت الوجود دے منن ہارسن۔ ایس موضوع اُتے اوہناں دیاں غزلاں وچ زورِ بیان تے جوش جذبہ اُگھڑواں نظر آؤندا اے۔ ایہہ شعر ویکھو:

بی نشان است کزو نام و نشان چیزی نیست
بخدا غیر خدا در دو جہان چیزی نیست
بندۂ عشق شدی، ترک نسب کُن جامی
کہ درین راہ فلان ابن فلان چیزی نیست (15)

ایس شعر وچ نظریۂ وحدت الوجود مزید واضح انداز وچ بیان ہویا اے:

ترا ز دوست بگویم حکایتی بی پوست
ہمہ از وست و گر نیک بنگری ہمہ اوست (16)

جامی دی نمایاں خوبی ایس مادی دنیا یا دنیاوی مادیات توں قطع تعلق اے۔ جامی درویش دی ہر جامع تعریف اُتے پورے اُتر دے سن۔ جو ہر تواضع، فروتنی، ترک ریا، خدمت نفس تے خلوص اوہناں دے کلام دا خاصا اے۔ اوہناں دیاں بعض غزلاں تاں فارسی ادب دا عطر متھیاں جا سکدیاں نیں۔ اک ایہو جیہی معروف غزل دے کجھ دل کھچویں شعر ویکھو:

بام بر آ و جلوہ دہ ماہ تمام خویش را
مطلع آفتاب کن گوشۂ بام خویش را
با ہمہ می رسد غمت قسمت بندہ ہم بدہ
خاص بہ دیگران مکن رحمت عام خویش را
بر من خستہ دل مزن طعنہ بہ مہر نیکوان

صید کسی دیگر مخوان آہوی دام خویش را
جامی تشنہ لب کہ شد خاک ز شوق لعل تو
بادہ خور و برو فشان جرعۂ جام خویش را[17]

شعر سگیہ، جیہڑی اوس دور وچ معروف صنف سی، ورگے شعر جامی کول وی ملدے نیں:

جامی سگ تو را بہ غلامی نمی سزد
او را چہ حد آنکہ کند با تو ہمدمی[18]

سگ بندگان تو جامی کہ ہست
سگان ترا بندہ ای کمترین[19]

سگ این در نہ کنون شد جامی
عمر ہا شد کہ ہمنیش لقب است[20]

جامی دا اوہیرا معروف شعر:

از صراحی دو بار قُلقُل می
پیش جامی بہ جای چار قُل است[21]

عربی محاورے دا دلکش تے برمحل استعمال جامی دا خاصا اے:

ہر کہ محراب ابردان تو دید
عجلوٗ بالصلوٰۃ می گوید[22]

تغزل دا حامل ایہہ شعر وی ویکھو:

گرچہ دیدست بسی رنج زچشم قدمت
چشم بر راہ تو دارم کہ قدم رنجہ کنی[23]

سہل الممتنع دی نہایت دلکش ونگی ویکھو:

ہر کجا درد، دوا نیز بود
چون بی درد فتادی، چہ دوا[24]

مختصر بحر تے سادہ زبان وچ ایہہ شعر اپنی مثال آپ اے:

عاشقم اما نمی دانم کجا
بی خودم لیکن نمی دانم چرا [25]

جامی دی شاعری دا اہم ترین وصف نعت گوئی اے۔[26] ایہو جامی دی شاعری دی معراج اے۔ جامی نے انتہائی خلوص محبت، جوش جذبے تے سوز گداز نال پُر نعتاں کہیاں۔ جامی دیاں نعتاں دی وڈی خوبی تغزل اے۔ ذکر جوگ گل ایہہ وے کہ جامی نے بہت گھٹ نعتاں وچ براہ راست آنحضرتؐ دا ناں مبارک ورتیا۔ جامی دی نعت داخلی تے باطنی کیفیات نال عبارت اے۔ سادگی، بے ساختگی، جذبہ، احساس دی شدت تے خود سپردگی ورگیاں خوبیاں دے کارن نعت گوئی وچ سب توں وڈا ناں جامی دا ای اے۔

جامی دیاں نعتاں ہر سلسلۂ طریقت دیاں محفلاں وچ مقبول رہیاں نیں۔ بلاشبہ نعت گوئی وچ جامی نوں اوہو مقام حاصل اے جو حافظ نوں غزل وچ اے۔ نعت دے کجھ خوبصورت شعر تغزل سنے ویکھو:

بوی جان یافتم ز پیرہنت
گویی از جان سرشتہ شد بدنت [27]

آزردہ مبادا کہ شود این تن نازک
از بہر خدا چُست مکن بند قبا را[28]

گر ز عشقت خبری ہست بگو ای واعظ
ورنہ خاموش کہ این شور و فغان چیزی نیست[29]

ہر کس بہ ہوای دل خواہد ز تو مقصودی
ای جملہ طفیل تو، من از تو ترا خواہم[30]

در حسن و ملاحت چہ پری چہرہ نگاری
در سرکشی و ناز چہ شوخی ، چہ بلائی(31)

دلی دارم زغم پر خون ، غمی دارم ز حد بیرون
دریغا گر تو بر حال من بیدل نہ بخشایی(32)

جامی نوں اپنی زندگی وچ ای جیہڑی وڈی شہرت حاصل ہوئی تے اوہناں نے جو بے مثال عزت تے تکریم پائی، اوس دی مثال فارسی شاعری دی تاریخ وچ نہیں ملدی۔ ہرات دا حاکم سلطان حسین بایقرا تے اوہدا وزیر میر علی شیرنوائی دوویں جامی دے مداح سن۔ جامی دے جنازے وچ پورا شاہی خاندان شریک ہویا۔ جامی دی وفات دا سوگ سرکاری سطح اُتے منایا گیا، اوہناں دی شان وچ مرثیے لکھے گئے۔ بھاویں جامی نے کدی وی دربار وچ حاضری نہ دتی سگوں بادشاہ آپوں اوہناں کول ملن لئی آؤندا سی تے جامی دا آکھیا حکم سمجھیا جاندا سی۔ ایس سبھو کجھ دے باوجود عارف جام نے سادگی نال درویشانہ زندگی گزاری۔ جامی دی ایس غیر معمولی مقبولیت تے اثر و رسوخ دا ذکر سارے تذکرہ نویساں تے ادبی نقاداں نے بڑی حیرت نال کیتا اے۔ تاریخ اسلام وچ خورے ای کوئی شاعر ادیب اپنی حیاتی وچ اپنی مقبولیت ،شہرت تے عزت پاؤن وچ کامیاب ہویا ہووے، جیہڑی جامی دے حصے آئی۔ بادشاہ ، امراء ، وزراء، درویش تے سلطان سارے اوہناں دے مداح تے منن ہارسن۔ چشمۂ روشن وچ جامی دا تعارف ایس طرح درج اے:

''تصور ہی نہیں کیا جا سکتا فارسی شعرا میں سے کوئی، خود اپنے زمانے میں،
جامی کی سی عزت وشہرت حاصل کر پایا ہو۔''(33)

تذکرہ نویس جامی نوں خاتم الشعرائے فارسی آکھدے ہویاں اوہناں نوں کلاسیکی شاعراں دے سنہری دور دا آخری صوفی شاعر متھدے نیں۔ نقاداں دی رائے وچ فن تے فکر دے حوالے نال جامی نوں اک خاص مقام حاصل اے۔

تحفۂ سامی: ''اُس کے فضائل کی کرنیں مشرق سے مغرب تک پھیلی ہوئی ہیں۔''(34)

ہفت اقلیم: ''کلیات جامی نایاب موتیوں سے بھرا سمندر، بے مثال ستاروں سے جگمگاتا آسمان ہے۔''(35)

تاریخ ادبیات در ایران: جامی فارسی زبان کے عظیم ترین شعرا کے سلسلے کی آخری کڑی ہے، اُس کا مقام ومرتبہ بے حد بلند ہے۔''(36)

تاریخ ادبیات ایران: ''جامی نویں صدی ہجری کا عظیم ترین شاعر و ادیب، اور آخری عظیم صوفی شاعر ہے۔''(37)

پروفیسر ایڈورڈ براوَن دی رائے وے کہ'' جامی کا شمار اُن ممتاز ترین اور ذہین ترین افراد میں ہوتا ہے جو سرزمین ایران نے پیدا کیے۔ وہ بہ یک وقت ایک عظیم شاعر، ایک عظیم دانشور اور ایک عظیم صوفی تھے۔''(38)

زہرا خانلری دے آکھن موجب'' جامی کو نویں صدی ہجری کا عظیم ترین شاعر و ادیب اور آخری عظیم صوفی شاعر قرار دینا چاہیے۔''(39)

سچ تے ایہہ اے کہ جامی سرزمین مشرق دے ادب و عرفان تے ایتھوں دی تہذیب و ثقافت دی شناخت اے۔ جامی اوہ آخری عظیم شاعر اے جیہدا ناں قدیم اساتذہ دی سنہری فہرست وچ شامل کیتا جاسکدا اے۔

زمانہ حال وچ ایران دی ادبی تاریخ اُتے کم کرن والے محققین وی جامی دے رُتبے دے معترف نیں۔ نہ صرف شاعری، بلکہ علم وفضل تے تحقیق دے پہلو نال وی جامی دا ذوق اعلیٰ تے علم واہوا سی۔ ایہناں نوں خاتم الشعرا دا لقب ایویں نہیں دتا گیا۔ جامی دے ایس شعر توں پتا چلدا اے کہ اوہناں نوں خود وی اپنی عظمت دا احساس سی:

کلام تو وحی است جامی بلند
کہ نازل شدہ ز آسمان دِل است (40)

حواشی/حوالے:

-1 سام میرزا: تحفۂ سامی؛ تہران، ایران، 1935ء ص 85,90

-2 امیر شیر علی خان، لودھی: مرآۃ الخیال؛ بمبئی، بھارت، 1945ء ص 73,74

-3 ریپکا یان: تاریخ ادبیات ایران؛ ترجمۂ کیخسرو کشاورزی، 1991ء ص 418

-4 ایضاً

-5 Levy Reuben: Persian Literature; Oxford University Press, United Kingdom, 5th Edition, 1948, P-83

-6 غلام حسین، یوسفی: چشمۂ روشن؛ انتشارات علمی تہران، ایران، چاپ پنجم، 1994ء ص 278

-7 سنائی دے منتخب عارفانہ قصیدیاں لئی ویکھو:

شفیعی کدکنی: تازیانہ ہای سلوک؛ انتشارات آگاہ تہران، ایران، چاپ سوم 2001ء

-8 جامی، عبدالرحمٰن، جامی: نفحات الانس من حضرات القدس؛ 1991ء

-9 جامی نے اپنی شاعری وچ وی ایس طرح عطاء نوں خراج عقیدت پیش کیتا اے:

سروحدت منطق الطیر ست جامی لب ببند
جز سلیمانی نشاید فہم این گفتار ہا

(عبدالرحمٰن، جامی: دیوان کامل جامی؛ بہ اہتمام ہاشم رضی موسسۂ، چاپ و انتشارات پیروز، تہران 1962ء ص 152)

-10 اک غزل دا مطلع ویکھو جیہڑا غزلیات شمس دی یاد دواندا اے:

از خار خار عشق تو در سینہ دارم خارہا
ہر دم شکفتہ بر زخم زان خارہا گلزارہا

(دیوان کامل جامی؛ ص 138)

-11 گلستان سعدی تے بہارستان جامی دے تقابلی مطالعے لئی ویکھو:

مطالعۂ تطبیقی گلستان سعدی و بہارستان جامی، تحقیقی مقالہ ایم فل فارسی بہ کوشش نادیہ آصف،

اورینٹل کالج لائبریری، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

-12 جامی دی خسرو دی پیروی وچ آکھی گئی اک غزل دا مطلع ویکھو:

ہر شبی از تو درین گوشئہ کاشانہ جدا

ز آتشم شمع جدا سوزد و پروانہ جدا

(دیوان کامل جامی؛ص171)

-13 حافظ دی پیروی دیاں کجھ ونگیاں:

مرا نظارۂ محمل ز سلمی باز می دارد

کہ باشد برق استغنا زند آتش بہ محمل ہا

بہ جان شو ساکن کعبہ بیابان چند پیمائی

چو نبود قرب روحانی چہ سود از قطع منزل ہا

(دیوان کامل جامی؛ ص139)

شراب لعل باشد قوت جانہا قوّت دلہا

الا یا ایہا الساقی ادر کاساً و ناولہا

(دیوان کامل جامی؛ص144)

جامی دی ایہہ غزل وی سانوں حافظ دی ای یاد دواندی اے:

ساقی بیا و بادہ بدہ اکنون کہ فرصت است

مطرب بزن ترانہ کہ فرصت غنیمت است

(دیوان کامل جامی؛ص196)

-14 دیوان کامل جامی؛ص199

-15 ایضاً ص256

-16 ایضاً ص250

-17 ایضاً ص158-159

-18 ایضاً ص731

-19 ایضاً ص74

20- دیوان کامل جامی؛ ص196

21- ایضاً ص273

22- ایضاً ص374

23- ایضاً ص750

24- ایضاً ص135

25- ایضاً ص146

26- جامی نے نعت رسول آکھن وچ غیر معمولی دلچسپی وکھائی اے۔ ایس میدان وچ بلاشبہ اوہدا کوئی ہمسر نہیں۔ اک نہایت معروف ترجیع بند جیہڑا باراں(12) غزلاں تے مشتمل اے، دے مطلع دے شعر بطور نمونہ پیش نیں:

۔ ماہ معین چیست خاک پای محمد
حبل متین ربقۂ ولای محمد
۔ نور بقا آمد آفتاب محمد
پردۂ آن نور خاک و آب محمد
۔ گر نبود پردۂ صفات محمد
خلق بسوزد ز نور ذات محمد
۔ چرخ کہ خم شد پی سجود محمد
ہست حبابی ز بحر جود محمد
۔ حق شب اسریٰ چو داد بار محمد
از ہمہ بالا گرفت کار محمد
۔ ای شدہ طاق ز فیض کاس محمد
ز آدم و عالم مکن قیاس محمد
۔ ماہ بود عکسی از جمال محمد
مشک شمیمی ز زلف و خال محمد

۔ حرز امان چیست نعت و نام محمد
صل علی سید الانام محمد
۔ مہبط وحی خداست جان محمد
کاشف سرِّ ہدیٰ بیان محمد
۔ صبح ہدیٰ تافت از جبین محمد
عرصۂ دنیا گرفت دین محمد
۔ ہر کہ نہ رو آورد بہ راہ محمد
کی بودش راہ در پناہ محمد
۔ مطلع صبح صفاست روی محمد
منبع احسان و لطف خوی محمد

(دیوان کامل جامی؛ص99-95)

-27 دیوان کامل جامی؛ص192
-28 ایضاً ص149
-29 ایضاً ص237
-30 ایضاً ص554
-31 ایضاً ص739
-32 ایضاً ص739
-33 چشمۂ روشن؛ ص269
-34 تحفۂ سامی؛ ص90
-35 امین احمد، رازی: ہفت اقلیم؛ بہ اہتمام جواد فاضل، تہران، ایران، س ن، ص186
-36 ذبیح اللہ ، صفا: تاریخ ادبیات در ایران؛ انتشارات فردوس تہران، ایران ، جلد چہارم، چاپ دوازدہم، 1992ء ص514
-37 رضا زادہ، شفق: تاریخ ادبیات ایران؛ چاپ، انتشارات امیر کبیر تہران، ایران، 1963ء ص345

-38 E.G. Browne: A Literary History of Persia; Cambridge University Press, United Kingdom. Vol-II, 1964, P-495

-39 خانلری کیا، زہرا: راہنمای ادبیات فارسی؛ کتابخانۂ ابن سینا تہران، ایران، 1962ء ص 119

-40 دیوان کامل جامی؛ ص246

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 101-108

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

پختہ خیالی دا شاعر: علی حیدر ملتانی

☆ سعادت علی ثاقب

Abstract

In this article, the critic has discussed the work of famous Punjabi Sufi poet, Ali Hyder Multani. According to the critic, Ali Hyder is the poet of Saraiki dialect of the Punjabi language, and he lived in the age of political disarray in Punjab. The critic has admired the poetic qualities of the Sufi Poet and has supported his arguments by quoting various extracts from his work.

علی حیدر ملتانی پنجابی زبان وچ سی حرفی ، دوہڑا ، حمد، نعت تے منقبت دے شاعر نیں پر اک صوفی شاعر ہون دی حیثیت نال اوہناں کول تصوف دے جھلکارے بوہتے اگھڑویں وکھالی دیندے نیں۔علی حیدر دی تاریخ پیدائش بارے ساڈے کھوج کاراں تے سوجھواناں وچکار کوئی وڈا اختلاف نہیں پایا جاندا۔آپ 1101ھ بمطابق 1690ء ضلع ملتان دے اک پنڈ موضع چونترہ وچ پیدا ہوئے۔ والد محترم دا ناں شیخ محمد امین اے۔ تاریخ ادبیات وچ آپ دے پنڈ دا ناں موضع ہمجانہ درج اے۔[1] جدکہ احمد حسین قریشی قلعداری نے پنڈ قاضیاں لکھیا اے۔[2] پر اسیں

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

ایس معاملے وچ عبدالغفور قریشی ہوراں نال اتفاق کرنے آں جیہناں دے بقول:

''ایہہ پنڈ (چونترہ) عبدالحکیم دے لاگے اے۔ راوی دے کنڈھے ہون پاروں ایہہ کئی واری وسے تے کئی واری اُجڑے۔''(3)

علی حیدر پنجابی دے سوہنے تے سنکھے لہجے سرائیکی دے ہر من پیارے شاعر نیں۔ اوہناں دا عہد اوس سمے دے سانجھے ہندوستان وچ ٹُٹ بھج تے افراتفری دا عہد سی۔ اندرونی شورشاں تے بیرونی حملہ آوراں دی لُٹ کھسٹ پاروں روندی کرلاندی لوکائی دے زخماں اُتے اک پاسے بابا بلھے شاہ اپنے فکر دے پھنبے رکھدے پئے سن تے دوجے پاسے وارث شاہ اپنے وچاراں نال لوکاں دے دُکھاں درداں دا چارہ کرن دا آہر پئے کردے سن۔ بوڑھ نالوں وڈا قد کاٹھ رکھن والے ایہناں دو شاعراں دی موجودگی وچ علی حیدر ہوراں دا شعر کہنا تے فیر اپنے آپ نوں منوانا یقیناً اوہناں دی فکری تے فنی اُچیچتا تے نویکلتا دی نشانی اے۔ ایہو کارن اے جے پنجابی وچ علمی پدھر اُتے پہلا تحقیقی کم کرن والی ڈاکٹر لاجونتی نے اوہناں اُتے وی قلم چکیا۔ ایتھے ایہہ وی حیرت اے جے لاجونتی نے وارث شاہ نوں اپنے صوفیاں دی فہرست وچ شامل نہیں رکھیا۔ خورے ایہہ بلھے شاہ دے زور بیان دا اثر سی جیہنے لاجونتی نوں اپنے گھیرے وچ اجیہا ولیا کہ اوہناں علی حیدر دا تذکرہ سرسری انگ وچ ای کردتا۔ سگوں اوہناں نے ایس کوی نوں اک جانگلی جیہا شاعر آکھ کے گل اگانہہ ٹور چھڈی۔ ایہدے باوجود اوہ ایہہ آکھن تے مجبور ہو گئیاں:

''علی حیدر دا سٹائل بڑا آرائش، زیبائش والا (مرصع) اے۔ بلھے شاہ تے ہاشم شاہ نوں چھڈ کے شاعرانہ روانی تے لفظاں دی کثرت اندر علی حیدر پنجابی دے سارے صوفی شاعراں نوں پچھے چھڈ گیا اے۔''(4)

پر نال ای ڈاکٹر صاحبہ لکھدیاں نیں:

''پنجابی صوفی شاعراں وچوں علی حیدر واحد شاعر اے جیہڑا لفظاں نال کھیڈدا ہوندا سی۔ ایہو گل اے پئی اوہدا خیال اکثر کچا ہوندا اے۔''(5)

لیکن ساڈے خیال وچ فکری تے فنی دوواں پکھاں نال ای علی حیدر اچ پدھر دے شاعر نیں۔ اوہناں دی بدقسمتی ایہہ وے کہ اوہناں نوں اپنے کلام دی وضاحت لئی نہ تے عرشی امرتسری جیہے سوجھوان ملے تے نہ ای ڈاکٹر ضیاء ورگا محقق جیہڑا اوہناں دے کلام وچ تہہ در تہہ لکیاں ہوئیاں

بریکیاں نوں لبھ کے سامنے لیاوندا، پر ہُن ویلا بدل چکیا اے تے ساڈے محقق تے نقاد علی حیدر دے فکر وفن ول وی گوہ کرن لگ پئے نیں۔ ایتھے اسیں مختصراکھراں وچ علی حیدر دے تصوف بارے گل بات کراں گے، جیہدے وچ علی حیدر اپنی اک وکھری راہ اُتے چلدے نظر آوندے نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اک صوفی تے شاعر وچ جمالیات دا ذوق عام لوکاں نالوں ودھ ہوندا اے۔علی حیدر کول ایہہ صفت چوکھی ودھ اے، ایسے صفت پاروں اوہ حُسن دے متلاشی نیں تے ایسے دے پجاری۔حُسن بھاویں مجازی ہووے بھاویں حقیقی ایس دی بھال وچ اوہ اگے توں اگے ای ٹردے جاندے نیں۔ فیر آل دوالے دے غیر مستحکم نظام نے وی علی حیدر ورگے حساس فنکار دے ذہن نوں ٹنبیا۔ اجیہے حالات وچ اوہناں دوجے صوفی شاعراں وانگوں اپنے اندر ول جھاتی مار کے اپنے دُکھاں تے درداں دا علاج لبھن دا چارہ کیتا پر اوہناں کول مایوسی دا عنصر نہیں،سگوں اوہ ایس دنیا دی حقیقت لوکاں دے دلاں اُتے روشن کر کے اوہناں نوں ایہہ دسنا چاہندے نیں کہ انسان نے سدا ایتھے نہیں رہنا تے اوہدی منزل اگلا جہان اے جتھے اوہنے ہمیشہ رہنا اے تے اوتھے نہ تے قارون دے خزانے کم آنے نیں تے نہ ای فرعون دی بادشاہی۔اوتھے تاں چنگے عملاں نال بیڑا پار ہونا ایں۔ ایہہ شعر دنیا دی ناپائیداری دا کڈا سوہنا نقشہ پیش کر رہے نیں:

کُوڑا گھوڑا ، کُوڑا جوڑا ، کُوڑا شاہ سوار
کُوڑے باشے، کُوڑے شکرے، کُوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی، کوڑے لشکر ، کوڑے فوج کٹار
کوڑے سوہے ، کوڑے سالو ، کوڑے سوہنے یار
کوڑے چوڑے ،کوڑے بیڑے،کوڑے ہار شنگار
کوڑے کوٹھے، کوڑے مُٹ ، کوڑا ایہہ سنسار
حیدر آکھے سب کجھ کوڑا سچا ہک کرتار
دووا نبی محمدؐ سچا ، سچے اس دے یار(6)

علی حیدر دے ایس اک بند نوں پڑھن نال ای اوہناں دے فکر تے فن دیاں کئی پرتاں سامنے آ جاندیاں نیں۔لفظی تکرار توں وکھ صوتی ہم آہنگی، مراعات النظیر تے موسیقیانہ ربط ایہناں شعراں وچ اینا زیادہ اے کہ پنجابی دے دوجے شاعراں کول ایہدی مثال ملنی شاید مشکل

نظر آ ؤندی اے۔ ایہناں شعراں دی فکری اُچیچ بارے گل کرن دی تھاں علی حیدر دے ای اک ایسے دوہڑے نوں پیش کرنا چاہواں گے جیہدے توں اوہدا الفظاں نال کھیڈنا وی سامنے آ سکے تے اُپر والے دوہڑے دیاں فکری پرتاں اُتے وی روشنی پے سکے۔ اسیں جاننے آں کہ ہر اکھر دے دو معنے ہوندے نیں۔ اک ظاہری تے دوجے باطنی، علی حیدر اپنی ڈونگھی سوچ پاروں لفظاں دی معنویت تے گہرائی تیک اپڑ کے ایہناں نوں ایجیہے سُچجے ڈھنگ نال ورتوں وچ لیاندے نیں کہ پڑھن والا اوہدے جادو وچ خودنوں مکمل طور تے جکڑیا ہویا محسوس کردا اے۔ مثلاً حمد اللہ تعالیٰ دی تعریف نوں آکھدے نیں تے ہر صوفی شاعر نے حمد باری تعالیٰ اپنے اپنے ڈھنگ نال لکھی اے پر علی حیدر دی رمزیت حمد نوں وی اک نویکلتا عطا کر جاندی اے نمونہ ویکھو:

کجھ نہ ساں کجھ تھی پئیاں، سد ''کُنْ'' دی پھڑ اُٹھائیاں میں
اَنــا اَنْــتَ اگے ہساں، اتے پکڑ الســت نوائیاں میں
صُــمٌّ بُـکْـمٌ عُـمْـیٌ ہساں، طوطے وانگ پڑھائیاں میں
حیدر راز اوسے نوں معلم جس قدرت نال بنائیاں میں (7)

ایس بند دے معنے جے کر کھول کے بیان کریئے تے خورے کنے ورق استعمال ہوون پر فیر وی ایہدے معنیاں اُتے جھات پائیوں بغیر اگے ودھنا ٹھیک نہیں لگدا۔ مثلاً پہلے ای مصرعے وچ قرآن پاک دی اوس آیت ول اشارہ اے جیہدے وچ فرمایا گیا اے:

ترجمہ: ''انسان اُتے اک ویلا اوہ وی سی جدوں اوہ کجھ وی نہیں سی۔''

فیر کُن دے اوس راز نوں وی آپ بیان کر گئے نیں جیہدے وچ دسیا گیا اے کہ ''کُن'' دے حکم نے مینوں انج اُٹھا دتا جیویں کوئی سُتے پئے بندے نوں آکھے کہ اُٹھ! ہُن سویر ہوگئی اے۔ گل دا ایہہ خوبصورت انداز شاید ای کسے دوجے شاعر نوں نصیب ہویا ہووے۔ دوجے مصرعے دی معنویت اُتے وی گل کردے چلیئے جیہدے وچ دسیا گیا اے کہ میں کدے اَنَــا تے اَنْتَ یعنی ''میں تے توں'' ساں پر اَلستُ بِربکم دے حکم نے ایتھے آ کے وی مینوں اپنے اگے جھکا لیا۔ دوجے اکھراں وچ ایس حکم دی چاشنی تے سرمستی نے مینوں مجبور کر دتا کہ میں اوس پیارے محبوب دی مرضی اگے سر جھکا دیواں۔ صُــمٌّ بُـکْـمٌ دے معنیاں نوں نویں ڈھنگ نال انج لیائے نیں کہ ایہہ وی میرے اُتے اوس رب دا احسان ایں جیہنے گونگے انھے تے بولے نوں بولن،

ویکھن تے سُنن ورگیاں نعمتاں دان کر چھڈ یاں۔ انج تے ہر مصرعے وچ شاعر دی عاجزی تے رب سچے دی وڈیائی نظر آوندی اے پر آخری مصرعے وچ خاص طور تے ایس دا اظہار انج کیتا گیا اے کہ میں کجھ نہیں جان دا صرف اوہو ذات جان دی اے کہ اوہنے مینوں کنج تخلیق فرمایا یعنی میں سی ای نہیں تے اوہنے مینوں وجود دتا تے وجود دے نال نال رنگ رنگ دیاں نعمتاں وی دتیاں۔

ایس توں ثابت ہوندا اے کہ جیہڑا شاعر حمد بیان کردیاں ہویاں اپنیاں رمزاں کھول کے دس دیندا اے اوہدے کول فن دے ہور کنے گو مہاڑ ہون گے۔ خورے لاجونتی جی نے ایہہ گل کیویں آکھ دتی کہ علی حیدر دا خیال کچا اے۔ پختہ خیالی دا اوہناں خورے کیہڑا معیار قائم کیتا اے، جیہدے تے علی حیدر پورے نہیں اُتر دے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ اوہ لفظاں نال کھیڈ دے نیں۔ ایس ضمن وچ اوہناں کول شعری صنعتاں دی ورتوں وی اپنی اک بہار وکھاندی اے، جیہناں وچ تشبیہہ، استعارے توں وکھ تلمیح، رمز و کنایہ، ایماً، رعایت لفظی، تکرار لفظی دے نال نال مفردات تے مشترکات وغیرہ شامل نیں جیہناں نوں بڑے سلیقے نال اکھراں دا جامہ پوایا گیا اے۔ چنانچہ لکھدے نیں:

ط: طوبیٰ قد تے خد گلستاں ، باغ بہشت جمال تھیا
سنبل زلفاں تے لب کوثر ، خال سیاہ بلال تھیا
نین جھروکے ، پلکاں چھجے ، مومن نور مثال تھیا
رمزاں غمزے حوراں رضواں حیدر ویکھ نہال تھیا (8)

پہلے مصرعے وچ قد تے خد، دوجے مصرعے وچ ''ل'' دا تسلسل نال استعمال تے چوتھے مصرعے وچ ''ر'' دی مسلسل ورتوں نے شعری حسن نوں چار چن لا دتے نیں۔

فکری پکھوں اکثر صوفی شاعر وحدت الوجود دے قائل نیں۔ علی حیدر وی ایس توں وانجے نہیں رہے پر دوجے صوفی شاعراں وچ اوہناں دی انفرادیت اوہناں دی عاجزی تے انکساری پاروں بن دی اے۔ بھاویں شاہ حسین ہوراں ایس عاجزی نوں بڑے سوہنے انگ دتے سن پر علی حیدر نے ایس میدان وچ وی اپنی وکھری راہ اپنائی اے۔ البتہ تھلویں شعراں اُتے شاہ حسین دے اثرات تھوڑا بہت اپنا رنگ ضرور وکھال جاندے نیں:

الف: اُٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلڑا پچھلی رات دا ای
اُتوں ہوئی دھمی تے دُدھ نہ جمی رڑکنا وی کسے بات دا ای
جُٹ نہ ٹُٹے ، ددھ نہ پھُٹے تے ویلا وقت برات دا ای
جیویں ددھ تھیں دہی مکھن وے حیدر تویں فرق نہ رب دی ذات دا ای(9)

اینی گل ضرور اے کہ علی حیدر دے تصوف یاں وحدت الوجود دے تصور وچ وی اوہدا ہلکا پھلکا لہجہ، اوہدا نرم تے نازک انداز اُتوں اوہدی عاجزی نے رل کے ایسا سماں بنھیا اے کہ پڑھن والا ہر ہرا کھر اُتے داد دین تے مجبور ہو جاندا اے۔صوفی دی اک صفت' میں ناہیں سب توں' دی منزل وی ہوندی اے۔ جتھے اپڑ کے اپنیاں صفات فنا ہو جاندیاں نیں تے بندے نوں صفاتِ الٰہی حاصل ہو جاندیاں نیں۔ ایتھے آ کے کئی لوکی بہک وی جاندے نیں، کوئی مستانہ وار اناالحق پکار اُٹھدا اے تے کوئی ایس لہجے وچ اپنی کتھا بیان لگ پیندا اے:

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدو مینوں دھید و رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی(10)

پر عشق دی ایس منزل اُتے اپڑ کے وی جے بندہ خودسپردگی تے ادب واحترام دے تقاضیاں نوں قائم رکھے تاں اوہدی ذات کئی سلاہن جوگ اے ایہدا اندازہ بحرحقیقت دے تاروای لا سکدے نیں۔ ایسے ای منزل تے اپڑ کے علی حیدر ہوریں محبت تے ادب توں اک ذرہ وی ایدھر اودھر ہوندے نظر نہیں آ ئوندے۔ ونگی وجھوں ایہہ بند ویکھو:

الف: ایتھے اوتھے اساں آس تیڈی اتے آسرا تیڈڑے زور دا ای
مہیں سب حوالڑے تیڈڑے نیں اساں خوف نہ کھنڈڑے چور دا ای
توہیں جان سوال جواب سبھو سانوں ہول نہ اوکھڑی گور دا ای
علی حیدر نوں سک تیڈڑی اے تیڈے باجھ نہ سائل ہور دا ای(11)

گویا علی حیدر دے تصوف وچ وی اک ٹھہراؤ دی کیفیت اے جیہنے اوہدی شاعری نوں ہر کسے لئی قابل قبول بنا دتا اے۔ ایہہ اوہناں دیاں ذاتی تے قلبی وارداتاں نیں جیہناں نوں اوہناں ایسے سوہنے ڈھنگ نال لفظاں دا روپ دتا کہ اوہ سانوں اپنیاں ای گلاں جاپن لگ پیاں، پر ذاتی گلاں کردیاں ہویاں علی حیدر نے اپنے آل دوالے نوں بالکل ای تیاگ نہیں دتا

سگوں کدھرے کھلے تے کدھرے ڈھکے چھپے لہجے وچ اوہناں دی شاعری وچ اوس ویلے دی افراتفری، اوس ویلے دے سیاسی، سماجی تے معاشرتی حالات دے جھلکارے وی صاف ویکھے جا سکدے نیں۔

ہیٹھلے بند وچ محبوب دی تعریف کردیاں ایمائی انداز نال کنے سوہنے سیاسی اشارے ملدے نیں:

ت: تلوار نگاہ نیناں دی پلکاں تیر خُدنگ دے نی
مورچہ بنھن پنپیاں دے تے غمزہ تیر تفنگ دے نی
ایہہ ایرانی نادر ظالم کوہندے مول نہ سنگدے نی
دل دی دلّی لُٹیو نیں حیدر ہور کیہ ساتھوں منگدے نی(12)

گویا علی حیدر دی شاعری پنجابی دی صوفیانہ روایت نوں بڑے بھرپور انداز نال پیش کردی اے۔ اوہناں کول رب سچے نال پیار، محبت دے وکھ وکھ نمونے ست رنگی پینگھ وانگوں ہلارے لیندے نیں۔ لفظاں دی خوبصورت بنتر توں لے کے شعری صنعتی خوبیاں تے فکری گہرائیاں اوہناں دے کلام دی ہر سطر چوں وکھالی دیندیاں نیں چنانچہ اسیں ڈاکٹر لاجونتی دی تھاویں عبدالغفور قریشی دی ایس گل نال بوہتا اتفاق کرنے آں جیہدے وچ اوہ انج دسدے نیں:

''علی حیدر دا کلام پُر درد اے۔ اوہناں دی شاعری وچ تصوف دی اک لہر اسلیاں کردی اے۔ جیہڑی اردو وچ غالب تے علامہ اقبالؒ دے کلام وچ پائی جاندی اے۔''(13)

تے ایہہ گل ہے وی حقیقت کہ علی حیدر نے آل دوالے نوں لکھ رکھدیاں ہویاں تصوف دے وکھو وکھ پہلو ساڈے سامنے لیاندے نیں پر ایس سب کجھ نوں بیان کردیاں اوہناں دی شاعری دا عاجزانہ انداز غالب نظر آوَندا اے۔

اخیر تے اوہناں دی عاجزی تے پختہ خیالی دے حوالے نال اک دوہڑہ پیش اے، جیہڑا اوہناں رب دی ذات نال گل کردیاں اپنے حوالے نال لکھیا اے:

ت: تیڈے باغ بہار گلستاں سَے ہِک ڈِنگڑا کنڈڑا ایہہ وی سہی
تیڈے مہیں گائیں وگ کئیاں دے ہِک بھیڈاں دا جنڈڑا ایہہ وی سہی
تیڈے عالم فاضل اتے مفتی قاضی ہِک مسخرا بھنڈڑا ایہہ وی سہی
تیڈے شیراں دے گل سنگل وے حیدر ہِک کُتے نوں ڈنڈڑا ایہہ وی سہی

حوالے:

1- فیاض محمود، سید: تاریخ ادبیات مسلمانِ پاکستان و ہند؛ (جلد 13) پنجاب یونیورسٹی لاہور، 1977ء ص 309

2- احمد حسین قریشی قلعداری، ڈاکٹر: پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ؛ عزیز بک ڈپو، لاہور 2002ء ص 72

3- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، جنوری 1993ء ص 273

4- لاجونتی رام کرشن، ڈاکٹر: پنجابی دے صوفی شاعر؛ عزیز بک ڈپو لاہور، 2002ء ص 128

5- ایضاً

6- علی حیدر: کلیات علی حیدر؛ مرتب ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1963ء ص 81

7- ایضاً ص 81

8- ایضاً ص 150

9- ایضاً ص 104

10- بلھے شاہ: کلیات بلھے شاہ؛ مرتب ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، الفیصل لاہور، 1997ء ص 62

11- کلیات علی حیدر؛ ص 5

12- ایضاً ص 147

13- پنجابی ادب دی کہانی؛ ص 274

14- کلیات علی حیدر؛ ص 42

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 109-116

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' دے دو منظوم اردو ترجمے

(تقابلی جائزہ)

☆ ظہیر احمد شفیق

Abstract

This article is a comparative study of Mian Muhammad Bhakhash Musnavis. Two poetic translations Zamir Zafris Mann Mela & Sarwar Muzaz, Sada Na Suhbat Yaran. A critical study of both translations has been made. It has been proved that both translation lack in quality. How ever sarwar Muzaz translation is comparatively a good effort with reference the essence and expression.

پنجابی شاعری دی کلاسیکی شعری روایت وچ میاں محمد بخش دی مثنوی سیف الملوک فنی، فکری، روحانی تے اپنے خاص طرز اسلوب پاروں اک نویکلی حیثیت دی حامل اے۔ اوہناں ایس داستان وچ جتھے اپنے ''مرد کامل'' نوں جہد مسلسل دا علمبردار وکھایا اے اوتھے طریقت دے پاندھیاں لئی تصوف دیاں مختلف گھاٹیاں توحید، استغناء، حیرت تے فقر و غنا جیہیاں منزلاں نوں

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

وکھو وکھ عنوان دے کے بڑی وضاحت نال بیان کیتا اے۔ ایہدی وجہ ایہہ سی پئی تصوف دے ایہناں موضوعات بارے اوہناں دیاں معلومات کسے سنی سنائی یاں کتابی علم دیاں بنیاداں اتے قائم نہیں سن بلکہ ایہہ ساریاں وارداتاں میاں صاحب دے علم عمل دے سانجھے نچوڑ تے تجربے دا حصہ سن، پر اوہناں دا اصل کمال ایہہ وے کہ تصوف دے اجیہے سنجیدہ موضوعات اُتے قلم چکدیاں کدھرے وی شعری حسن نوں پھکا نہیں پین دتا۔ جیویں سید اختر جعفری لکھدے نیں:

''پنجابی شاعری وچ حضرت میاں محمد بخش رحمتہ اللہ علیہ اپنا اچھوتا تے منفرد اسلوب رکھدے نیں جیہڑا متوازن تے ہموار اے جس پاروں اوہناں نوں پنجابی شاعری وچ اُچا تے سچا مقام حاصل اے''[1]

اپنے روحانی پکھاں توں وکھ میاں صاحب دی ایہہ مثنوی منفی سماج تے ظالم قوماں دے خلاف سینہ تان کے کھلون والے ہیرو دی کہانی دے روپ وچ سامنے آ وَندی اے۔ میاں محمد بخش دی مثنوی (سیف الملوک) دیاں ایہناں ہمہ پہلو خوبیاں پاروں ایہدے دوجیاں زباناں خاص کر کے اردو نظم تے نثر وچ ترجمے کیتے گئے جیہناں وچ سرور مجاز، سید ضمیر جعفری تے شریف کنجاہی دے ترجمے قابل ذکر نیں پر اسیں اپنے ایس مقالے وچ سرور مجاز تے سید ضمیر جعفری دے منظوم ترجمے دا جائزہ لواں گے کہ اوہ کس حد تیکر اپنے ترجمے وچ اوس شعری حسن لطافت تے تاثر نوں قائم رکھن وچ کامیاب ہوئے نیں جیہڑا میاں محمد بخش دی ایس شاہکار مثنوی دا حصہ اے۔

سرور حجاز نے میاں محمد بخش دی مثنوی ''سیف الملوک'' دے دوسو سنتالی (247) منتخب شعراں دا منظوم اردو ترجمہ ''سدا نہ صحبت یاراں'' دے عنوان نال کیتا اے۔ اوہناں دی ایہہ کتاب پہلی واری 1980ء وچ فنون پبلشرز لاہور توں چھاپے چڑھی جدوں کہ سید ضمیر جعفری ہوراں میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' دے تقریباً باراں سو (1200) منتخب شعراں دا منظوم اردو ترجمہ ''من میلہ'' دے عنوان نال کیتا اوہناں دی ایہہ کتاب مئی 1980ء وچ لوک ورثے کا قومی ادارہ اسلام آباد ولوں چھاپے چڑھی۔

سرور مجاز دے ترجمے ''سدا نہ صحبت یاراں'' وچ مفہوم دے حوالے نال کئی غلطیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ کدھرے تے اوہ اصل متن دے مفہوم نوں سمجھن توں عاری رہے تے کدھرے ردیف قافیے دیاں پابندیاں نے اوہناں نوں مفہوم دے مطابق ترجمے توں روکی رکھیا

جیویں ایہہ شعر ویکھو(سرور مجاز نے ترجمے دے نال متن نہیں دتا جیہدے لئی اسیں اقبال صلاح الدین دی مرتب کیتی کتاب سیف الملوک نوں سامنے رکھیا اے):

متن: مٹھا میوہ بخش اجیہا قدرت دی گھت شیری
جو کھاوے روگ اُسدا جاوے دور ہووے دلگیری (2)

ترجمہ: میٹھا پھل اک ایسا دے دے قدرت شاہی تیری
جو کھاوے روگ اُس کے جائیں دور ہو سب دلگیری (3)

ایس شعر دے پہلے مصرعے وچ شاعر نے اللہ تعالیٰ اگے ایہہ درخواست کیتی اے کہ اجیہا مٹھا پھل عطا کر جیہدے وچ تیری قدرت دی مٹھاس وی شامل ہووے جدوں کہ مترجم نے ''قدرت دی گھت شیری'' دا ترجمہ ''قدرت شاہی تیری'' کیتا اے جیہدے نال مفہوم ابہام دا شکار ہو گیا جدوں کہ دوجا مصرعہ اصل مفہوم تے پورا اتردا اے۔ انج ای اک ہور شعر ویکھو:

متن: سن مرلی دی لکڑ کولوں درد وچھوڑا رکھ دا
سبھناں دا ایہہ حال محمد کہو کیہ حال منکھ دا (4)

ترجمہ: مرلی کی اک لکڑی سے سن درد جدائی والا
سب کا حال یہی ہے لیکن کیا جانے من کالا

متن دے پہلے مصرعے وچ مرلی دی لکڑی دی رکھ (درخت) توں جدائی دا ذکر کیتا گیا اے۔ جدوں کہ ترجمے وچ ''رکھ'' دے ترجمے نوں حذف کر دتا گیا اے۔ جیہدے نال نہ صرف مفہوم دے ابلاغ وچ کمی واقع ہوئی سگوں گل دُور جا پئی۔ جدوں کہ دوجے مصرعے دے آخری حصے ''کہو کیہ حال منکھ دا'' ترجمے دا حصہ ای نہیں بنایا گیا جدوں کہ ایس سارے شعر دے مقصد وچ روح دی ازلی جدائی ول اشارہ کیتا گیا اے۔ ایہدی جگہ مترجم نے اپنے کولوں ''کیا جانے من کالا'' دا اضافہ کر دتا اے جیہدا اصل متن نال کوئی تعلق نہیں۔

مفہوم دے حوالے نال انج دیاں غلطیاں کئی تھائیں وکھالی دیندیاں نیں جنھوں پتا چلدا اے کہ مترجم میاں محمد بخش دے کلام دی اصل فکر تے مفہوم نوں مکمل طور تے اپنے ترجمے دا حصہ بنان وچ ناکام رہے نیں۔ جدوں کہ کئی تھائیں اک چنگے مترجم دیاں مثالاں وی ویکھن وچ

آ ؤندیاں نیں۔ جیویں ''سیف الملوک'' دی حمد دا ایہہ شعر ویکھو:

متن: صُمٌّ بُکْمٌ رہن فرشتے کس طاقت دم مارے
در اُس دے ہر عاجز ہو کے ڈھیندے بزرگ سارے (5)

ترجمہ: صُمٌّ بُکْمٌ رہیں فرشتے کون بھلا دم مارے
اس کے در پر عاجز ٹھہرے دانا بینا سارے (6)

ایس ترجمے وچ مترجم نے اصل متن دے تاثر تے فضا نوں اردو دے قالب وچ ڈھالیا اے جیہڑا کہ اک چنگے ترجمے دی مثال اے۔

جتھوں تیکر سید ضمیر جعفری دے ترجمے ''من میلہ'' دا تعلق اے۔ اوہدے وچ وی بے شمار تھائیں گھاٹاں تے کچے پن دا احساس ابھر کے سامنے آؤندا اے باوجود ایس دے کہ ضمیر جعفری دا تعلق وی اوسے علاقے نال اے جتھوں دے میاں صاحب سن۔ ترجمے دی ونگی ویکھو:

متن: میں شوہدا تے خاک رُلیساں جھل ہجر دی کانی
جے رب سچے روشن کیتے رہن سخن نشانی

ترجمہ: مر کر مٹی ہو جائے گا میرا یہ تن فانی
رب نے چاہا امر رہے گا مری سخن نشانی (7)

ایس شعر وچ پہلے مصرعے دا آخری حصہ ''جھل ہجر دی کانی'' نوں مترجم نے نہ تے لفظی حوالے نال ترجمایا اے تے نہ ای اوہدے مفہوم نوں بیان دا جتن کیتا اے حالانکہ ایہہ مصرعے وچ بنیادی حیثیت رکھدا اے۔ انج ای متن دے شروع وچ میاں صاحب نے ''شوہدا'' دا اکھر ورتیا اے۔ پنجابی وچ ایہدے معنے عاجز نمانے تے بچارے دے لئے جاندے نیں جدوں کہ مترجم نے ایس اکھر دے متبادل ترجمے وچ کوئی لفظ لیاؤن دی کوشش نہیں کیتی انج ای اک ہور شعر ویکھو:

متن: رات دینہاں گل لایا جانی یک دم جدا نہ ہوندے
عاشق رجن نہیں محمد بھر بھر ہنجو روندے

ترجمہ: دن کو چین قرار نہ آئے شب کو کم کم سوئیں
رونے سے جی بھرے نہ ان کا رِم جھم رِم جھم روئیں (8)

ایس شعر دے پہلے مصرعے دی تفہیم وچ مترجم ناکام رہیا جس پاروں ترجمہ مفہوم دے الٹ کر دتا گیا اے جدوں کہ دوجے مصرعے دا ترجمہ کافی حد تیکر مفہوم دے لاگے وکھالی دیندا اے۔ ''من میلہ'' دے مکمل ترجمے دا جائزہ لیئے تے ترجمے وچ اجیہے شعراں دی اک وڈی تعداد سامنے آ ؤندی اے جیہدے وچ یاں تے ترجمہ نامکمل رہیا اے یا اوہ مکمل مفہوم نوں ادا نہیں کر سکیا۔ ہن ایہناں دونواں ترجمیاں دا ٹکراواں جائزہ لینے آں:

متن: سدا سکھالے اوہو بھائی عشق جنہاں گھٹ آیا
مرہم پھٹ ایہناں دے بھانے ہکو جیہا سکھایا

ترجمہ ضمیر جعفری: سدا سکھی وہ لوگ جو حصہ عشق سے کم کم پائیں
مرہم تو مرہم ہے اُن کو زخم بھی راس آ جائیں(9)

ترجمہ سرور مجاز: سکھ میں رہیں سدا وہ بھائی جن کو عشق نہ لاگے
زخم اور مرہم ایک جیسے ہیں نا دیدوں کے آگے(10)

ضمیر جعفری دے ترجمے دا پہلا مصرعہ معنوی اعتبار نال متن دے لاگے وکھالی دیندا اے تے اسلوب وی بڑا واضح تے نتریا ہویا اے جد کہ دوجے مصرعے دا ترجمہ متن دی مکمل نمائندگی نہیں کردا۔ جیہدا مزاج وی تھوڑا اوکھرا ہو جاندا اے۔ سرور مجاز دے ترجمے دا مصرعہ شعر دے مفہوم تے تاثر نوں مکمل طور تے ادا کر رہیا اے۔ جدوں کہ دوجے مصرعے وچ سوائے اک لفظ ''نا دیدہ'' دے ٹھیک وکھالی دیندا اے کیوں جے متن وچ کوئی اجیہا اکھر موجود نہیں جیہدا ترجمہ معنوی یا لفظی اعتبار نال ''نا دیدہ'' کیتا جاندا۔ ایہہ شعر دے پس منظر وچ پائی جان والی فضا وچ ایس لفظ دا غیر مجسم وجود وکھالی دیندا اے، اک ہور شعر ویکھو:

متن: جنہاں دے دل عشق سمایا رونا کم اُنہاہاں
وچھڑے روندے، ملدے روندے، روندے ٹردے راہاں

ترجمہ ضمیر جعفری: رُوں رُوں اندر عشق رچا ہے دل میں بَر میں، سَر میں
بچھڑے روئیں ملتے روئیں، روئیں گھر میں سفر میں(11)

ترجمہ سرور مجاز: جن کے دل میں عشق سمائے وہ بھرے ہیں آہیں
بچھڑے روئیں، ملتے روئیں، روئیں چلتے راہیں(12)

ضمیر جعفری دے ترجمے دا پہلا مصرعہ ابہام دا شکار اے جدوں کہ ایس مصرعے دا دوجا حصہ معنوی اعتبار نال متن توں دور اے۔ ایہدے مقابلے وچ سرور مجاز دے ترجمے دا پہلا مصرعہ نہ صرف بہتر اے بلکہ معنویت دے ابلاغ دے حوالے نال متن دے لاگے وکھالی دیندا اے۔ ایسے ای طرح ضمیر جعفری دے دوجے مصرعے دا آخری حصہ معنوی حوالے نال متن توں دور وکھالی دیندا اے ایہدے مقابلے وچ سرور مجاز دا دوجا مصرعہ وی نہ صرف متن دے مطابق اے بلکہ بھرپور تاثر وی قائم کردا وکھالی دیندا اے۔

متن: راتیں زاری کر کر روندے نینداکھیں دی دھوندے
فجرے اوگنہار کہاون ہرتھیں نیویں ہوندے

ترجمہ ضمیر جعفری: روئیں (نیند آنکھوں سے دھوئیں) ساری ساری راتاں
دن کو اوگنہار نمانے ان کی بھی کیا باتاں (13)

ترجمہ سرور مجاز: راتوں کو وہ ایسے روئیں نیند آنکھوں کی دھوئیں
صبح کو پھر دکھیا کہلائیں عزت اپنی کھوئیں (14)

ضمیر جعفری دے ترجمے دا پہلا مصرعہ متن دا لفظی ترجمہ اے جیہڑا مفہوم دے حوالے نال ٹھیک اے جد کہ دوجے مصرعے دے دوجے حصے وچ جا کے اٹک گئے نیں ایتھے اوہ ''ہرتھاں نیویں ہوندے'' دا ترجمہ ''اُن کی بھی کیا باتاں'' کر گئے نیں جیہڑا اصل مفہوم نال لاگ نہیں کھاندا کیوں جے نیویں ہوندے توں مراد عاجزی تے انکساری دے نکلدے نیں جد کہ ''اُن کی بھی کیا باتاں'' تحسین تے داد دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ انج اک جملے نال پورے شعر دا مفہوم ای کسے دوجے پاسے ٹر جاندا اے۔ سرور مجاز دا پہلا مصرعہ لفظی ترجمہ اے جیہڑا اصل مفہوم دے مطابق اے جدوں کہ دوجے مصرعے دا پہلا حصہّ لفظی ترجمہ اے۔ دوجا مصرعہ معنوی ترجمے دے زمرے وچ آوَندا اے۔ دراصل ایس شعر وچ میاں صاحب نے اک خاص کیفیت دی دس پائی اے کہ جیہڑے لوکی عشق دیاں راہواں دے پاندی نیں اوہناں دے رات تے دن کیویں تے کنہاں حالاں وچ گزردے نیں ایس شعر وچ اوہناں عام بول چال دی زبان ورتی اے پر ترجمہ نگار میاں صاحب دے نپے تلے موضوع نوں ایہدے بھرپور تاثر تے کیفیت سمیت ترجمے دی وگن وچ نہیں لیا سکے۔ ایس شعر دا ترجمہ ویکھو:

متن: ساقی بوتل آن اجہی پی کے ہوش بھلائے
سجناں کولوں رخصت ہو کے پندسفر دا جائے
ترجمہ ضمیر جعفری: ساقی لا وہ بوتل جو سب ہوش حواس بھلائے
یاروں سجنوں سے منہ موڑے کٹھن سفر پر جائے(15)
سرور مجاز: ساقی ایسا جام پلادے پی کر ہوش بھی جائیں
رخصت ہو کر یاروں سے پھر اگلی منزل پائیں(16)

ایس شعر دے دوویں ترجے معنوی اعتبار نال بہترنیں پر سرور مجاز دا ترجمہ زیادہ خوبصورتی نال مفہوم دی وضاحت کردا وکھالی دیندا اے۔ضمیر جعفری دے ترجے دے دوجے مصرعے وچ ''کٹھن'' دا اکھر زائد وکھالی دیندا اے کیوں جے متن وچ کوئی اجیہا اکھر نہیں جیہدا ترجمہ کٹھن کیتا جاندا ۔ انج ای ''منہ موڑنا'' وی رخصت ہون'' دا ترجمہ منہ موڑنا کیتا گیا اے ایہدے توں شادی بیاہ دی رسم رخصتی یاں ودائیگی ول وی سوچ جاندی اے۔ جیویں کہ ودائیگی خوشی تے غم دے وچکار دی اک گھڑی اے جیہدے وچ اک پاسے وصال دی خوشی تے دوجے پاسے اپنیاں توں وچھڑن داغم شامل ہوندا اے ۔شاعر نے وچھڑن ویلے دی اجیہی بے بسی دا ای اظہار کیتا اے۔ انج رخصت دی تھاں ''منہ موڑے'' ورتن نال مطلب پورا نہیں ہوندا جدوں کہ سرور مجاز نے ''رخصت'' دی تھاں ''رخصت'' دا ای لفظ ورتیا اے جیہدے نال معنوی دوری یاں قُرب دی اوکڑ نہیں پنگری۔انج شعری ابلاغ وی سرور مجاز دے ترجے وچ بہتا وکھالی دیندا اے۔

مُکدی گل ایہہ وے کہ مجموعی طور تے ویکھیا جاوے تے سرور مجاز دی کتاب ''سدا نہ صحبت یاراں'' دا ترجمہ معنوی اعتبار نال متن دے زیادہ لاگے وے تے شعریت وی جنی کو ترجے دا حصہ ہو سکدی اے اوہ موجود اے جدکہ ضمیر جعفری دے ترجے ''من میلہ'' وچ اکثر تھائیں ترجے دے متن دے وچکار معنویت دا فقدان اے۔ ایس توں وکھ ابہام تے ایہام وی وکھالی دیندا اے۔ جیہڑا متن وچ ورتے جان والے خاص لفظ تے ترکیباں دے ترجے دی نامناسب ورتوں پاروں پنگریا اے۔ جیہدے توں ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ترجمہ کردے ویلے ترجمہ نگاراں دے سامنے ترجے دی اوہ خوبی سی جیہدے پاروں اک زبان دی تخلیق وچ دتے گئے سنیہے نوں مکمل مہاندرے سنے دوجی زبان بولن والیاں تیکر اپڑاون دا شعوری جتن کیتا گیا۔

حوالے

-1 سید اختر جعفری، ڈاکٹر: حضرت میاں محمد بخش (حیاتی تے شاعری)؛مقصود پبلشرز لاہور دسمبر 2007ء ص 514

-2 میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتب: اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز لاہور 1996ء ص 7

-3 سرور مجاز: سدا نہ صحبت یاراں؛ (اردو ترجمہ سیف الملوک) فنون پبلشرز لاہور پہلی واری مارچ 1980ء ص 51

-4 سیف الملوک ؛ ص 437

-5 ایضاً ص 7

-6 سدا نہ صحبت یاراں؛ ص 46

-7 ضمیر جعفری: من میلہ؛ (میاں محمد بخش کے کلام کا منظوم اردو ترجمہ) لوک ورثے کا قومی ادارہ اسلام آباد مئی 1980ء ص 105,104

-8 ایضاً ص 115,114

-9 ایضاً ص 113,112

-10 سدا نہ صحبت یاراں؛ ص 75

-11 من میلہ؛ ص 355,354

-12 سدا نہ صحبت یاراں؛ ص 68

-13 من میلہ؛ ص 115,114

-14 سدا نہ صحبت یاراں؛ ص 56

-15 من میلہ؛ ص 187,186

-16 سدا نہ صحبت یاراں؛ ص 102

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 117-128

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

کلاسیک کیہ اے؟

☆ عاصمہ قادری

Abstract

In this research article, Asma Qadri has discussed the standards of Punjabi classics. Besides giving different definitions of 'Classic' from various dictionaries. She has also presented views of some great critics about 'Classic'. The scholar claims that 'Punjabi Classics' are not based upon the opinions of the critics but the popularity among the masses.

پنجابی کلاسیکی صنفاں دے ویروے وِچ کلاسیک دا لفظ گوہ گوچرا اے۔ کلاسیک کیہ اے؟ کُلاسیک دے معنے کیہ نیں؟ کوئی صنف کلاسیک اے تے کیوں؟ ایہہ پُچھاں ہر ویلے سوچاں اندر گھُمن گھیر پاؤندیاں نیں۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں نے جیہناں صنفاں وِچ لِکھیا اوہ کلاسیکی صنفاں اکھواندیاں نیں۔ پارکھاں نے ایس لفظ نوں کیویں پرکھیا، بیانیا تے ورتیا؟ ایہدی نکھیڑات لوڑیندی اے۔ تاں جو ایہناں صنفاں نوں سمجھن وِچ سوکھ ہووے۔ کلاسیک دیسی لفظ نہیں، ایہہ کتھوں ٹُریا؟ تے اساڈے تیک اپڑیا، ایہہ وی جاننا ضروری اے۔ لفظاں دا پندھ لمیرا ہوندا اے۔

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

کلاسیک بارے ساں بودے خیالات نوں جمیل جالبی ہوراں انج پیش کیتا اے:

''کلاسیک کے لفظ کو ان معنی میں پہلی بار رومنوں نے استعمال کیا۔ رومن طبقہ خواص کے ان شہریوں کو کلاسیکی (Classici) کہتے تھے، جن کی کم سے کم آمدنی ایک مقررہ حد سے تجاوز کرتی ہو اور جن شہریوں کی آمدنی اس مقررہ حد سے کم ہوتی تھی، وہ طبقہ خواص سے خارج سمجھے جاتے تھے اور انہیں کلاسیم (Classem) کے نام سے یاد کیا جاتا تھا۔ مجازی معنی میں (Classicus) کے لفظ کو استعارہ کے طور پر سب سے پہلے دوسری صدی کے لاطینی مصنف آلس جیلیئس نے استعمال کیا اور اس لفظ کو خصوصیت کے ساتھ مصنفین سے وابستہ کر دیا۔ اس لفظ کا اطلاق اس مصنف پر کیا گیا جو قابل ذکر ہو، جس کی خاص اہمیت ہو اور جو تخلیقی سطح پر عوامی مزاج سے الگ ہو''(1)

ودھ تے گھٹ آمدنی والے طبقیاں نوں چھڈ کے ادب وِچ کلاسیک جدوں پہلی وار ورتیا گیا تاں اوس لکھاری لئی جیہدے وِچ تن صفتاں ہوون، 1- اوہدی تخلیق اُچیچ رکھدی ہووے۔ 2- اپنی تھاں تے منی جاوے۔ 3- عام لوکائی توں وکھ ہووے۔ خاص لوکاں لئی لِکھیا گیا ادب ایس ونڈ وِچ آ سکدا اے، عام لوکاں لئی لِکھن والا ایس ونڈ توں باہر رہندا اے۔ کلاسیک دی ایہہ تعریف بُھلیں پاوندی اے جدوں ایہہ لفظ ادب وِچ عام ورتیجن لگا تاں ویلے دے نال نال ایہدی تعریف وی بدل گئی۔ کلاسیک دِیاں کُجھ تعریفاں اُتے اِک جھات پا لیئے تاں جو گل نِکھڑے New Standard Dictionary of the English Language وِچ کلاسیک دی ایہہ تعریف دِتی گئی اے:

1- Any book or work of art that may be regarded as a standard or a model especially, of literary or artistic production of Greek or Roman genious. A classic is properly a book, which can be simple without being vulgar, elevated without being distant, and which is something neither ancient nor modern always new and incapable of growing old.

2- Any author ancient or modern whose work is generally accepted

as being a standard of excellence, distinguished from romantic.

3- One who is familiar with classical literature.

4- The literature that has descended from that Greeks and Romans especially as studied in modern colleges.

ایسے ڈکشنری وچ لفظ کلاسیکی دے ضمن وچ درج اے:

1- Of or pertaining to the ancient Greeks and Romans their history, literature, or art;

2- Having a through knowledge of Greek and Latin literature; as a Classical scholar.

3- Adhering to rules and forms of Greek and Roman masterpieces of literature, as opposed to the romantic.

4- Resembling or modeled after the highest forms of ancient art.

5- Of or pertaining to a class.

6- Of or pertaining to a classic.

7- Classic.(2)

کلاسیک دی ایس تعریف موجب کوئی کتاب یاں فن جیہڑا کسے نوں پرکھن دی کسوٹی ہووے، جیویں رومیاں تے یونانیاں دا کم اے۔ کوئی اجیہی کتاب جیہڑی سوکھی ہووے تے فحش نہ ہووے، اجیہا کم جیہڑا نہ نواں ہوئے نہ پُرانا ہمیش نواں رہوے تے کدی پُرانا نہ ہوئے، کسے نویں یاں پُرانے لِکھاری دا کم جیہڑا عام طور تے معیار ہووے چنگیائی دا تے رومانٹک توں وکھ ہووے۔ رومانٹک دی اصطلاح کلاسیک دے اُلٹ ورتی گئی اے۔ رومانٹک کسے معیار توں ڈِگے، فحش تے ماڑے کم لئی ورتیا جاندا سی۔ ایس تعریف وِچوں کلاسیک لئی معیاری، نمونہ، کسوٹی تے ہمیش دی نویِنتا دا ہونا ضروری دسیا گیا اے، خواہ اوہ نویں ہووے یاں پُرانی۔ کلاسیک نوں "The Oxford Universal Dictionary Illustrated" وِچ اِنج بیانیا گیا:

1- 1. Of the first rank or authority; standard, leading.

2. Of the standard Greek and Latin writers; belonging to the literature or art of Greek and Roman antiquity 1928.

3. Belonging to Greek and Latin antiquity 1701.

b) sb 1. A writer, or work of the first rank and of acknowledged excellence; esp. (as originally used) in Greek or

Latin literature; in pl. the general body of Greek and Latin literature 1711.2. A classical scholar 1805. 3. One who adheres to classical rules and models (opp. to romantic.) 1885.

4. Short for c style, art, etc.

ایس تعریف وِچ کلاسیک دِیاں پہلیاں خوبیاں نال اوہدے وِچ روایت بنن دی خوبی دا ہونا ضروری اے، جیہڑی سادگی نال ہمیش فیشن وِچ رہوے۔ اِک ہور تعریف ویکھ لیئے کلاسیک دی ''Chambers 21st Century Dictionary'' وِچوں:

1- *adj;* made of or belonging to highest quality; established as the best.

2- entirely typical.

3- simple, neat and elegant, especially in a tradional style.

1- *noun* an established work of literature.

2- an out standing example of its type.

Classical

1- adj; said of literature, art, etc: a) from ancient Greece and Rome; b) in the style of ancient Greece and Rome.

2- said of architecture or the other arts; showing the influence of ancient Greece and Rome a classical facade.

3- said of music and arts related to it: having an established, traditional and somewhat formal style and form.

4- said of procedures, etc: following the well-known traditional pattern the classical method of making pancakes.

5- said of a shape, design etc. Simple; pure; without complicated decoration.

6- said of a language: being the older literary form.

7- said of an education: concentrating on Latin, Greek and the humanities.(4)

اعلیٰ منظّم ادبی کم جیہڑا مثالی ہووے کلاسیک گِنیا جاندا۔ رُوم تے یونان توں آیا ادب یاں اوہناں دے انداز وِچ لِکھیا ادب کلاسیکی ہووے گا۔ کلاسیکی ادب دی تعریف ''دی نیو انسائیکلوپیڈیا آف برٹینیکا'' وِچ وی دِتی گئی اے:

Classical Literature

The literature of ancinet Greece and Rome.The term is also used for the literature of any language in a period notable for the excellence and enduring quality of its writers works.(5)

ایس تعریف وِچ کلاسیکل ادب نوں رُوم تے یونان دی حدوں کڈھ کے کسے وی زبان وادب دا اوہ دور جس وِچ ودھیا تے مثالی کم ہویا ہووے تیکر کھلار دِتا گیا اے۔ فرہنگ عمید وِچ کلاسیک دی تعریف وی ویکھ لئیے:

''کلاسیک: Classique نخستین سبک ادبی کہ در اروپا پیدا شد و در ادبیات بہ تقلید از ادبیات یونان و روم پرداختند و آنرا ادبیات کلاسیک میگفتند یمنی ادبیاتی کہ باید درس خواند و باید سرمشق قرار داد سبک نگارش یا نوشتہ و اثری کہ برای دیگران و برای نسلھای بعد سرمشق باشد''۔(6)

ترجمہ: ''پہلی یاں قدیم ادبی صنف جیہدا مُڈھ یورپ توُں بَجھا تے مگروں دُوجیاں ادباں وِچ یونان تے روم دی ویکھا ویکھی ایہنے رواج پایا۔ ایس انداز نوں کلاسیک آکھیا جاندا۔ مراد ایہہ اے جے اوہ ادب جیہدا پڑھنا ضروری اے تے جیہنوں وَنگی دی تھاں دِتی جا سکے۔ ایس توں اوہ انداز وی ہوسکدا اے جیہڑا دُوجیاں لئی تے پچھوں آون والیاں نسلاں لئی نمونے (مثال) دا کم دیوے۔''

کلاسیک دِیاں ایہناں ساریاں تعریفاں وِچ رلدیاں مِلدیاں خوبیاں بیان ہوئیاں نیں۔ اجیہی اعلیٰ شے جیہدے ورگی ہور کوئی نہ ہووے، اُتلے میل دی تے ات چاہی جان والی، ہمیش رہن والی جس وِچ روایت بنن دی خوبی ہووے۔ ٹی ایس ایلیٹ کلاسیک نوں اِک ہور پکھوں وی بیان دا اے:

''By the terms of classic romantic controversy, to call any work of art 'Classical,' implies either the highest praise or the most contemptuous abuse, according to the party to which one belongs. It implies certian

particular merits or faults: either the perfection of form, or the absolute zero of frigidity.'' (7)

ٹی ایس ایلیٹ دے وِچار مُوجب کلاسیکل دا لفظ تعریف واسطے وی ورتیا جاندا اے تے نندیا واسطے وی۔ ورتن والا جِس دھڑے دا ہووے اوہدے پکھوں ایس لفظ دی ورتوں کردا اے۔ ودھیا تے چنگے لئی ورتن ویلے اوہ کلاسیک دی تعریف اِنج کردا اے:

''for it is only by hindsight, and in historical perspective, that a classic can be known as such. If there is one word on which we can fix, which will suggest the maximum of what I mean by the term a 'classic' it is the word maturity''(8)

کلاسیک وِچ پکیائی دا ہونا ضروری اے، تے کسے ادب پارے وِچ پکیائی اوس ویلے آؤندی اے، جدوں اوہدی زبان تے تہذیب وی پُختہ ہو گئے ہوون تاں ای کلاسیک وجود وِچ آؤندا اے:

''A classic can only occur when a civilization is mature; when a language and a literature are mature; and it must be the work of a mature mind. It is the importance of that civilization and of that language, as well as the comprehensiveness of the mind of the individual poet, which gives the universality''.(9)

ساں بو کلاسیک لئی روایت نوں ضروری جان دا اے، جد کہ ٹی ایس ایلیٹ پکیائی نوں اجیہی خوبی مِتھدا اے، جیہڑی لِکھیار نوں آفاقی معیار تیک لے جاندی اے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی دے لفظاں راہیں ٹی ایس ایلیٹ دے وچار ویکھو:

''کلاسیک کے تصور میں روایت بننے اور اس روایت کے تسلسل کو زندہ رکھنے کا تصور موجود ہوتا ہے۔ اس روایت کی کوکھ سے فیشن اور روایت کی نئی نئی کونپلیں پھوٹتی ہیں۔ کلاسیک کیلئے ضروی ہے کہ ایک طرف وہ اپنی پیدا کردہ روایت کو مضبوط بنا کر آگے بڑھائے اور ساتھ ساتھ خود بھی زندہ رہے''(10)

کلاسیک روایت بنے تے ایس روایت نوں اگانہہ وی ٹورے تاں ای جی سکدا اے۔

جس روایت وِچ ہمیش رہن تے ہر ویلے وِچ ودھن پُھلن دی خوبی نہ ہووے اوہ مُک جاندی اے، تے مُکن والی شے کلاسیک نہیں اکھواندی۔ کلاسیک تے اِنج دا معیار بنا جاندا اے جس تیک اپڑنا ہر کسے دے وس وِچ نہیں ہوندا:

"It is true that every supreme poet, classic or not, tends to exhaust the ground he cultivates, so that it must, after yielding a diminishing crop, finally be left in fallow for some generations. (11)

کلاسیکل لِکھاری کسے وی تخلیق نوں اوہدی سِکھر تے جا کے لِکھدا اے، جو آون والے اوس سوادنوں مان دے نیں، پر اِنج دا لِکھ نہیں سکدے۔ اجیہا لِکھیار جس زبان وِچ وی لِکھے اوس زبان نوں وی اِنج ورتوں وِچ لیاوندا اے جو اوہدے سارے گُن اُگھڑ کے سامنے آ جاندے نیں:

"When the great poet is also a great classic poet, he exhausts, not a form only, but the language of his time; and the language of his time; as used by him, will be the language in its perfection. So that it is not the poet alone of whom we have to take account, but the language in which he writes: it is not merely that a classic poet exhausts the language but that an exhaustible language is the kind which may produce a classic poet."(12)

کوئی شاعر کیویں کلاسیک دے درجے تیکر اپڑدا اے، تے اوہ کیہڑے گُن نیں، جیہڑے اوہنوں آفاقی سطح تے اپڑاندے نیں، ایس بارے ڈاکٹر جمیل جالبی دے بقول ساں بودا وچار اے:

”صحیح معنی میں وہ مصنف کلاسیک کے ذیل میں آتا ہے، جس نے ذہن انسانی کو ترقی دے کر آگے بڑھایا ہو۔ جس نے اسے مالا مال کیا ہو، جس نے فکری سرمائے میں بیش بہا اضافہ کیا ہو، جس نے واضح طور پر اخلاقی صداقت دریافت کی ہو، جس نے انسان کے اندر دائمی جوش و جذبہ پیدا کیا

> ہو، جس نے اپنی فکر، مشاہدہ یا ایجاد کے ذریعے ذہن انسانی کو وسعت اورعظمت عطا کر کے حُسن اور الطاف کی تہذیب کی ہو۔ جو اپنے مخصوص انداز میں ''سب کے لئے'' ہواور ''سب سے'' مخاطب ہو۔ جس کا طرزِ ادا ایسا ہو جو ساری دنیا کو اپیل کرے۔ جس کا انداز ایسا ہو جو جدت کی بدعت کے بغیر بھی نیا ہو۔ جس میں نیا اور پُرانا مِل کر ایک ہو گئے ہوں۔ جسکے طرز ادا میں یہ خصوصیت ہو کہ ہر دور اسے اپنا طرزِ ادا سمجھے اور جس کی تخلیقی صفات دائمی اورآفاقی ہوں''۔ (13)

انہویں صدی وِچ جدوں کلاسیک نوں کُجھ خاص مطلب دے کے باندھاں وِچ بنھ چھڈ یا گیا، تاں ایہدے سِٹے وِچ ''رومانیت'' دی تحریک ٹُر پئی۔ بقول ڈاکٹر جمیل جالبی گوئٹے رومانیت تے کلاسیکیت وِچ نکھیڑ اِنج کردا اے:

> ''میں کلاسیک کو''صحت مند'' اور رُومانی کو''مریضانہ یا بیمار'' کے نام سے موسوم کرتا ہوں...... ہماری جدید ترین تصانیف زیادہ تر رُومانی ہیں۔ اس لئے نہیں کہ وہ نئی ہیں بلکہ اس لئے کہ وہ کمزور، افسردہ اور بیمار ہیں۔ کسی قدیم تصنیف کو صرف اس لئے کلاسیک نہیں کہا جا سکتا کہ وہ قدیم ہے، بلکہ اس لئے کہ وہ مضبوط و مستحکم، تازہ، پُرمسرت اور صحت مندانہ ہے۔ اگر ہم کلاسیکیت اور رُومانیت میں اس طرح فرق کریں تو ہمیں اپنا راستہ صاف نظر آ سکے گا''۔ (14)

گوئٹے کلاسیکی لِکھت لئی ہمیش نواں پن، ودھیا، مکمل تے خوشی دین والی خوبیاں گِن دا اے۔ Dictionary of Literary Terms and Literary Theory وِچ ''کلاسیک'' بارے J.A cudden لِکھدا اے:

<u>Classic:</u>

a) Number of meanings may be distinguished, but principally

a) Of the first rank or authority;

b) Belonging to the literature or art of Greece and Rome; and

c) A writer or work of the first rank, and of generally acknowledged excellence.

Originally a Scriptor classicus wrote for the upper classes; a scriptor proletarius for the lower classes. Gradually, for the Romans, the term "classic" came to signify an author of the first class quality.

During the middle ages the word merely meant a writer who was studied (in the class room) regardless of his merit.

At the Renaissance only the major works by Greek and Latin authors were regarded as of first class impotance, and the humanistic ideal established the view that the best classical authors had reached perfection. Nowadays we tend to use classic in one of three senses: (a) first class or out standing (we have 'Classic' races); (b) ancient; (c) typical (for instance, a classic example of a disease).

The adjective 'classical' usually applies to anything pertaining to Greece and Rome. Nearly always there is the implication of the 'best' a standard of excellance worthy of emulation. When applied to literature the word Classical suggests that the work has the qualities of order, harmony, proportion, balance, discipline...... In short, nothing can be taken away from it or added to it without doing it some injury.(15)

کلاسیکل شاعراں کول اجیہے پکے رنگ ہوندے نیں، جیہڑے ویلے دی دُھپ وِچ اُڈدے نہیں سگوں ہور پکے ہو جاندے نیں، اجیہا لِکھاری ساریاں وکھریویاں توں اپنے آپ نوں وکھ کر کے جدوں لِکھدا اے تے اوہدی مانتا صرف اوہدے اپنے زبان و ادب وِچ ای نہیں سگوں دنیا دے ساریاں ادباں وِچ ہوندی اے تے اجیہی لِکھت ای اوس نوں آفاقی مقام تے جا کھلواندی اے:

''کلاسیک کسی ایک قوم کا مصنف ہوتے ہوئے بھی سارے عالم انسانیت کا

> مصنف ہوتا ہے۔ 'مذاق' کی سلطنت میں ایسے لوگ ہمیشہ موجود ہوتے ہیں جو رنگ و نسل کے امتیاز سے بے نیاز ہوتے ہیں۔ جو نسلِ انسانی کو تقسیم نہیں کرتے بلکہ اسے جوڑتے ہیں۔ یہ وہ دانشور ہیں جنہوں نے اخلاقیات کو روز مرہ کی زبان میں اس طور پر شامل کر دیا کہ آج وہ ہمارے خون کے ساتھ گردش کر رہے ہیں۔ انہوں نے سیدھی سادی زبان میں گیت گائے اور عظیم اخلاقی فکر کو عوام و خواص کی مشترک زبان کا جزو بنا دیا۔ یہ وہ لوگ ہیں ''جو وہ سب کچھ جانتے ہیں جو ہم جانتے ہیں۔ زندگی کے تجربوں کو دُہرا کر ہم نے کسی نئی چیز کا انکشاف نہیں کیا۔ یہ ہمارے کلاسیک ہیں۔ یہ ساری دنیا کے کلاسیک ہیں''۔(16)

میتھیو آرنلڈ وی کلاسیک دی تعریف اِنج کردا اے جے اجیہی سَچی تے سُچی لِکھت نوں پڑھنا تے مانناای اصل اے۔ تاں جو اوہدیاں اوہناں گُناں نوں نکھیڑ سکیے جیہڑے اوس لِکھت نوں اُچ درجے تیکر اپڑاندے نیں:

> But if he is a real classic, if his work belongs to the class of the very best (for this is the true and right meaning of the word class. classical), then the great thing for us is to feel and enjoy his work as deeply as ever we can, and to appriciate the wide differance between it and all work which has not the same high character.(17)

لفظ کلاسیک تے ادب وِچ ایہدی ورتوں بارے کُجھ نقاداں دے وِچار اسیں پیش کیتے نیں۔ ہُن ویکھنا ایہہ ہے کہ پنجابی ادب وِچ کلاسیک دا لفظ کیہناں معنیاں وِچ ورتیا گیا ہے۔ ایس پُچھ نوں مُکھ رکھ کے جدوں اسیں پنجابی شاعری ول دھیان مارنے آں تے پتا چلدا اے کہ پنجابی شاعری کسے ویلے وِچ وی سرکارے دربارے منظور نہ ہوئی، صوفیاں، درویشاں آپنے سَچے تے سُچے وچاراں نوں ایس زبان وِچ بیانیا، کلام دی سادگی تے سچائی پاروں عام لوکائی دے دِلاں تے ذہناں وِچ ایہدی تھاں بن گئی۔ لوکائی نے ایس ادب نوں اِنج منیا جو اج صدیاں لنگھن

مگروں وی ایہہ پنجابی کلام اوسے جوش، جذبے نال پڑھیا تے سُنیا جاندا اے جیویں اوس دور وِچ ایہدی مانتا سی جد لکھیا گیا۔ اج وی ایہہ کلام اِنج ای نواں اے جیویں کل نواں سی۔ پچھ ایہہ وی بن دی اے جے ہر ویلے وِچ نویاں ہوون پاروں ایہہ صنفاں کلاسیک بن گئیاں نیں یاں پھیر لوکائی دی مانتا نے ایہناں نوں کلاسیک دے درجے تیک اپڑایا۔ کسے وی تخلیق دے کلاسیک بنن وِچ کیہڑ یاں شیواں دا کیہ حصہ اے؟ اوہ کیہڑ یاں قدراں، قیمتاں نیں جیہناں دی کسوٹی تے پرکھ کے کلاسیک بن دا اے۔ عام وِچار ایہہ وی اے جے پُرانی شے کلاسیک ہوندی اے، جیہڑی ہُن نہ لبھدی ہووے۔ ایس وِچار توں سوال بن دا اے جے اسیں پُرانی شے نوں کلاسیک آکھاں گے یاں پھیر اوہ کلاسیک اے ایس لئی پُرانی اے۔ پنجابی شاعری کسے دور وِچ وی نقاداں تے عالماں دی نظراں وِچ نہ آئی ایہنوں عام لوکائی پڑھیا تے سواد لیا۔ پڑھیو پڑھی عاماں وِچ مقبولیت نے ای ایہنوں کلاسیک دا درجہ دِتا۔ ایہدا معیار عام لوک نیں۔ ایہہ کسے وی تعلیمی ادارے وِچ نصاب دا حصہ نہ بنی تے تنقیدی نظراں ہیٹھ نہ آئی، کسے عالم نے ایہدے کلاسیک ہوون یا نہ ہوون دی دس نہ پائی، پھیر وی ایہہ لِکھتاں صدیاں توں کسے وی علمی پشت پناہی باجھوں لوکائی پڑھ رہی اے۔ ایہہ کلاسیک شاعر عام لوکائی لئی لِکھدے تے عاماں نوں سناؤندے۔ سُنن تے سناون دا ایہہ سارا عمل وودھدا رہیا۔ لوکائی دے چیتیاں اندر ایس اپنی تھاں بنا لئی کسے پبلشر تے پریس دی مددتوں بِنا ای۔ لوکائی دِیاں اپنیاں قدراں قیمتاں نیں پرکھن دیاں۔ لوک پرکھ دی ایس کسوٹی نے ای اساڈے بزرگاں دے لِکھے ادب نوں کلاسیک دا درجہ دِتا۔

O

حوالے

-1 جمیل جالبی، ڈاکٹر: ارسطو سے ایلیٹ تک؛ نیشنل بُک فاؤنڈیشن اسلام آباد، 1997ء ص 336

-2 New Standard Dictionary of the English Language, The Standard Literature Company, Calcutta, Vol-1, p 495

-3 The Oxford Universal Dictionary Illustrated, The Caxton Publishing Company Limited, London, 1933, p 345

-4 Chambers 21st Century Dictionary, Chambers, Edinburgh, 1996, p 253

-5 The New Encyclopaedia Britanica, fifteenth edition, 2005, vol-3, p 355

-6 حسن عمید: فرہنگ عمید؛ مؤسسۂ انتشارات امیر کبیر تہران، 1358ھ ص 835

-7 T.S. Eliot: On Poetry and Poets, Faber and Faber Limited, London, 1969, p 54

-8 Ibid p 54

-9 Ibid p 55

-10 جمیل جالبی، ڈاکٹر: ارسطو سے ایلیٹ تک، ص 338

-11 T.S. Eliot: On Poetry and Poets, p 64

-12 Ibid p 65

-13 ارسطو سے ایلیٹ تک، ص 339

-14 ایضاً ص 307

-15 J.A. Cudden: Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, Penguin Books, England, 1999, p 148-149

-16 ارسطو سے ایلیٹ تک، ص 342

-17 Mathew Arnold: Essays in Criticism, Macmilan And Company Limited, London, 1956, p 6

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 129-134

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

ہرنام کور: حیاتی تے شاعری

☆ شاہین کرامت

Abstract

Harnam kour is a great name of Punjabi contemporary poetry. She belonged to a highly literary and knowledgeable family. This article presents a study of her travel towards Punjabi Poetry. Besides her ideas she has expressed in her verses, an analytical study of her poetry has also been made in the light of the views of critics and scholars.

ہرنام کور 12دسمبر 1898ء نوں امرتسر (بھارت) وچ پیدا ہوئیاں۔[1] ہرنام تخلص کردیاں نیں۔[2] آپ دے والد دا ناں جیون سنگھ سیوک تے ماں دا ناں جس کور سی۔[3] ایہناں دی شادی بھگونت سنگھ ہری نال ہوئی۔ ہرنام کور دے پنج بچے نیں۔جیہناں دے ناں تے جمن ورھا ایس طرح اے:

1- سدرشن سنگھ 1917ء ، 2- ہری درشن کور 1919ء ، 3- نریندر کور 1922ء، 4- مہندر سنگھ 1926ء، 5- من موہن سنگھ 1927۔[4]

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین سمن آباد، لاہور

ہرنام کور نے علمی ادبی گھرانے وچ اکھ کھولی ایسے لئی بچپن توں ای شعر و شاعری ول رجحان سی، خاص طور تے پنجابی شعر و ادب نال۔ اوہ اپنی کتاب ''پارس چھوہ'' دے دیباچے وچ لکھدیاں نیں:

''ساڈیاں دوہاں بھیناں امر جی تے میری کوِتا دا ارنبھ بہت چھوٹی اتے گڈیاں کھیڈن دی عمر توں ہی ہویا۔ ساڈیاں کوتاواں دی اک سانجھی کتاب ''عرشی کلیاں'' بہت دیر ہوئی تاں چھپی سی۔ اُس توں پچھوں سمیں دے نال نال جو اس دل وچ اندرونی چھلاں اور ولولے اُٹھدے رہے اوہ کوتاواں وچ گُندے جاندے رہے جیہناں وچوں ''خالصا سماچار'' وچ کئی کوتاواں تقریباً ہر ہفتے چھپدیاں رہیاں۔''[5]

ہرنام دے دو شعری مجموعے ''عرشی کلیاں'' 1939ء (سانجھ نال) تے ''پارس چھوہ'' 1973ء وچ چھاپے چڑھے۔ آپ نوں پنجاب سرکار ولوں 1968 وچ پرسکار (ایوارڈ) ملیا تے سکھ ایجوکیشنل کانفرنس ولوں اوہناں دی ادبی خدمتاں اُتے دو واری میڈل ملے۔[6] ہرنام کور 2 جون 1976ء نوں دُنیا توں چلانا کر گئیاں۔[7] ہرنام کور دی شاعری وچ تشبیہ، استعارہ تے تمثیل دی گوڑھی جُڑت اے جیہدے نال اوہ اپنے خیالاں وچ رنگ بھر دیاں نیں تے پڑھن، سُنن والے اگے پورا منظر بھرپور کیفیت نال ابھردا اے۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر اوہناں بارے رائے دیندیاں لکھدے نیں:

''اظہار و بیان نہایت ٹھیٹھ سلیس اور رواں استعمال کرتی ہیں۔ بندش پختہ، طرز فکر نہایت ہی حسین و جمیل، خیالات کا بانکپن بڑا موثر اور نکھرا ہوا پیچدار بات سے گریزاں، ہر نظم کو ذاتی طرز فکر اور طبعی انداز اظہار سے منفرد بنانے میں کمال حاصل ہے۔''[8]

جیویں:

سُندرتا دا ہائے وچھوڑا سُندر نالہ سہے کہ نہ
جیکر سہے تے کنڈھے بہہ کے نیناں چھبر چھہے کہ نہ[9]

اوہناں دے انداز فکر وچ اک اچھوتا پن تے جادو اے اوہناں دی شاعری دا ہر لفظ

اوہناں دی قلبی واردات معلوم ہوندا اے۔ اوہناں دے خیال دا تسلسل اپنی وکھری حلقہ بندی دے باوجود اک ای زنجیر دیاں کڑیاں نیں۔ ایہناں دی مناسبت وچ کدھرے وی خلا تے بناوٹ نظر نہیں آ ؤندی۔ شاعر دی ایہو جیہی طرز فکر ای اوہنوں نویکلے فنکار دا اعزاز دے دیندی اے۔ جیویں اوہ اپنے شعراں راہیں دسدیاں نیں:

اے پر قدر نہ جگت پچھانے در در ڈھٹھے رُلدے
وچ اُڈیکاں سماں جالدے آساں اندر گُھلدے

اوہناں دی نظم '' نین تے پھل '' دے ایس شعر وچ رمز و کنایہ دی نادر مثال ملدی اے۔ ہرنام کورنوں اپنے اظہار تے بیان وچ ایس قسم دے لطیف تے موثر رمز و کنایہ نوں ایس طرح رواں تے سادگی نال سمو کے پیش کرن دا فنکارانہ کمال حاصل اے جیہدا اقرار کیتے بغیر نہیں رہیا جاسکدا۔ ڈاکٹر بلبیر سنگھ ہرنام کور دی شاعری بارے وچار دیندیاں لکھدے نیں:

'' ہرنام کور دے ہاں ولولیاں دا زور جیوں جیوں اگے ودھدا اے اوہ اپنی پگڈنڈی بنائی جاندی ہے۔ جس طرح پانی دا روڑھ اپنا مارگ آپ گھڑدا ہے پر خوبی دی گل ایہہ ہے کہ جتنا باہر دا راہ بن دا ہے اُتنے ہی اندر دے پہو بندھ موکلے ہوندے جاندے نیں۔ کایا کلپ ہو جاندی ہے نالو نال من اپنا روپ بدلدا جاندا ہے کہ اوہ نرملتا دی پار درشتا تک پہنچ جاندا ہے اوہ اپنی سوچنا وچ اتنا سُکھم ہو جاندا ہے کہ اوس دیاں رشماں وچ چن دیاں رشماں قد روپ ہو جاندیاں ہن۔ ہرنام کور دی کوِتا ہے:

میں چن، رشماں دی پلی پلی
میں پریتاں دے وچ ولی ولی
چن دی نگری میری نگری
چن دا ویہڑا میرا ویہڑا
میں انبراں دے وچ رلی رلی
میں چن رشماں وچ پلی پلی
سیتل مٹھی چن چانی

چمک رہی ہے لُوں لُوں میرے
گھلی ملی جندڑی دے وچ وی
ایہہ سُکھ دائی تے بھلی بھلی
میں چن رشماں دی پلی پلی (10)

اوہناں دے خیال دا وسیع کھلار جس طرح بناوٹ تے دوجے عیباں توں پاک صاف ہوندا اے ایسے طرح اوہ اپنے خیال نوں سمیٹ کے بیان کرن اُتے وی قادر اے۔ اک وڈے لفظ یاں جملے نوں نکتہ بنان دا خیال اوہدے دل وچ ابھردا اے تے اوہ اوس نکتے دے حسن و جمال نوں وی قائم رکھدی تے خوبصورتی نال پیش کردی اے۔ اوہ اپنے کھلرے ہوئے خیال نوں نہایت ہی خوبصورت تے دل موہ لین والی تصویر بنا کے سامنے لیاندی اے۔ جیویں باغ وچ پھُلاں دی ٹوکری وچوں اک پھُل دی کلی زمین اُتے ڈگدی ویکھ کے اوہدا تصور اوہدے ایہناں چومصرعیاں وچ نظریں آؤندا اے:

ڈالوں ٹُٹی پئی ٹوکری لگ گئی تیری آسے
ایہہ انملی جند گوائی میں تیرے بھرواسے
عرشوں لاہ فرش تے دھکا دے توں ہویا اگے
کوئی نہ دِسے دردی میرا تکاں آسے پاسے (11)

ہرنام کور دی ایہہ دل آویز طرز فکر ایہدی سخنوری دا اجیہا سہپن اے جیویں کسے سنیارے نے سنہری مالا وچ ہیریاں دی جڑت نال ایہدے حسن دی تابانی نوں دوبالا کر دتا ہووے۔ ساڈے خیال وچ پنجابی زبان تے ادب دے کجھ تاریخی ناواں وچوں ہرنام کور وی اک اجیہا ناں اے جیہنوں اسیں بڑے فخر نال پیش کر سکنے آں۔ ایس شاعرہ دا خیال اُچیرا اے۔ جیہدے اُتے پنجابی زبان تے ادب نوں ہمیشہ ناز رہوے گا۔

اوہناں دیاں نظماں وچ انسانی جیون دا گہرا رس تے پکے پیڈے نتیجے نیں۔ جیہڑے حیاتی دے نکے نکے مسئلیاں نوں وی بڑی گہری نظر نال ویکھن دی دعوت دیندے نیں۔ ایس حوالے نال اوہناں دیاں دو ہور نظماں ویکھو:

پارس چھو

سہیو ، میں وڈ بھاگن ،مینوں
پارس ، چھولگا گیا کوئی
سوچاں ، پرایہہ پتہ نہ لگے،
میں سونا ہوئی ، نہ ہوئی ؟
پتہ لگا کیہ لینا جندے!
کیوں کسوٹی اُپر چڑھنا؟
پارس چھودا رس مان توں!
جس لائی پرکھے گا سوئی (12)

لہریا دوپٹہ

دھرتی دے نال نال
بناں کسے کنڈھے توں
ساگر ہی ساگر
دُور تک تکی جاوَ
پانی ہی پانی،
پانی دے نال نال
جڑیا رنگیلا آکاش
بِناں کسے وتھ توں
دھرتی ،ساگر تے آکاش
تناں دے وکھو وکھ رنگ
ایوں جاپے......
جویں کسے کُڑی دا

لہریا دوپٹہ
بنیا برہمنڈ ہے
بناں کسے کنی توں (13)

حوالے:

-1 آ درش پال سنگھ (پوتا، ہرنام کور) نے خط راہیں جانکاری دتی۔ ''پنجابی شاعراں دا تذکرہ'' وچ مولا بخش کشتہ نے اوہناں دی جنم تھاں لاہور لکھی اے۔ جدوں کہ فقیر محمد فقیر پنجابی زبان ادب کی تاریخ وچ جمن ورھا 1897ء دسدے نیں، ص 304

-2 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: پنجابی زبان وادب کی تاریخ؛ سنگ میل پبلی کیشنز لاہور 2002ء ص 304

-3 پریتم سنگھ: پنجابی لیکھک کوش؛ ص 192

-4 ایضاً

-5 ہرنام کور: پارس چھو؛ (مجموعہ کلام گورمکھی) نو یوگ پبلشرز چاندنی چوک، دہلی 1973ء ص 9

-6 پنجابی لیکھک کوش؛ ص 192

-7 ایضاً

-8 پنجابی زبان وادب کی تاریخ؛ ص 305

-9 ایضاً

-10 پارس چھو؛ ص 6

-11 پنجابی زبان وادب کی تاریخ؛ ص 306

-12 پارس چھو؛ ص 11

-14 ایضاً ص 23

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 135-144

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

''اجیت کور'' دی کتاب ''نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں''
(تجزیاتی مطالعہ)

☆ ڈاکٹر نسرین مختار

Abstract

The present research article by Dr. Nasreen Mukhtar is a critical study of a book written by 'Ajeet Kaur' a famous Indian writer. The scholar has discussed all eight stories of this book and praised the factor of realism in them. The scholar has supported her arguments by quoting some lines from each story of this book.

جدید پنجابی نثر وچ ''اجیت کور'' دا ناں سرکڈھواں وکھالی دیندا اے۔'اجیت کور' ہوراں پنجابی ادب وچ جدید سوچاں تے خیالاں نوں متعارف کروا کے پنجابی ادب دی بڑی سیوا کیتی اے۔ اوہناں دی شخصیت کسے تعارف دی محتاج نہیں اے۔ اوہ دِلّی دی اک منی پرمنی شخصیت اے۔'اجیت کور' ہوراں دا تعارف website تے انج ملدا اے:

"Ajeet Cour was Born in 1934 in Lahore considered a leading punjabi writer and awarded the sahity

☆ صدر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Akademi prize in 1986 for first volume after outobiography "Khana Badosh", cour is crusader in many couses not the least among which is the creation of sarrac writers and literature foundation, the only recognised cultural body in South Asia"(1)

بطور جدید کہانی کار 'اجیت کور' دی اک وکھری پچھان اے۔ ڈھیر ساریاں کہانیاں توں علاوہ تن ناولٹ پوسٹ مارٹم، دھپ والا شہر تے خانہ بدوش تخلیق کر چکیاں نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچوں گل بانو، نوں 1962ء وچ پنجاب سرکار ولوں انعام ملیا۔ 1979ء وچ پنجابی ساہت سمکیا بورڈ ولوں اوہناں نوں شرومنی، ساہت کار، قرار دتا گیا۔ 1979ء وچ اوہناں نوں پنجاب کونسل ولوں انعام ملیا۔ 1983ء وچ پنجاب اکیڈیمی ولوں امتیازی پنجابی لکھاری دا انعام ملیا۔ اوہناں دیاں کہانیاں بہت ساریاں زباناں وچ ترجمائیاں گئیاں نیں۔ اوہناں دی اک کہانی سولی اُتے لٹکے پل، نوں نیشنل بک ٹرسٹ ولوں بھارت دیاں چوداں (14) قومی زبان وچ ترجمایا گیا۔

کتاب ''نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں'' جدید پنجابی ادب دیاں لہراں دے اثر ہیٹھ پنگری کتاب اے۔ اوہناں دیاں اٹھ کہانیاں دا ایہہ پراگا حقیقت نگاری دا اک سوہنا نمونہ اے۔ 'اجیت کور' اپنے اِرگرد پھیلے انساناں نوں بڑی گوڑھی نظر نال ویکھدی اے۔ فیر آپ مہارے اوہناں دی قلم اجہے کردار تخلیق کردی اے، جیہڑے ساڈے دماغ دی سکرین تے قدرتی روپ وچ اُبھر دے نیں۔ 'نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں' اوہناں دی کتاب دی پہلی کہانی اے۔ ایہہ کہانی فیکٹری دے مزدوراں دے مسئلیاں دے حوالے نال تخلیق کیتی گئی اے۔ فرید آباد اک فیکٹری وچ اک مزدور مر جاندا اے۔ کہانی کار اک اخبار دی رپورٹر دی حیثیت نال فیکٹری دے حالات دا ویروا کردی اے۔ فیکٹری دے مزدور ہڑتال کر دیندے نیں۔ اجیت کور اک گہری نظر نال فیکٹری دے مالک نوں ویکھدی اے۔ فیکٹری مالک مرن والے مزدور 'پریتم' تے چوری دا الزام لاندا اے۔ مالک دی گفتگو توں سانوں اُس دی مکارانہ تے جھوٹی شخصیت دا اندازہ ہو جاندا اے۔ اخباری رپورٹر دے روپ وچ سانوں 'اجیت کور' دا اپنا کردار وکھالی دیندا اے۔ ایہہ اخباری رپورٹر اک پولیس افسر دی طرح تفتیش کردی اے۔ اوہ سونہہ لیندی اے کہ مزدور 'پریتم' حادثاتی طور تے

نہیں مریا سگوں اُس نوں قتل کیتا گیا اے۔ ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ پریتم فیکٹری مالک دا خاص الخاص بندہ سی۔ قتل ہون توں پہلاں اوہ فیکٹری دی نوکری توں استعفیٰ دے چکیا سی۔ ایتھے اک مزدور انکشاف کردا اے کہ قتل دی وجہ ایہہ وی سی:

''مالکاں دے کجھ خاص بھید ہون گے اوہدے کول ہر ویلے نال ہی جو رہندا سی۔ ایسے کر کے اوہدا استعفیٰ نہیں سن منظور کر رہے۔ ایسے کر کے اوہنوں واپس بلا رہے سن۔ ایہہ تاں ہے نہیں کہ محبت سی اوہناں نوں پریتم نال۔ واپس کیوں بلا رہے سن؟''(2)

مزدور دی ایس گل نال ساری حقیقت کھل کے سامنے آجاندی اے۔ رپورٹر ایتھوں تیکر ای پُچھ گچھ نہیں کردی سگوں اوہ پریتم دے گھر وی جا اپڑ دی اے۔ پریتم دے ڈرے سہمے پریوار وچ پریتم دا جوان بھرا 'ستی' نہ صرف حقیقت توں گھنڈ چکدا اے بلکہ غصے وچ بولے اوہدے ایہہ جملے اُس دے اندر دے ساڑ دی نمائندگی کر دے نیں:

''اوئے میں نہیں ڈر دا کسے کولوں۔ ڈرن والے نوں مارسٹیا اوہناں قصائیاں نے تے پلس؟ پلس تاں ہے ای زرخرید گولی اوہناں دی، غریب آدمی دی کون سن دا اے۔''(3)

پریتم دے زوراور قاتل فیکٹری مالک تے پلس دے خوف تھلے دبیا پریتم دا کنبہ عجیب انتشار دا شکار وکھالی دیندا اے۔ پریتم دی بیوی بغیر کجھ بولیاں سسک سسک روندی رہندی اے۔ اُس دا حیران بچہ ماں کول سہمیا کھڑا سی۔ کہانی کار دیاں اخیرلیاں سطراں گجھی تکلیف دا اظہار کردیاں نیں۔ پریتم دے پیو بارے لکھدیاں نیں:

''باہر آ کے اوہناں نے اکھاں دے اُتے اپنی تلی دا چھجا جہیا بنا کے میرے ول تکیا، ہنجھ لاہ کے کہن لگے نہیں بی بی سانوں کوئی تکلیف نہیں، اوس کمبخت دی موت آئی سی مر گیا۔ پچھلے جنم دا ویری سی آندراں کوہ گیا۔ تے اوہناں دی آواز بھرائی ہوئی پھٹ گئی۔''(4)

''سانوں کوئی تکلیف نہیں'' درحقیقت اوہناں دی اندرلی سچی پیڑ دا اظہار اے۔ اجیت کور دی ایہہ کہانی مزدوراں تے ماڑیاں دی نمائندہ کہانی اے۔ کہانی حقیقت نگاری دے بیٹھ اُساری

گئی اے۔'نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں' اندر دی ڈونگھی تکلیف دا آپ مہارا اظہار اے۔ مزدوراں تے نیویاں دی ایہہ کہانی اک پرولتاری کہانی اے۔

ایس کتاب دی دوجی کہانی 'اک ہور فالتو عورت' دراصل 'فالتو عورت' دا ای سلسلہ اے۔ ہر کہانی وچ کہانی کار دی اپنی شخصیت تے حالات جھلک دے نیں۔''اک ہور فالتو عورت'' دی رانو دا تعارف اجیت کور کجھ اس طرح کراندیاں نیں:

''عام جیہے گھر وچ پلی تے چندی گڑھ سیکرٹریٹ وچ ٹائپ رائٹر کٹدی رانو کالو دی دولت دی چکا چوند نال تے محبت دے رٹے ہوئے فارمولیاں نال چکرا گئی۔ ہوش پرتی تاں اوہ بالن والے کوٹھے وچ سی اکلی۔ کالو اپنی بیوی نوں رشوت دین لئی ولیت سیر کرن لے گیا ہویا سی''۔ (5)

'رانو' فالتو عورت دے روپ وچ کنی بے چاری تے بے بس وکھالی دیندی اے۔ لکھارن نے ڈونگھیائیاں تیکر اوس کیفیت نوں بیان کیتا اے۔ اکثر 'صاحب' قسم دے مرد دوجی عورت نوں اپنا تے لیندے نیں پر قیدی ہوندے نیں۔ اپنی بیوی کولوں ڈردے وی رہندے نیں۔'اوما' ایس کہانی دا اجیہا کردار اے جیہڑا فالتو عورت رکھدا اے۔ ایتھے لکھارن فالتو عورت دے حوالے نال لکھدی اے:

''اوس ویلے حساب کتاب نال مینوں رانو دی حمایت وچ اُوما، نال بھیڑ جانا چاہیدا سی۔ کیوں کہ اوہ وی میرے قبیلے دی ہی عورت سی۔۔۔ فالتو عورتاں دے قبیلے دی پر فالتو عورتوں لڑیا نہیں کردیاں لڑن دا حق صرف بیویاں نوں ہوندا اے۔''(6)

اجیت کور حقیقتاں نوں جان کے جذبیاں دی صحیح عکاسی کردی اے۔''فالتو عورت'' دے حوالے نال اوس دا افسانہ اوس دی درد کہانی معلوم ہوندی اے۔

تیجی کہانی 'جوٹھ' مرداں دی نفسیات تے سوچاں دی صحیح ترجمان اے۔ ستیہ نارائن جیہڑا چھوٹا موٹا سماجک سی۔ کڑیاں دے سکول دی پرنسپل شرمتی رادھا دیوی کول آندا اے۔ ایتھے اوس دی ملاقات پرنسپل دے گھر والے کشن نال ہوندی اے۔ ایہہ دوویں میاں بیوی چھوئی موئی دے ہوندے نیں۔ رادھا پڑھ لکھ جاندی اے تے 'کشن' ان پڑھ رہ جاندا اے۔ ستیہ نارائن نوں لگیا کہ

'کشن' شیڈ یولڈ کاسٹ ہون تے مان کردا اے۔ اوہ 'کشن' نوں چھوٹی جاتی دا مضبوط لیڈر بنان دا فیصلہ کردا اے۔ 'کرشن بابو' عرف 'کشن' اک دن وزیر بن جاندا اے۔ ستیہ نرائن، اُوس دی ترقی توں پورا پورا فائدہ چکدا اے۔ اک ویلا آیا کہ ستیہ نرائن دا کم صرف موٹے موٹے مرغیاں نوں کرشن بابو دی چھری ہیٹھاں رکھنا رہ جاندا اے۔ ''ستیہ نرائن'' اک برہمن ہون دے باوجود اک کمی ذات دے لیڈر دا چمچہ بن جاندا اے۔ اک دن لندن وچ اک میم دے حوالے نال اوس دا برہمن ہون دا مان جاگ اُٹھدا اے تے اوہ چھوٹی جاتی دے کشن بابو دی ''جھوٹھ'' نوں انکار کر دیندا اے۔ ایتھے اجیت کور نے انسانی نفسیات دے عجیب پہلو دی دس پائی اے۔

چوتھے نمبر تے اجیت کور دا افسانہ اپنی طرز دی انوکھی لکھت اے۔ ایڈریس کلچر دی منہ بولدی مورت اے۔ ایس کلچر نال تعلق رکھن والیاں دی گپ شپ بڑے قدرتی انداز نال بیان کیتی اے۔ 'اومی' جیہڑا اک مصور اے۔ تھوڑی دیر پہلاں اپنے چتراں دی نمائش بارے دسدا اے اخباراں وچ وی ایس نمائش دا چرچا ہویا سی۔ اوہدے سرکل دی اک تیویں اینتا اوس دی اک تصویر خریدن دی خواہش کردی اے۔ بڑی بحث توں بعد 'اومی' اک عجیب وغریب شرط تے ایہہ تصویر دین نوں تیار ہو جاندا اے کہ اوہ کپڑے اُتار کے ایہہ تصویر اُتارے گی تے اوہ ایہہ تصویر اوس نوں مفت دے دیوے گا۔ ایتھے لکھارن نے اوس منظر نوں ایس طرح بیان کیتا اے:

> ''اینتا نے دو ساہاں دا فاصلہ خاموش سوچدیاں طے کیتا۔ کمرے وچ سوئی دا
> کھڑاک سنی جان والی خاموشی اے۔ اگلے پل۔۔۔۔بس ایس طرح جاپیا
> جیویں 'کھجوراہو' دی اک مورتی کمرے وچ ترن لگ پئی ہووے، پرلی دیوار
> تک، جتھے پینٹنگ لگی ہوئی سی۔''(7)

اجیت کور دیاں ایہہ سطراں پڑھ کے ایس طرح محسوس ہوندا اے جیویں ویلا رُک گیا ہووے۔ ایس افسانے دا اخیر بڑا حیرت انگیز ہوندا اے۔ کہ اپنی مشکل نال حاصل کیتی تصویر نوں اُینتا، صرف پنج سو روپے وچ بڑی آسانی نال ویچ دیندی اے۔ شاید احساس توہین دی تسلی کرن واسطے۔

'طوطا چشم' پنجویں کہانی کنٹریکٹر گوئیل دے حوالے نال اے۔ اوس دے خوش حال گھرانے دا چھوٹا سپوت 'انیل' امریکہ وچ پڑھدا سی۔ پڑھ کے واپس آندا اے تے گھر والیاں دا خیال سی کہ اوہ فائیو سٹار ہوٹل دا منیجر بنے گا پر اوہ میوزک سسٹم نال وارد ہوندا اے۔ فیر کجھ کرن دی

بجائے میوزک سنن تے پینٹنگ کرن وچ ویلا گذاردا سی۔ اُوس دے گھر والے سخت پریشان سی۔ اوس دا پیو خود اوس دا بائیو ڈیٹا ٹائپ کرواندا اے تے انیل کولوں دستخط کروا کے خود ای فائیو سٹار ہوٹلاں وچ بھیجدا اے پر اُوس نوں ایس وچ کوئی دلچسپی نہیں سی۔ 'انیل' نے اک پنجرا خریدیا تے اوس وچ رنگ برنگے طوطے پال لئے۔ طوطیاں دے نال نال اک 'کُتی' تے دو بلیاں وی پال لئیاں۔ لکھارن موجب اوس کئی واری انیل نوں اوس دے مستقبل دے حوالے نال سمجھان دی کوشش کیتی پر ایہہ بے کار کوشش ثابت ہوئی۔ اوس دی سوچ دا اندازہ ایہناں سطراں توں لایا جاسکدا اے۔ لکھارن اوس نوں دس دی اے کہ اوس دے گھر والے اوس نوں بہت پیار کردے نیں:

''پیار مائی فٹ۔ کوئی پیار ویار نہیں کردا مینوں آنٹی۔ نہ ہی کدی پیار کرن لئی اوہناں کول وقت ہویا اے۔ اوہناں تاں جیہڑی انوسٹمنٹ کیتی اے نا میرے تے مینوں پالن تے پڑھاون تے اوہ ضائع جا رہی اے۔''(8)

ایس توں اندازہ ہو جاندا اے کہ سوشل ورکر ماں 'کملا' دی مصروفیت اوس نوں پتر انیل کولوں دور کر دیندی اے۔ انیل تے اک ظلم ہوندا اے کہ اک دن اوس دے سارے طوطے اُڑ جاندے نیں۔ انیل پریشان ہو جاندا اے۔ اوس دے دُکھ دی عکاسی ایہناں جملیاں نال ہوندی اے:

''اوہناں نوں تے میرے نال اینا موہ سی۔ اوہ کس طرح منوکھاں وانگوں نرموہ ہو گئے۔''(9)

کجھ ورہیاں بعد جدوں گھر بدلدیاں اچانک اک تکیے دے اندروں رنگ برنگے طوطیاں دے پر نکلدے نیں۔ اوہ ہکا بکا رہ جاندا اے۔ ایہہ گل اوس نوں پتہ لگدی اے کہ ایہناں پرندیاں دے نرموہ ہون وچ وی منوکھاں دا ہتھ اے۔ کہانی انسانی جذبات دی سچی عکاسی کردی اے۔ قریبی رشتے وی نرموہ ہوندے نیں ایس دا اندازہ ہوندا اے۔

چھبویں کہانی 'پہلی اداسی' محسوسات دی کہانی اے۔ لکھارن دیاں پہلیاں سطراں اُداسی دے حوالے نال اوس دے جذبات تے محسوسات دی عکاسی کر دیاں نیں:

''زندگی دی پہلی اداسی لُہار دی تپدی بھٹھی اے جیہدے وچ سارا پنڈ اتے روح، ساریاں سوچاں تے سارے سپنے، ساری دی ساری زندگی۔ اوس گھڑی دی ہی نہیں، ساری مگروں آون والی تمام زندگی۔ لوہے وانگوں تپدی

اے، پگھلدی اے۔''[10]

پہلی اداسی نوں پڑھ کے لکھارن دی اندر دی اداسی، اکلاپے تے احساسات دا پتا چلدا اے۔ اک کڑی پنج ورھیاں دی عمر توں پابندیاں دے شکنجے وچ جکڑی جاندی اے۔ قدم قدم تے دھی پتر دے فرق دا سامنا کرنا پیندا اے۔ کڑی دی روح بار بار ڈنگی جاندی اے۔ کھان پین وچ فرق، گھمن پھرن وچ فرق، بھراواں دی سرداری تھلے دبی کڑی اُداس ای رہندی اے۔ لکھارن دیاں ایہہ سطراں اوس دے اندر دی عکاسی کر دیاں نیں:

''اج واپس مڑ کے ویکھدی ہاں تاں لگدا اے کہ محض ایس لئی کہ اک بچہ کڑی سی۔ اوس کولوں اوہدا بچپن کھوہ لیا جاندا سی۔ اوہدی جوانی نوں لوہے دے خول وچ پادتا جاندا سی۔''[11]

لکھارن دی آپ بیتی سچائیاں تے اُساری گئی اے۔ بھرا 'دارا جی' دیاں زیادتیاں، 'بے جی' ولوں فرق دا سلوک، ایس معاشرے دی عکاسی کردا اے۔ زنانی دامن ہر گھر وچ چیخدا اے: ''میرا گھر کتھے اے''

ستویں کہانی ''آخری دن'' وی محسوسات دی کہانی اے۔ اجنبی شہر وچ داخل ہوندیاں جیہڑے احساسات، محسوسات تے تھرتھراہٹ ہوندی اے۔ اوس دا اظہار 'اجیت' نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ کسے شہر وچ آخری دن بارے اوس نے لکھیا اے:

''آخری دن نوں گلاس دے تھلے وچ پئی ہوئی شراب دے آخری گھٹ وانگوں آخری تیکے''[12]

من بھارا۔۔۔ اداس۔۔۔ اک دم بھیڑ وچوں اوازاں تے عجیب ساہ اجیت دے اندر دے محسوسات نیں۔ خواہ پہلی اداسی ہووے یا آخری دن دی ڈیپریشن ہووے۔

اٹھویں کہانی ''ایہہ وی اک اتہاس'' وچ 'اجیت کور' نے مظلوم عورت دے اتہاس تے روشنی پائی اے۔ ورھیاں توں پسی ہوئی زنانی نے قلم چکیا اے۔ اجیت دیاں کہانیاں سوانیاں دیاں نمائندہ کہانیاں نیں۔ اجیت بڑی دلیری نال عورتاں نال ہوون والے دھرو دا ذکر کردی اے۔ ایس کہانی دا مرکزی کردار لکھارن دی ماسی 'پرکاش' اے۔ پرکاش دے ویاہ دا ویلا آندا اے تے اوس لئی غریب ماپیاں دا کلا کارا لائق منڈا پسند کیتا جاندا اے۔ پرکاش دی ماسی دے خاوند نوں

نوکری وی دلائی گئی۔ شادی دا پہلا سوا سال چنگا گذر دا اے۔ 'پرکاش' جدوں میکے آندی اے تے اوہدے گھر نوں سنھ لگ جاندی۔ گھر نوں خراب کرن والی پرکاش دی وڈھی بھین 'بلونت' دی نند 'تاری' سی۔ 'تاری' پرکاش دے خاوند کول امتحان دی تیاری واسطے جاندی اے تے گھر والی دی تھاں تے آ جاندی اے۔ پرکاش دے دھی ہوندی اے۔ ریت مطابق اوس دے خاوند آنا سی پر اوہ اپنی مصروفیات توں ویلا نہ کڈھ سکیا۔ اخیر 'پرکاش' خود ای دھی سمیت کلی لہوروں سسرال آ جاندی اے۔ اوس دے خاوند دے ظلم ہور ودھ جاندے نیں۔ 'پرکاش' ساریاں زیادتیاں برداشت کردی اے۔ اجیت، دیاں ایہہ سطراں کڑیاں دے حوالے نال ماپیاں دیاں سوچاں دی سچی عکاسی کردیاں نیں:

''اوس گھڑی دی لاج نوں پالن لئی جدوں ہر پیو اپنی دھی نوں آٹے دے کٹورے وانگوں دان کردا اے تے فیر ڈولی تورن لگیاں آکھدا اے۔ لے دھیے جا اپنے گھر ساڈی عزت ہن تیرے ہتھ''(13)

ماواں دی ایہہ نصیحت وی ظلم سہن تے مجبور کردی اے کہ جس گھر ڈولی جاوے اوس گھر توں جنازہ اُٹھے۔ 'تاری' تے پرکاش دے خاوند دا میل ملاپ جاری رہندا اے۔ دوویں مل کے 'پرکاش' نوں سینکھیا دے کے مارن دی کوشش کردے نیں۔ 'پرکاش' بچ تے جاندی اے پر اوہدی حالت خراب ہو جاندی اے۔ اخیر ایسے حالت وچ اوہ ایہہ دنیا چھڈ دیندی اے۔ 'پرکاش' دے ماپے سارے ثبوتاں دے باوجود اپنے ایس داماد دے خلاف کجھ نہیں کر سکدے سی کیوں کہ اوہناں دی وڈی دھی 'بلونت' دا گھر وی خراب ہوندا سی۔ 'تاری' 'بلونت' دی نند سی۔ داماد جی نے دھمکی دتی کہ اوہ اپنے نال 'تاری' نوں وی قتل دے الزام وچ پھنسائے گا۔ چار مہینیاں بعد چھوٹی جیہی کرنیل وی گذر جاندی اے۔ پرکاش دی 'بھابھی جی' دا ایہہ کہنا حقی گل سی: ''چنگا ہویا۔ دھی دی جون پئی سی کیہڑا سکھ ویکھنا سی اوہنے۔''

''اجیت کور'' اک سوانی اے۔ اوہ سوانیاں دے دکھ نوں بڑی چنگی طرح نہ صرف جان دی سگوں محسوس کردی اے۔ اوس دی پور پور وچ عورت ذات دا درد چھپیا ہویا اے۔ اوہ زنانیاں دی نفسیات دے نال نال مرداں دی نفسیات نوں وی چنگی طرح جان دی اے۔ اوس دیاں کہانیاں جدید ادب دیاں تحریکاں دے اثر ہیٹھ اُساریاں گئیاں نیں۔ سوانیاں دی مظلومیت دے

حوالے نال دُنیا تے جیہڑی تحریک چلی اے۔ ایہہ کہانیاں اُس دی سوہنی نمائندگی کر دیاں نیں۔ اوہ کرداراں دی نفسیات وی جان دی اے۔ ایس کر کے گُجھیاں تے ڈونگھیاں چوٹاں مار دی اے۔ ماہنامہ لہراں دے ایڈیٹر سید اختر حسین اختر نے اوہناں دی کہانی کاری دا کجھ اس طرح ذکر کیتا اے:

''اوہ ونڈتوں بعد آون والے پنجابی لکھن والیاں چوں سب توں منفرد کہانی کار اے۔ ریڈیو، ٹی وی تے اخباراں وچ چنگے لکھن والیاں دا ناں آوے تاں اجیت کور دا ذکر لازماً ہندا اے۔''(14)

'اجیت کور' دا انداز بیان بے حد شاندار اے۔ پڑھدیاں ہویاں کدھرے وی اسلوب وچ جھول نظر نہیں آندا۔ منیر احمد شیخ لکھدے نیں:

''اجیت کور دی کہانیاں دی طاقت اوہدے کہانیاں بیان کرن دے اوس انداز وچ اے جیہدے وچ اوہ کسے قسم دا لحاظ یا منہ ملاحظہ نہیں رکھدی۔ بلکہ کھری کھری گل کر کے سماج دے تابعدار قسم دے لوکاں نوں صدمہ پہنچاندی اے۔''(15)

سبط الحسن ضیغم ہوراں دی رائے موجب:

''اجیت کور نوں گل کرن دی جاچ اے۔ لفظاں دی ورتوں توں چنگی طرح جانو اے۔ جذبیاں نوں لفظاں دا لباس پہناون دے ہنر توں اوہ بھلی بھانت واقف اے۔''(16)

'اجیت کور' دی کہانیاں دی زبان اوہ پنجابی اے جیہڑی سانجھے پنجاب دی پنجابی اے۔ سانوں پڑھدیاں ہویاں کدھرے وی اوکڑ محسوس نہیں ہوندی۔ اسی منیر احمد شیخ ہوراں دی ایس رائے نال سہمت آں:

''اجیت کور دیاں کہانیاں بڑی سدھی پدھری پنجابی وچ لکھیاں گئیاں نیں۔ اوس دی زبان ہندوستان وچ بدلی ہوئی پنجابی زبان نہیں۔ تقسیم توں بعد ہندوستان دی پنجابی تے سنسکرت دے اثرات نال اوہدا اپنا کریکٹر بڑا بدل گیا اے تے اوہ ہن اوہ پنجابی نہیں رہی جیہڑی ونڈ توں پہلاں لکھی تے بولی جاندی سی۔''(17)

حوالے

-1 Ajeet Cour, www.loc.gov/acq/ovop/dehlisalrp/htm 1.48 PM, 2008

-2 اجیت کور: نہیں سانوں کوئی تکلیف نہیں؛ اُدم پبلشرز لاہور 1991ء ص15

-3 ایضاً ص16

-4 ایضاً ص18

-5 ایضاً ص23

-6 ایضاً ص25

-7 ایضاً ص46

-8 ایضاً ص55

-9 ایضاً ص55

-10 ایضاً ص58

-11 ایضاً ص64

-12 ایضاً ص68

-13 ایضاً ص79

-14 ماہنامہ ''لہراں'' (اجیت کور نمبر)، لاہور: جلد20 شمارہ10-11، 1984ء ص12

-15 ایضاً ص13

-16 ایضاً ص66-67

-17 ایضاً ص15

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:63, Jul.-Dece. 2009, pp 145-160

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2009ء، مسلسل شمارہ 63

پنجابی قصہ ''ہیر ورانجھا'' لکھنے والے فارسی شعراء کا مختصر تعارف

☆ ڈاکٹر اعجاز احمد ندیم

Abstract

Punjab with its rich culture has a marvels heritage of literature and amongst the love stories of the land of five rivers is a great asset.

In this article the story of "Heer Rangha" that has been composed in Persian is introduced with a brief introduction of the poets and with references of the relevant Masnavies.

Key wards:

Heer Rangha, Masnavies Punjabi love Stories in Persian.

علاقائی داستانوں سے نہ صرف اس علاقے کی ادبی روایت کا پتا چلتا ہے بلکہ وہاں کے لوگوں کے رہن سہن کے طور طریقوں اور ان کے مزاج کی بھی نشاندہی ہوتی ہے۔

برصغیر کا فارسی ادب خاص طور پر داستان نویسی ایران اور عرب کے اثرات سے آزاد ہوتی دکھائی نہیں دیتی۔ آج بھی یہاں کا ادب اور شاعر لیلیٰ و مجنوں، شیریں و فرہاد اور رستم و

☆ لیکچرار شعبہ فارسی، گورنمنٹ ڈگری کالج، پتوکی

سہراب کے چکر سے آزاد نہیں ہو سکا۔ البتہ برصغیر میں پنجاب کی سرزمین کو یہ اعزاز حاصل ہے کہ یہاں کی عشقیہ داستانوں کا جادو نہ صرف مقامی لوگوں بلکہ دوسرے باشندوں پر بھی سر چڑھ کے بولتا ہے پنجاب کی ان داستانوں میں سسی و پنوں، میرزا و صاحبہ، سوہنی ومہینوال اور ہیر رانجھا خاص طور پر قابل ذکر ہیں اور ان میں سے ہیر و رانجھا کو باقی سب داستانوں پر فضیلت حاصل ہے بقول سودا:

سنایا رات کو قصّہ جو ہیر رانجھے کا
تو اہل درد کو پنجابیوں نے لوٹ لیا

پنجابی ادب کے مؤرخین کے ہاں یہ بات تسلیم شدہ ہے کہ پنجاب میں سب سے پہلے ''ہیر و رانجھا'' کا قصہ ''دمودر'' نے لکھا مگر شہرت کے اعتبار سے وارث شاہ کے قصے کو سب سے زیادہ مقبولیت حاصل ہوئی۔

یہ امر بھی ناقابل تردید ہے کہ پنجاب کی دوسری داستانوں کے مقابلہ میں دوسری زبانوں میں تراجم بھی سب سے زیادہ ''ہیر و رانجھا'' کے ہی ہوئے ہیں۔

اس مقالہ میں ان شعراء کا مختصر تعارف کرایا جا رہا ہے جنہوں نے ''ہیر و رانجھا'' کو فارسی زبان میں لکھا اب تک کی تحقیق کے مطابق اٹھاراں شاعر ایسے ملتے ہیں جنہوں نے اس قصہ کو فارسی زبان میں نظم کیا جن کا مختصر تعارف بترتیب دیا جاتا ہے۔

(1) باقی کولابی (987ہجری)

اب تک کی تحقیق کے مطابق باقی کولابی ہی وہ پہلا شاعر ہے جس نے ''ہیر و رانجھا'' کے قصے کو فارسی زبان میں لکھا۔ فارسی تذکروں میں اس کے بارے میں مفصل اطلاعات میسر نہیں۔ بدایونی لکھتا ہے:

''طبع شعر دارد، مدتی در ہندوستانی بود در ایام باغیگری معصوم کابلی کشتہ شد''[1]

پروفیسر ڈاکٹر محمد باقر کے مطابق باقی کولابی قصبہ کولاب[2] کا رہنے والا تھا اور بخارا سے ہجرت کر کے ہندوستان میں داخل ہوا اکبر کے عہد اپنی زندگی بسر کرتا ہوا 1679 میلادی میں جونپور میں معصوم خان کابلی کی بغاوت کے زمانے میں مارا گیا[3]۔ باقی کولابی کی مثنوی سے پتا چلتا ہے کہ اس کا نام حیات خان تھا:

نام تو حیات جان باقی ست   شہدی ست کہ درد کان باقی ست

وہ اپنے مرشد سید عبداللہ شاہ نقشبندی کا ذکر بڑی عقیدت سے کرتا ہے:

شاہ عبداللہ شہ خرد مند   کز وی شدہ جملہ خلق خرسند

در علم و عمل چو اوکسی نیست   گرہست ولی چو او بسی نیست

در دایرۂ سگان اویم   گرنیک و بدیم زان اویم (4)

اس کے اشعار میں اس کی ایک بیٹی ''صالحہ'' کا ذکر ملتا ہے جو عین جوانی میں فوت ہوگئی باقی نے اس کی وفات پر مرثیہ لکھا۔

آن چشم چراغ من کجا شد   وان گل بن باغ من کجا شد

ای جان پدرچہ چارہ سازم   بی روی تو سینہ بارہ سازم (5)

باقی کی مثنوی جو کہ تقریباً دو ہزار اشعار پر مشتمل ہے کا آغاز ذیل کے شعر سے ہوتا ہے:

گہ درد دھد بہ درد مندان   گاہی بکند دوای ایشان (6)

(2) سعید، سعیدی:

فارسی زبان و ادبیات کے متعلق لکھے گئے تذکروں میں سعید، سعیدی کے بارے میں معلومات میسر نہیں ہیں ''منظومہ ھای فارسی'' میں مختصر یہی بتایا گیا ہے کہ اس نے ''ہیر ورانجھا'' کا قصہ ''افسانہ دلپذیر'' کے نام سے (103-1068ہجری) میں نظم کیا(7)۔ ''پنجابی قصے فارسی زبان میں'' کے مؤلف ڈاکٹر محمد باقر لکھتے ہیں کہ: ''افسانہ دلپذیر'' کے واحد خطی نسخہ کہ جو کتابخانہ دانشگاہ پنجاب میں موجود ہے (8) کے متن میں وہ اپنا نام سعید اور تخلص سعیدی لکھتا ہے اکثر جگہوں پر اس نے اپنے آپ کو سعید جامی بھی کہا ہے:

گفتی کہ سعید با خیال است   در کوچۂ عشق پایمال است

این عالم بیوفا سعیدی   زنہار مجو وفا سعیدی

امروز منعم سعیدجامی   خاکِ کفِ خرو و جامی (9)

سعیدی نے اس قصے کو چھ ماہ کی مدت میں شاہجہان کے عہد (1658-1668 میلادی) میں لکھا۔(10)

سعیدی کا یہ دعویٰ کہ اس نے اس قصے کو سب سے پہلے نظم کیا درست نہیں کیونکہ باقی کو

لاہی اس کو اس سے پہلے اکبر بادشاہ کے عہد میں لکھ چکا تھا۔ البتہ بقول احمد منزوی شاید اس سے پہلے لکھی گئی ''ہیر و رانجھا'' کی کوئی بھی داستان اس کی نظر سے نہ گزری ہو۔[11]

(3) میتا چنابی

ہیر و رانجھا کا ایک اور قصّہ ''ہیر و ماہی'' کے نام سے جس کا دوسرا نام ''عشقیہ پنجاب'' ہے کو ایک شاعر میتا پسر درویش چنابی نے 1110 ہجری میں تحریر کیا[12]۔ میتا چنابی کون تھا اس کے بارے میں فارسی شعراء کے تذکرے خاموش ہیں اس کے بارے میں تھوڑی بہت جو بھی معلومات میسر ہیں وہ پروفیسر قاضی فضل الحق کا وہ مقالہ ہے جس کو ڈاکٹر محمد باقر نے اپنے کتاب ''پنجابی قصے فارسی زبان میں'' میں شامل کیا ہے۔ پروفیسر فضل اللہ اپنے پاس موجود اس قصے کے خطی نسخے کو مدِنظر رکھتے ہوئے لکھتے ہیں کہ مصنف کا نام ''میتا پسر حکیم درویش'' اور تخلص ''چنابی'' تھا جو کہ دریائے چناب سے منسوب ہے:

سعدی از شیراز و میر[13] از دھلی و جامی ز جام
صائب از ایران چنابی تازہ گویی از چناب[14]

اس کے والد حکیم درویش شاہجہاں کے عہد کے مشہور حکماء میں سے تھے:

هم بودم مشتهر ازین بیش　　میتا پسر حکیم درویش[15]

چنابی اپنی مثنوی میں اپنے گاؤں کا نام ''کیلاس''[16] لکھتا ہے جس کی تعریف میں لکھتا ہے کہ:

''کیلاس'' بود مرا وطن گاه　　ماوای خوش و قریب شاهراه[17]
هم ایمن آباد معمور　　فاخر باشارتش لهانور[18]
آن شهر بتازگی گلستا نیست　　بر رستم خیر زا بلستانست[19]

چنابی کو خواجہ فرید الدین گنج شکر سے خاص ارادت تھی جس کا ذکر وہ اپنے اشعار میں یوں کرتا ہے:

مرجع به طبم دگر سخن سنج　　شهره به مریدی شکر گنج[20]

چنابی نے اس قصے کو اورنگ زیب کے عہد میں نظم کیا:

این قصه به عهد شاه اورنگ　　بگرفت به نظم فارسی رنگ[21]

(4) آفرین لاہوری شاہ فقیر اللہ

شاہ فقیر اللہ آفرین لاہوری کا شمار برصغیر کے فارسی ادب میں بڑی اہمیت کا حامل ہے جس کی بڑی وجہ اس کی ''ہیر و رانجھا'' کی فارسی مثنوی اور چھ ہزار [22] اشعار پر مشتمل ضخیم دیوان ہے جس میں غزلیات اور قصائد شامل ہیں۔

شاہ فقیر اللہ آفرین لاہوری کا ذکر برصغیر کے اکثر فارسی تذکروں میں ملتا ہے ان میں سے زیادہ تر نے میر غلام علی آزاد بلگرامی کے تذکرہ ''سرو آزاد'' کو بنیاد بنا کر اس کے متعلق ایک ہی جیسی معلومات کا اعادہ کیا ہے۔ میر غلام علی آزاد بلگرامی نے جب 1145 ہجری میں ہند سے سندھ جاتے ہوئے لاہور میں آفرین لاہوری سے ملاقات کی تو اس وقت وہ ہیر و رانجھا کی داستان فارسی زبان میں نظم کر رہا تھا[23]۔

آفرین لاہوری کا نام فقیر اللہ ہے۔ لاہور میں پیدا ہوا ذات کا جو یہ گوجر تھا[24] وہ شیعہ مسلک کا پیروکار [25] ایک درویش اور صاحب درد انسان تھا۔ لاہور کے محلّہ ''بخارا'' میں زندگی بسر کی [26] اس کا شمار لاہور کے اساتذہ میں ہوتا تھا۔ حکیم بیگ حاکم لاہوری مؤلف تذکرہ ''مردم دیدہ'' آپ کے شاگردوں میں سے تھا[27]۔ کہتے ہیں کہ آفرین نوے سال کی عمر میں بھی خضاب لگاتا تھا۔ لمبی عمر پائی اور تمام عمر لاہور میں رہا کبھی لاہور سے باہر نہیں گیا[28] اور آخرکار لاہور ہی میں 1154 ہجری میں وفات پائی اور یہی دفن ہوا[29]۔

آفرین اکثر میرزا صائب اور ناصر علی کی طرز میں شعر کہنے کی کوشش کرنا آفرین نے تین مثنویاں لکھیں۔

(1) ابجد فکر

یہ عرفانی مثنوی اورنگ عالمگیر کے عہد میں لکھی مثنوی کا آخری شعر ہے:

این مناجات ماست عشق گواہ   نالۂ ما رفیق یااللہ

(2) مہتاب و کنان یا جان و دل

یہ ایک بزمی مثنوی ہے اس کا ایک خطی نسخہ جو کہ پندرہ سو اشعار پر مشتمل ہے، کتابخانہ دانشگاہ پنجاب میں موجود ہے اس کا آغاز اس طرح ہوتا ہے:

خداوندا رخی از گریہ تر دہ   بہ اشکم رنگ یاقوت جگر دہ [30]

(3) ناز و نیاز

آفرین لاہوری کی تیسری اور سب سے اہم مثنوی ہیر و رانجھا کی داستان ہے جس کو اس نے ناز و نیاز کے نام سے فرخ سیر کے عہد (1125-1131 ہجری) میں نظم کیا:

شہنشاہ فرمانده بحر و بر خدیو جہانبخش فرخ سیر [31]

یہ مثنوی 2132 اشعار پر مشتمل ہے اس کا ایک خطی نسخہ کتابخانہ دانشگاہ پنجاب میں موجود ہے جو 1212 ہجری میں تحریر ہوا اس کا ایک نسخہ برٹش میوزیم میں ہے جبکہ تیسرے خطی نسخے کا ذکر شپرنگر نے بھی کیا ہے [32]۔ مثنوی کا آغاز حمد سے ہوتا ہے پھر دعا، نعت رسول، معراج کا ذکر اور حضرت علی کرم اللہ وجہٗ کے حضور منقبت پیش کرنے کے بعد قصہ شروع ہوتا ہے۔ اس مثنوی کا آغاز ذیل کے شعر سے ہوتا ہے:

بہ نام چمن ساز ناز و نیاز کہ خار نیازش بود سرو ناز [33]

(5) یکتا خوشابی، احمد یار خاں

احمد یار خاں، یکتا خوشابی کا شمار بارہویں صدی ہجری کے اہم شعراء میں ہوتا ہے آپ کا تعلق قبیلہ برلاس سے تھا [34]۔ آپ کے آباو اجداد بابر بادشاہ کے عہد (933-937ہجری) میں ترکستان سے ہجرت کر کے برصغیر پہنچے اور قصبہ خوشاب میں سکونت اختیار کی آپ کے والد گرامی اللہ یار خاں اورنگ زیب عالمگیر کے عہد (1068-1118 ہجری) میں لاہور، ملتان، ٹھٹہ کے حاکم بنے [35]۔ احمد یار یکتا لاہور میں پیدا ہوئے اور اپنے زمانے کے معتبر اساتذہ سے کسب فیض کیا آپ کو خوش نویسی اور نقاشی میں کمال ملکہ حاصل تھا [36]۔ سید عبدالوہاب افتخار یکتا کے بارے میں لکھتے ہیں کہ: ''شاعر یکتاست سلیقہ او در نظم و مثنوی بسیار عالی افتاد اما در غزل آن رتبہ نیست'' [37]

احمد یار یکتا خوشابی کے عہد میں لاہور میں ایک اور شاعر محمد عاقل بھی یکتا تخلص کرتا تھا دونوں میں یہ طے پایا کہ ایک تازہ کلام لکھ کر سخن شناس لوگوں کے درمیان سنایا جائے گا جس کو وہ پسند کریں ''یکتا'' تخلص اسی کا حق ہوگا جب احمد یار خاں نے اپنے اشعار سنائے تو ہر طرف سے آفرین اور تحسین کے الفاظ بلند ہوئے یہاں تک کہ عاقل بھی ان اشعار کی داد دیئے بغیر نہ رہ سکا آفرین لاہوری نے انہی اشعار پر لکھا کہ:

بریں معنی گواہیم آفرین ما کہ احمد یار خاں یکتاست یکتا [38]

احمد یار یکتا خوشابی نے چار مثنویاں نظم کیں۔

(1) گلدستہ حسن

اس مثنوی میں 275 اشعار ہیں اور اسے بحر ہزج مدس اخرب مقبوص میں لکھا گیا ہے ''مثنوی گلدستہ حسن، شمارہ نمبر 4678 کے تحت کتابخانہ ملک تہران میں محفوظ ہے۔ [39]

(2) جہاں آشوب

یہ دراصل اورنگ زیب عالمگیر کا مرثیہ ہے۔ [40]

(3) گلزار خیال

منزوی نے فہرست نسخہ ھائی خطی میں مثنوی گلزار خیال کو احمد یار خاں یکتا سے منسوب کیا ہے [41]۔ جبکہ ڈاکٹر سلیم مظہر ڈاکٹر نجم الرشید اور ڈاکٹر محمد صابر نے دیوان یکتا خوشابی کے دیباچے میں شریف قاسمی کے حوالے سے درج کیا ہے کہ یہ مثنوی احمد یار خاں آفی کی تصنیف ہے [42]۔

(4) ہیر و رانجھا

احمد یار یکتا خوشابی کی اہم ترین تصنیف اس کی مثنوی ہیر و رانجھا ہے جو اس نے کسی کے کہنے پر لکھی وہ کہتے ہیں کہ مجھے یہ قصہ نظم کرنے سے کوئی رغبت نہ تھی مگر میں نے کسی کے کہنے پر اس کو نظم کیا:

پی تصنیف این حدیث کہن   ذرہ ہم نبود رغبت من
نہ ز خود سلک این درد سفتم   بل ز فرمودہ کسی گفتم [43]

اس مثنوی کا آغاز حمد سے ہوتا ہے پھر ''وصف پنجاب'' ہے جس میں لاہور کی تعریف کی گئی ہے اس کے بعد قصہ شروع ہوتا ہے مثنوی کا آخری بیت ہے:

کرد ''یکتا'' تمام این ابیات   باد بر روح مصطفیٰ صلوات [44]

یہ مثنوی ڈاکٹر محمد باقر کی کوشش سے لاہور سے چھپ چکی ہے۔

(2) منت لاہوری میر قمر الدین:

میر قمر الدین، منت لاہوری مشہدی الاصل ہے [45] آپ کے والد میر نظام الدین [46]

سید ناصر الدین کہ جن کا مزار سونی پت میں ہے [47] کی اولاد میں سے تھے منت لاہوری سونی پت میں 1744 میلادی کو پیدا ہوئے [48] آپ کا شجرہ چودھویں جگہ پر سید جلال الدین عضد یزدی جو کہ سلطان مظفر کے وزیر تھے سے جا ملتا ہے [49] دہلی میں مولانا شاہ عبدالعزیز دہلوی سے تفسیر اور حدیث کی تعلیم حاصل کی یہی سے مولانا محمد فخر الدین دہلوی کے ہاتھ پر بیعت کی [50] ریختہ گوپی میں قیام الدین علی قایم اور فارسی شعر گوپی کے لئے میر شمس الدین فقیر سے استفادہ کیا [51] 1191 ہجری دلی سے لکھنو پہنچے، شیعہ مسلک اختیار کیا والی ملک اودھ نواب آصف الدولہ (1189-1212 ہجری)، حیدر بیگ نائب الریاست اور راجہ ٹیکٹ رائے اور دیوان انشا کے قصیدے لکھے [52] جب لکھنو سے کلکتہ پہنچے تو وہاں کے گورنر جنرل وارن ہستنگز (1884-1775 میلادی) کا قصیدہ لکھا اور ملک الشعراء کا لقب پایا جلد ہی کلکتہ سے حیدر آباد گئے اور نواب نظام علی (1175-1217 ہجری) کی مدح سرائی کی پانچ ہزار کا انعام اور ملک الشعرا کا خطاب حاصل کیا پھر لکھنو لوٹ گئے یہاں پر راجہ ٹکیٹ رائے آپ کے اخراجات پورے کرتے رہے۔ آخری عمر میں ایک رقاصہ سے متعہ کیا، پہلی بیوی کے ایک بیٹے کا ذکر ملتا ہے۔ آخرکار آپ کلکتہ چلے گئے اور یہی 1208 قمری میں وفات پائی اور مدفون ہوئے [53] ڈاکٹر محمد باقر لکھتے ہیں کہ ایک متشرق بیل نے منت کے متعلق اطلاع دی کہ وہ شہزادی گنا بیگم کے استاد تھے [54] منت بیان کرتا ہے کہ اس نے دس مثنویاں سو قصیدے اور تیس ہزار غزل اور پانچ صد رباعیات لکھیں:

درین عمر دہ مثنوی گفتہ ام   بآئین و طرز نو گفتہ ام
چو اشعار من در عدد میرسد   شمار قصاید بصد میرسد
بود شعر من در غزل سی ہزار   ز پانصد رباعی گرفتم شمار

البتہ مختصر تذکروں سے اس کی چار تصانیف کا پتا چلتا ہے۔

(1) معجز الکمال (مقابل سحر حلال اثر مولانا دہلوی)   (2) شکرستان (مقابل گلستان)
(3) چمنستان (مقابل گلستان)   (4) قصہ ہیر رانجھا [56]

ہیر رانجھا، منت لاہوری کی سب سے زیادہ اہمیت والی کاوش ہے جو کہ اس نے ممتاز الدولہ جانسن کے کہنے پر چالیس سال کی عمر میں مکمل کی:

درین چل سال بردم رنج بسیار   کہ عالم برگہر کردم ز اشعار

مثنوی کے اختتام پر تاریخ تصنیف موجود ہے:

''قصہ عشق ہیر و رانجھن'' گیر خردش از سر بدیعہ بگفت [57]

(7) عظیم تتوی (1163-1229ہجری)

فارسی کے کسی تذکرے میں عظیم تتوی کے بارے میں معلومات میسر نہیں۔ منظومہ ھای فارسی درج ہے کہ عظیم تتوی کے دو مثنویاں تحریر کیں ''سیر دل'' اور ''ہیر و رانجھا'' ہیر و رانجھا جو کہ 1230 اشعار پر مشتمل ہے اور یہ 1214ہجری میں مکمل ہوئی۔ اس کے آغاز میں ہے:

بادہ عشق روح پرور دل یارب از لطف دہ بہ ساغر دل [58]

(8) آرام، منشی سندر داس

فارسی کے تذکروں میں منشی سندر داس آرام کا کہیں ذکر نہیں ملتا۔ ڈاکٹر مولوی محمد شفیع خاں بہادر نے منشی سندر داس آرام کے بارے میں لکھا ہے کہ یہ پنجاب کا ایک منشی تھا جس نے ''ہیر و رانجھن'' کے نام سے ایک مثنوی لکھی مثنوی کے شروع میں اس نے ایک دیباچہ تحریر کیا ہے جس سے اس کا اپنا اور اس کی مثنوی کا کچھ حال معلوم ہوتا ہے آرام لکھتا ہے: بہار کے دن تھے مجھے چند ماہ جھنگ میں رہنے کا اتفاق ہوا یہاں تک کہ ہیر کے میلے کا دن آ گیا معشوقان سیال روضہ پر آئیں اور ناچنے کودنے میں مصروف ہوئیں میں صبح سے دوپہر تک تماشا دیکھتا رہا پھر سو گیا بحالت خواب ہیر و رانجھا دونوں ایک باغ میں ملے اور مجھے اپنا قصہ نظم کرنے کی فرمائش کی۔ لاہور واپس آنے پر جب نواب سید جمیل الدین خاں بہادر کے ہاں منشی لگا میں نے اس قصے کو نظم کرنا شروع کر دیا اور 1131 ہجری میں تقریباً چھ ماہ کی مدت میں اس کو ختم کر کے اسے گلشن راز عشق و وفا کا نام دیا اس مثنوی کا خطی نسخہ ریاست کپور تھلہ کے کتابخانہ میں موجود ہے اس نسخہ کے 173 اوراق ہیں اور ہر ورق پر 11 سطور درج ہیں[59]۔ ڈاکٹر محمد علی خزانہ دارلو لکھتے ہیں کہ آرام کی اس مثنوی میں مذکور جگہوں اور ناموں کا ہیر و رانجھا کی دوسری داستانوں سے فرق پایا جاتا ہے۔ خاص طور پر باقی کولابی کی مثنوی سے۔ انہوں نے منشی سندر داس آرام کی دو اور مثنویوں سسی پنوں اور گلشن آرام کا بھی ذکر کیا ہے[60]۔ ''پنجابی قصے فارسی فارسی زبان میں'' کے حاشیہ میں درج ہے کہ فارسی کی مثنوی گلشن آرام 1162ہجری میں لکھی گئی اور اس میں دکن کے شہزادہ کامران کا قصہ ہے[61]۔ منشی سندر داس آرام برسات کے موسم کا ذکر کچھ اس طرح کرتا ہے:

هوای برشگال از رشحۂ آب　　　نہال آرزو ھا کرد سیراب
زہر سو ابر گوھر بار آمد　　　عجب آبی بروی کار آمد(62)

(9) ضیاء تتوی (1229 ہجری)

ضیاء تتوی کے بارے میں مفصل اطلاعات میسر نہیں۔ ڈاکٹر محمد علی خزانہ داریو نے اس کو عظیم تتوی کا چچا لکھا ہے اس نے تقریباً ایک ہزار اشعار پر مشتمل ہیر ورانجھا دی داستان کو 1215 ہجری میں مکمل کیا جس کا آغاز ذیل کے شعر سے ہوتا ہے۔

الٰہی ذرہ را مہر از کرم کن　　　بہ عشق خویش مارا چشم نم کن(64)

(10) آزاد

منظومہ ھای فارسی میں ایک آزاد نامی شاعر کا ذکر ہے جو آزاد تخلص کرتا تھا اور اس ہیر و رانجھا کے نام سے فارسی ایک قصہ 1212 ہجری سے 1226 ہجری تک نظم کیا اس آغاز اس طرح ہے:

قل ھو اللہ لا شریک لہ　　　وحدہٗ لا الہ الا ھو(65)

(11) ولی محمد لغاری (1247 ہجری)

ولی محمد لغاری کا ذکر فارسی کے کسی تذکرے میں نہیں ملتا منظومہ ھای فارسی میں درج ہے کہ اس نے اٹھارہ سو اشعار پر مشتمل ایک ہیر و رانجھے کی داستان 1226-1237 ہجری میں لکھی جس کا آغاز اس شعر سے ہوتا ہے:

یا الٰہی بخش ایمانم　　　از کرم در گزر زعصیانم (61)

(12) رائے بہادر گھنیا لال ہندی

رائے بہادر گھنیا لال ہندی 1829 میلادی کو ضلع آگرہ کے قصبہ جلیسر میں پیدا ہوئے مفتی غلام سرور لاہوری کے شاگردوں میں سے تھے۔ بچپن اور جوانی کا زیادہ تر حصہ پنجاب میں گزرا اور یہی سے انجینئرنگ کی تعلیم حاصل کی اور لاہور میں ایگزیکٹو انجینئر کے عہدے پر فائز ہوئے اور یہی 23 فروری 1888 میلادی میں فوت ہوئے(67)۔ فارسی زبان پر عبور تھا اور شعر گوئی میں خود کو ایرانیوں سے کم نہیں سمجھتے تھے:

بدم ہندی مگر از فضل یزدان　　　شدم چون اہل پارس، پارسی دان(68)

متعدد کتابوں کے مصنف ہیں تذکرہ شعرای پنجاب میں آپ کی آٹھ کتابوں کا ذکر موجود ہے جن میں گلزار ہندی، زندگی نامہ، یادگار ہندی، اخلاق ہندی، تاریخ ہندی، تاریخ لاہور، تاریخ پنجاب، رنجیت سنگھ نامہ اور نگارین نامہ شامل ہیں۔ اپنی کتابوں کا ذکر وہ اشعار میں بھی کرتا ہے۔مثنوی نگارین نامہ جس میں ہیر و رانجھا کی داستان رقم ہے۔ 1881 میلادی کو لکھی گئی:

برای انکشاف حال تاریخ　　چواز ھاتف بجستم سال تاریخ
ندا از چرخ چارم زرمسیحا　　بگو پر در نظم ہیر و رانجھا[69]

ہندی نے اس قصے کو وارث شاہ سے مستعار لیا ہے:

اگرچہ بیش ازین وارت سخندان　　رقم کرداست نظم حال ایشان
مگر نظمش بہ پنجابی زبان است　　کہ مطبوع دل پنجابیاں است
ہر آن شایق کہ پنجابی نداند　　زمطلب سر سبز بی بہرہ مانند[70]

ڈاکٹر محمد علی خزانہ داریو کے بقول مثنوی ''نگاریں نامہ'' اس کی آخری تصنیف تھی اور اس کو اس نے بحر ہزج مسدس مخدوف میں رقم کیا[71]۔ یہ مثنوی 1882 عیسوی میں وکٹوریہ پریس لاہور کی طرف سے 212 صفحات پر مشتمل کتابی شکل میں چھپ چکی ہے۔[72]

(13) لایق، محمد مراد جونپوری

فارسی تذکروں میں تقریباً سات ایسے شعراء کا ذکر ملتا ہے جو لایق تخلص کرتے تھے ان میں لایق کشمیری، لایق برقریی، لایق افغانی، لایق بلخی، لایق شوستری اور لایق جانپوری شامل ہیں۔ تذکروں میں ان میں سے کسی کے ساتھ بھی ''ہیر و رانجھا'' مثنوی کا ذکر موجود نہیں جبکہ ہیر و رانجھا کے نام سے ایک مثنوی موجود ہے جس کے شاعر کا تخلص لایق تھا گمان ہے کہ یہ لایق جونپوری ہے جس کا نام محمد مراد تھا۔ ''پنجابی قصے فارسی زبان میں'' میں درج ہے کہ عہد عالمگیری میں میر عیسیٰ بن اسلام خاں مشھدی مخاطب بہ ''ھمت خان'' نے متعدد کتابیں ہندی زبان سے فارسی میں ترجمہ کیں اور کرائیں محمد مراد نامی یہ شخص اکثر ہمت خاں کی مجلس میں آیا جایا کرتا تھا۔ ہمت خان نے اس سے یہ قصہ فارسی میں منظوم کرنے کی خواہش کی اور ''ہمت خان'' کی وفات کے بعد اس نے یہ کام کر دکھایا[73] ڈاکٹر محمد علی خزانہ داریو نے بھی یہ مثنوی محمد مراد تخلص بہ لایق جونپوری سے منسوب کی ہے[74]۔ لہٰذا اس کو درست تصور کیا جائے گا۔

میر محمد مراد لایق جونپوری ، لاہور میں عالمگیر کے عہد (1048-1118ہجری) تک سوانح نگاری پر مامور رہا۔صائب سے خاص عقیدت رکھتا تھا یہی وجہ ہے کہ وہ اس سے ملنے پیدل چل کر اصفہان گیا صائب اس سے بڑی محبت کے ساتھ پیش آیا اور اس کی دلجوئی کے لئے اس کے کلام کو بھی پسند کیا لایق جونپوری کے میر عبدالجلیل بلگرامی سے مراسم رہے ہیں[(75)]۔تذکرہ بینظیر کے مؤلف نے بھی اس کی بطور سوانح نگاری خدمات کی تصدیق کی ہے[(76)]۔منظومہ ھای فارسی میں اس کی چار مثنویوں کا ذکر کیا گیا ہے۔

(1) رانی کیتکی وسندر

اس عشقیہ داستان کو لایق نے 1100 ہجری میں مکمل کیا۔

در سال ہزار و یکصد افزون　　　این قصہ گشت موزون[(77)]

اس کا آخری شعر ہے:

صد شکر کہ از فروغ الہام　　　آغاز سخن گرفت انجام[(78)]

(2) دستور ہمت یا کامروپ وکاملتا

یہ لایق جونپوری کی دوسری عشقیہ مثنوی ہے جس کا آغاز ان اشعار سے ہوتا ہے:

خداوند بہ فکرم تازہ جان کن　　　بہ حمد خویش اول تر زبان کن[(79)]

(3) شمع انجمن

بلخی کی مثنوی ''مثنوی معنوی'' کی طرز پر اس عرفانی مثنوی کو لایق نے اورنگ زیب کے نام کیا ہے۔مثنوی کا آغاز اس شعر سے ہوتا ہے۔

این طرف خواھی اگر از و می شمار　　　ھست آسان از یکی تا صد ھزار[(80)]

(4) ہیر ورانجھا

لایق نے اس کو 1096 ہجری میں مکمل کیا یہ مثنوی 1600 اشعار پر مشتمل ہے۔[(81)] مثنوی کے انداز بیان کے لئے چند اشعار درج کیے جاتے ہیں۔ جب رانجھا نے ہیر کو خواب میں دیکھا تو اس کی حالت بگڑ گئی لوگوں نے بیمار سمجھ کر علاج کروانا شروع کیا مگر:

آن را کہ گرفت عشق ای دل　　　آسان نہ شدہ علاج مشکل

معجون وصال یار باید | شربت زلب نگار باید

جب ہیر اور اس کی سہیلیوں نے رانجھے کو ہیر کے بستر پر سوتے پایا تو سہیلیوں نے اس کو اُسی حالت میں دریا میں پھینکنا چاہا مگر:

آن راکہ خدا نگاہ دارد | از دست بلانگاہ دارد

ہیر نے سہیلیوں کو منع کیا اور خود جب اس کو دیکھنے کے لئے منہ سے کپڑا اُٹھایا تو:

از دیدن آن جمال سادہ | مانند دو نرگسش کشادہ (82)

(14) بیدل فقیر قادر بخش (1230-1289 ہجری)

اس ردیف میں سب سے آخری کاوش فقیر قادر بخش بیدل کی ہے۔ بیدل کا شمار صوفی بزرگوں میں ہوتا ہے اس نے ہیر و رانجھا کی داستان 88 اشعار پر مشتمل ایک قصیدے کی شکل میں نظم کی ہے، مطلع ہے:

زھرچہ خامہ نوید نامہ دوران | سوادحرف غم عشق خوشتر است بدان

ڈاکٹر محمد علی خزانہ داریو نے مذکور شعرا کے علاوہ چار اور شعراء کا ذکر کیا ہے جنہوں نے ہیر و رانجھا کی داستان لکھی مگر اس نے ان کے بارے اور ان کی مثنویوں کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں دی ان میں محمد حسین خاں تخلص بہ شہباز، غلام احمد، رستم علی اور مہجور شامل ہے۔(83)

حوالے/حواشی

1. بدایونی، منتخب التواریخ، جلد 3، ص 194
2. کولاب نامی قصبہ بخارا کے جنوب میں واقع ہے۔
3. محمد باقر، ڈاکٹر: پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ پنجابی ادبی اکادمی لاہور، 1940 میلادی، جلد 2 ص 37
4. ایضاً ص 38-39
5. ایضاً ص 40
6. داریو، ڈاکٹر محمد علی خزانہ: منظومہ ہای فارسی؛ تہران، ص 148
7. ایضاً ص 82
8. شمارہ Spi VI،106/4811

9. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد 1 ص 82
10. منظومہ ہای فارسی؛ ص 306
11. منزوی احمد: مشترک نسخہ ہای خطی فارسی پاکستان؛ مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، جلد 7، ص 850
12. منظومہ ہای فارسی؛ ص 82
13. ''میر'' سے مراد امیر خسرو ہے۔
14. پنجابی قصے فارسی زبان میں: جلد 1 ص 109
15. ایضاً جلد 1 ص 111
16. ''کیلاس'' قصبہ کا موجودہ نام کلاسیکے ہے جو شہر گوجرانوالہ اور علی پور چٹھہ کے درمیان واقع ہے۔
17. ''شاہراہ'' سے مراد شیر شاہ سوری کی بنائی ہوئی وہ سڑک ہے جس کو آجکل جی-ٹی روڈ کہتے ہیں۔
18. ''لہانور'' سے مراد شہر لاہور ہے۔
19. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد 1 ص 111
20. ایضاً جلد 1 ص 112
21. ایضاً جلد 1 ص 108
22. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد 1 ص 148
23. آزاد بلگرامی، میر غلام علی، سروآزاد، ص 205
24. دوست، میر حسین: تذکرہ حسینی؛ ص 45
25. حکیم لاہوری، حکیم بیگ: مردم دیدہ؛ بکوشش دکتر سید عبداللہ، پنجابی ادبی اکادمی لاہور، 1349 ش، ص 18
26. خوشگو، بندرا بن داس: سفینۂ خوشگو؛ ص 338
27. پنجابی قصے فارسی زبان میں: جلد 1، ص 146
28. سفینۂ خوشگو؛ ص 338
29. تذکرہ حسینی؛ ص 45
30. منظومہ ہای فارسی؛ ص 120
31. ایضاً ص 121
32. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد 1 ص 145
33. منظومہ ہای فارسی؛ ص 121

34. گوپاموی، قدرت اللہ: نتایج الافکار؛ ص990
35. صبا، محمد مظفر حسین، تذکرہ روز روشن، بہ کوشش محمد حسین رکن زادہ آدمیت، تہران، ص794
36. مظہر، ڈاکٹر محمد سلیم، رشید ڈاکٹر نجم، صابر ڈاکٹر محمد، دیوان یکتا خوشابی دانشکدۂ خاور شناسی، دانشگاہ پنجاب، ص19
37. افتخار، سید عبدالوہاب: تذکرہ بینظیر؛ الہ آباد، ص147
38. روز روشن؛ ص794
39. منظومہ ہای فارسی؛ ص629
40. ایضاً ص630
41. مشترک نسخہ ہای فارسی؛ جلد4 ص367
42. دیوان یکتا خوشابی؛ ص31
43. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص163
44. منظومہ ہای فارسی؛ ص628
45. نواب صدیق حسن: شمع انجمن؛ بھوپال، ص415
46. میر قدرت اللہ، قاسم: مجموعہ نغز؛ جلد2 ص216
47. روز روشن؛ ص652
48. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد2 ص115
49. روز روشن؛ ص652
50. ایضاً ص653
51. مجموعہ نغز؛ جلد2 ص215
52. روز روشن؛ ص653
53. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد2 ص76
54. ایضاً، جلد2، ص74
55. صبا، ص653
56. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد2 ص73
57. ایضاً جلد2 ص76-77
58. منظومہ ہای فارسی؛ ص83

59. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص171-173
60. منظومہ ہای فارسی؛ ص114
61. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص172
63. ایضاً جلد1 ص186
64. منظومہ ہای فارسی؛ ص83
65. ایضاً ص83
66. ایضاً ص83
67. عبدالرشید سرہنگ خواجہ: تذکرہ شعرائے پنجاب؛ اقبال اکادمی کراچی، 1343ش، ص400-401
68. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص190
69. تذکرہ شعرائے پنجاب؛ ص401
70. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص189-190
71. منظومہ ہای فارسی؛ص84
72. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص181
73. ایضاً جلد1 ص99-100
74. منظومہ ہای فارسی؛ص503
75. تذکرہ شعرائے پنجاب؛ ص316
76. تذکرہ بینظیر؛ ص101
77. منظومہ ہای فارسی؛ص504
78. مشترک نسخہ ہای خطی فارسی پاکستان؛ جلد7 ص947
79. منظومہ ہای فارسی؛ ص505
80. ایضاً ص506
81. ایضاً
82. پنجابی قصے فارسی زبان میں؛ جلد1 ص103
83. منظومہ ہای فارسی؛ ص84

ISSN: 1992-6545

Composer	:	Muhammad Sudheer
Printing	:	Punjab University Press, Lahore
Address	:	Deptt. of Punjabi Language & Literature,
		Punjab University Oriental College,
		Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail	:	info@punjabi.pu.edu.pk
Tel./Fax No.	:	042-99210834
Price	:	Rs. 150/- (in Pakistan)
	:	US $. 08/- (Abroad)